Toplum ve Bilim

23 GÜZ 1983

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE DÜNYA SİSTEMİ

Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi **İnan**

Osmanlı'nın Dünya Ekonomisi ile Bütünleşmesi **Wallerstein, Decdeli, Kasaba**

Lübnan Çevre Toplumunda Fabrika Üretimi **Owen**

Osmanlı Zanaatlerinin Yıkılması **Pamuk**

Le Roy Ladurie'nin Yapıtları **Faroghi**

"Yüzyıllık Pahalılık" Üzerine **Toprak**

Dünya Ekonomisi ve Orta Doğu **Turgut**

Alman Tarih Felsefesi ve Sabri Ülgener **Uğur**

Her şey ve Hiçbir şey **Şahin**

Toplum ve Bilim

KAPAK
Kohler dikiş makinası reklamı -
Berliner Illustrer Zeitung 1917

Sahibi
Osman Balcıgil

Kurucu Üyeler
Sencer Divitçioğlu
Asaf Savaş Akat
Tuncay Çavdar

Genel Yazı Yönetmeni
Huricihan İnan

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Huricihan İnan

Yazı Kurulu
A. Savaş Akat
Murat Belge
Suraiya Faroqhi
Kemal İnan
Şerif Mardin
İlhan Tekeli
Zafer Toprak

Kapak ve Sayfa Düzeni
Ali Artun
Tevfik Balcıoğlu

Yönetim Yeri ve İsteme Adresi
Ankara Cad. Güncer Han 45/18
Cağaloğlu/İSTANBUL Tel: 526 23 10

Yazı Kurulu ile Haberleşme Adresi
Necatibey Cad. 21/35 Sıhhiye/ANKARA
Tel: 30 80 73

Abone Koşulları
Bir Yıllık: Yurt içi: 900 TL.
Yurt dışı: $ 7

İlan Koşulları
Kapak İçleri : 25 000 TL.
İç Sayfalar : Tam Sayfa: 15 000 TL.
Yarım Sayfa: 7.500 TL.
Çeyrek Sayfa: 3.500 TL.

Kapak Filmi: Repropan
Dizgi ve İç Baskı: Kent Basımevi
Kapak Baskısı: Reyo

Fiyatı: 300 TL.

23, GÜZ 1983 ÜÇ AYLIK DERGİ

Toplum ve Bilim

OSMANLI İMPARATORLUĞU ve DÜNYA SİSTEMİ

İnan
Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi

Wallerstein, Decdeli, Kasaba
Osmanlı'nın Dünya Ekonomisi ile Bütünleşmesi

Owen
Lübnan Çevre Toplumunda Fabrika Üretimi

Pamuk
Osmanlı Zanaatlerinin Yıkılması

KİTAP DEĞERLENDİRME

Faroqhi
Le Roy Ladurie'nin Yapıtları

Toprak
Yüzyıllık Pahalılık Üzerine

Turgut
Dünya Ekonomisi ve Ortadoğu

Uğur
Alman Tarih Felsefesi ve Sabri Ülgener

Şahin
Herşey ve Hiçbirşey

YABANCI DERGİ TANITMA

bu sayıda...

Toplum ve Bilim bu sayıdan itibaren biçim ve içeriğinde bazı değişikliklerle yayın yaşamını sürdürmeye devam ediyor. 1977-1983 yılları arasında 22 sayısı yayımlanmış olan Toplum ve Bilim'in Türk yayın yaşamında saygın bir yeri olduğuna inanıyoruz. Bu sayılarda çeşitli bilimsel tartışma konuları gündeme alınmış ve ekonomi, sosyoloji, tarih ve felsefe alanlarında birçok değerli bilim adamının çalışmalarına yer verilmiştir. Toplum ve Bilim bundan sonra da bu geleneğini sürdürürken ülkenin düşün yaşamına katkıda bulunmaya çalışacaktır. Üç aylık bir dergi olan Toplum ve Bilim'in yeni biçiminden söz etmek gerekmiyor. Bunu okurlarımızın beğenisine sunmak yeterli. İçerik yönünden ise, derginin görmesini umduğumuz işlevini açıklayabilmek açısından kısa bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.

Öncelikle belirtilmesi gereken, derginin belli bir alanda uzmanlaşma eğiliminde olan bir meslek dergisi olmadığıdır. Uzmanlaşma alanları, genellikle, kendi yarattıkları ışınların sınırları içinde bilgi üretirler. Bununla da kalmazlar, bu bilgileri sürekli olarak pekiştiren ve yenileyen uzmanların dayanışmasını sağlayacak değer yargılarını da, kimi zaman dolaysız kimi zaman dolaylı olarak üretirler. Toplum ve Bilim dergisinde titizlikle üzerinde durmak istediğimiz nokta farklı meslek alanlarında üretilen bilgileri uzmanlaşmanın getirdiği darlaşmış değer yargılarından ve zaman zaman anlaşılabilmesi güç olabilecek kalıplardan sıyırarak daha geniş bir düşün alanına oturtabilmektir. Şunu da ekleyelim ki, amacımız çeşitli disiplinlerde üretilen bilgileri daha kapsamlı bir bağlam içinde eleştirel süzgeçten geçirmeden basitleştirerek okuyucularımıza sunmak gibi görece kolay —ama yine de saygıdeğer— bir işlevi yerine getirmek değildir. Tersine, amacımız bu bilgileri geniş bir düşün düzleminde ele alıp bilgi ile toplum ilişkileri üzerine eleştirel bakış açıları üretebilmektir. Hiç kuşkusuz, özellikle tarihsel düşün geleneği ile bağları kopmuş olan Türkiye gibi bir toplumda böyle bir amaç zorluklarla dolu, ulaşılması uzun zaman ve büyük çabalar gerektiren bir istek niteliğinde olacaktır. Toplum ve Bilim'i bu istek doğrultusunda yola çıkan yeni bir başlangıç denemesi olarak görüyoruz. Bu yolda katedeceğimiz mesafe yalnızca dergiye yazıları ile katkıda bulunacak olanlara değil, bizi her yönden destekleyebilecek okurlarımıza da bağlıdır.

Bu derginin amaçlarından biri de toplumsal gelişmeyi evrensel modeller çerçevesinde tanımlayan ve tarih-dışı kategoriler kullanarak

toplumların geçmişlerini donduran ve geleceklerini sınırlayan yaklaşımları eleştirmek; daha doğrusu bu tür eleştirel tartışmaları gündeme getirmektir. Böyle bir yaklaşıma örnek olarak 1950'lerde toplumbilim dallarına egemen olan liberal gelişme kuramını (ya da modernleşme kuramını) gösterebiliriz. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Asya ve Afrika'daki sömürgelerin bağımsızlıklarına kavuşmaları bu bölgelerin 'gelişme' sorununu gündeme getirdi. 'Azgelişmişlik'-'gelişmişlik' ikilemi içinde ortaya konan bu sorunun ele alınış biçimi 'azgelişmişlik' kavramını söz konusu bölgenin özgül tarihsel gelişmesinden soyutluyor ve böylece açıklamalarını içsel (kültürel) ya da tarih-dışı öğelere dayandırıyordu. Buna göre, örneğin, İslam toplumlarındaki davranış ve tutumlar İslam dininin değişmez ilkelerince belirlenmekteydi. 'Azgelişmişlik'in tarih dışına itilmesiyle 'gelişme' de Batı'nın kendi tarihinin 'modernleşme' adı altında doğrultusunu belirlediği tek yönlü bir yolda ilerlemeye indirgeniyordu. 1960'larda Batı liberalizminin girişimcilik, parlamenter demokrasi gibi kurumlar ve bu kurumlar çerçevesinde oluşacak sermaye birikimine dayanan basitleştirilmiş 'gelişme' reçetelerinin bir çözüm getiremediği görüldü. Ortaya çıkan bunalımlar pratik (siyasal) ve kuramsal tartışmalara yol açtı.

Bu sayıdaki makalelere ortak bir kavramsal çerçeve oluşturan dünya sistemi yaklaşımı bu tartışmaların kuramsal nitelikli bir ürünüdür. Bu yaklaşım modernleşme kuramının azgelişmişliği açıklayan kültürcü ve değişmez kategorilerine bir eleştiri getirerek doğmuştur. Getirilen eleştiri azgelişmişlik kategorisini dünya ekonomik gelişmesi çerçevesinde ele almakta ve böylece bu kavrama tarihsel bir nitelik kazandırmaktadır. Dünya sistemi yaklaşımının çoğu kez bir sömürgeleşme sürecinden sonra ortaya çıkan Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine uygulanması (bu ülkelerin eski Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olması nedeniyle) Osmanlı tarihinin yazılmasında önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Öncelikle Osmanlı tarihinin 'durağanlık' tezi ile açıklanması sorgulanmakta ve 'durağanlık' görünümünün altında yatan 'tarihsellik' su yüzüne çıkmaktadır. Diğer yandan bu yaklaşımda ekonomik ögelerin vurgulanması, geleneksel Osmanlı tarihlerindeki siyasal, askerî ve kültürel boyutların aşılarak sosyo-ekonomik boyutun ön plana geçmesinde yardımcı olmuştur. Bu yönüyle, dünya sistemi yaklaşımı 1940'lardan bu yana, ünlü Fransız «Annales» okulunun etkisi ile Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalcık'ın önderliğinde gelişen sosyo-ekonomik tarih yazma anlayışına yeni olanaklar sağlamaktadır.

Bu bağlamda Huricihan İnan'ın makalesi Osmanlı tarihini Doğu-Batı sorunsalı içinde ele alarak ondokuzuncu yüzyıldan şimdiye dek bu tarihe farklı Batılı bakış açılarını incelemektedir. Aynı makalede dünya sistemi yaklaşımının bu bakış açılarına getirdiği eleştiriler ele alınmakta ve giderek

dünya sistemi yaklaşımının özellikle genel kalıpları aşamayan ekonomist yönü eleştirilmektedir.

I. Wallerstein, H. Decdeli ve R. Kasaba'nın ilk kez burada yayımlanan yazısında dünya sistemi kuramı Osmanlı İmparatorluğu'na uygulanmaktadır. Bu uygulamada onaltıncı yüzyıldan itibaren dünya kapitalist ekonomisinin gelişmesi ile Osmanlı tarım, sanayi ve devlet yapılarındaki dönüşümler incelenmektedir. Bu oluşum Batı Avrupa merkezli dünya sistemi içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı pazarlarına hammadde üreten bir 'çevre' toplumu haline gelmesi sürecidir.

Roger Owen ondokuzuncu yüzyılda, Lübnan'da, Avrupa pazarlarındaki talep yapısı değişikliklerinin etkisi altında ortaya çıkan 'çevre sanayileşmesi' sürecini incelemektedir. Owen'in ilk kez dergimizde yayımlanan bu ayrıntılı çalışması Avrupa ticaret sermayesinin hareketlendirdiği ipek kozası üretimi ve ham ipek ipliği imalathaneleri üzerinde durmaktadır. Owen bu etkinliklerin varolan kırsal üretim ilişkileri ve yapıları çerçevesinde yer aldığını göstermekte ve böylece ticaret sermayesi aracılığı ile gerçekleşen 'çevre sanayileşmesi' sürecinin yerel yapıları dönüştürme gücünden yoksun olduğunu vurgulamaktadır.

Şevket Pamuk'un yazısı pamuklu dokuma üretimi üzerinde durarak Osmanlı İmparatorluğu'nun çevreleşmesi sonucu sanayideki çöküş sürecini incelemektedir. Pamuk'un çalışması Osmanlı'daki hem kırsal hem kentsel zanaatlerin Avrupalı imalatçıların rekabeti karşısında yavaş yavaş batmaya yüz tuttuğunu göstermektedir. Pamuk, ayrıca, kırsal kesimin dokuma ürünlerine olan kendi gereksinimleri için pazara artan ölçüde bağımlılaştığına ve böylece kırsal ve kentsel alanlar arasındaki işbölümünün gitgide artmasına dikkati çekmektedir.

Bu sayıdaki ana yazılarda görüleceği gibi dünya sistemi yaklaşımı değişmez kültürcü nedenselliği içeren görüşlere bir eleştiri getirmektedir. Ne var ki bunu yaparken başka bir evrenselci ögenin, yani ekonomik nedenselliğin mekanik genellemelerinin tuzağına düşmeden edemiyor. Genelde doğa bilimlerinin toplum bilimlerinin üzerinde kurmuş olduğu otoritenin bir sonucu olarak görülebilecek bu tür evrensel ve mekanik nedensellikler çok boyutlu toplum ilişkilerinin açıklanmasını, aynen doğa yasalarında olduğu gibi, tek bir ilkeden türetebilmek eğilimindedirler. Bu ise düşün yaşamını toplumun geleceği için oluşturulabilecek yeni olanaklara karşı duyarsızlaştırmaktadır. Kitap değerlendirme bölümünde yer alan Sabri Ülgener ile ilgili yazı, bu Türk düşünürünün, biraz da Alman düşün geleneğinin etkisi ile, 'ekonominin belirleyiciliği' ilkesinin evrensel ve mekanik bir biçimde uygulanmasına direndiğini göstermektedir. Bu nedenle Ülgener'in idealizm-materyalizm ikileminin mekanik önyargılarından ırak bir gözle okunmasında yarar olabileceği görüşündeyiz.

Bu sayıda yer vermiş olduğumuz Fransız Annales okulu tarihçilerinin (Duby ve Ladurie) önemi, kanımızca, belli bir çağdaki toplumsal yaşamın kavranabilmesi için o çağdaki çeşitli toplum kesimlerinin evreni yaşamın her boyutunda nasıl algıladıklarını anlamak gereğine olan duyarlılıklarından kaynaklanmaktadır. Bu duyarlılığın eksik olduğu bir tarih anlayışı bugünün yaşamı algılama biçimlerini geçmişe de uygulayarak yapay evrensel kategoriler doğurmak tehlikesi ile karşı karşıyadır. Dünyayı farklı biçimlerde algılamaktan doğan sorunlar Osmanlı İmparatorluğu gibi birçok Batı-dışı toplumda çok daha karmaşık boyutlar almaktadır. Ondokuzuncu yüzyılda pekişen Batı hegemonyası ile bu toplumların dünyaları parçalanmış ve geçmiş ile bugün arasında uçurumlar oluşmuştur. Bu uçurumları en açık bir biçimde gelecek sayıda ele almayı düşündüğümüz aydınların söylemindeki ikilemlerde görebiliriz.

Osmanlı İmparatorluğu
ve
Dünya Sistemi

Bu sayının çıkmasında büyük emeği geçen Ali Artun, Tevfik Balcıoğlu, Ali Selman, Rıfat Yılmaz'a teşekkürü borç biliriz.

Toplum ve Bilim 23, Güz 1983, 9-39.

Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme

Huricihan İnan

«Osmanlı İmparatorluğu: Büyük Bir Historiyografi Sorunu, Müthiş Bir Belirsizlik Bölgesi»
F. Braudel, Akdeniz, *I*, *13*

Batı egemenliğinin Doğu üzerinde yerleşmesinin özünde Doğu'nun tarihinin Batı hegemonyasının dilinde yazılması yatar. Bu olgu en açık ve gelişkin biçimiyle, 1. Dünya Savaşı'na kadar olan dört yüzyıllık süre içinde Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Balkanlarda geniş topraklara sahip olan Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda göze çarpmaktadır. Osmanlı ülkesi, Batı Avrupa'ya olan yakınlığının yanısıra, uzun bir süre boyunca Batı ile askeri, diplomatik, ticari ve kültürel ilişkiler içinde olduğu için genişleyen bir Avrupa'yı çok daha yakınında ve anında hissetmiştir. Onsekizinci yüzyılın sonunda ve ondokuzuncu yüzyılda, Avrupa'nın Osmanlı topraklarına doğrudan nüfuz ettiği o 'tarihsel an'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi ve toplumsal yapısı üzerine bir takım inançlar ve varsayımlar ortaya çıktı[1]. Aydınlanma çağının yazarları ve Hegel'in katkıları ile Avrupalı dünya görüşünün **(Weltanschauung)** bir parçası olarak ortaya çıkan bu söylem Doğu ile Batı tarihlerinin, özde bir ikilikten, bir

(1) Ondokuzuncu yüzyıl Avrupası'nda Osmanlı İmparatorluğu hakkında oluşan imge için, bkz. Norman Daniel, **İslam and the West The Making of an Image** (Edinburg, 1966).

karşıtlıktan kaynaklandığı görüşü ile temellendirildi[2]. Batı değişme ve gelişmeye dayalı, dünya tarihinin ayrıcalıklı bir bölgesi olarak görülürken Doğu bu ayrıcalıktan yoksun, değişmeyen, gelişmeyen ve böylece 'tarihsiz' bir bölge olarak görüldü. Bu kavramsal çerçeve, Batı'nın kendi 'Ben'liğini tanımlaması için gereken 'Diğer'i, yani Doğu'yu kendinin karşıtı, ya da Doğu'nun tarihini Batı'nın olumsuzu olarak tanımlayan kendi gelişmesinin karşıtı, değişmeyen bir art-alan olarak görmekteydi. Bu görüş, Batı egemenliğini, kendi başına durağanlığı aşamayan Doğu üzerinde itici bir güç olarak kabul etmiş ve bu ideolojiye de hizmet etmiştir[3]. Öte yandan dünya tarihine bu ikili bakış, örtük bir biçimde de olsa, **tarih-dışı** bir çözümleme anlayışını içermektedir. Doğu ve Batı kendi kültürel ve jeopolitik özgüllükleri içinde hapsolunmuş ideal toplum tipleri olarak kavramsallaştırılmaktadır. Bu bağlamda ele alınan bir 'tarihsel' çözümleme ideal tipleri karşılaştırmaktan ibarettir: Dinamik, akılcı, demokratik bir Batı'ya karşı durağan, akıldışı, otoriter bir Doğu[4].

Yukarıda sözü edilen Avrupalı dünya görüşünün somut ifade biçimleri, sanat, tarih, edebiyat ve din alanlarında gelişen ondokuzuncu yüzyıl Şarkiyatçılık geleneğinde, Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) kavramında ve 2. Dünya Savaşı sonrası toplum bilimlerinde yeşeren 'gelişmecilik' yazınında görülmektedir. Son yirmi yıl içinde, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bu perspektiflerden kaynaklanan temel varsayımlar düşün adamlarınca gitgide artarak sorgulanmaktadır[5]. Bu sorgulamanın özünde Osmanlı tarihini, Batı'nın kendi öz-tanım anlayışından koparark dünya tarihindeki yerine oturtmak ve böylece bu tarihi sömürgeleşmekten kurtarmak çabası yatmaktadır. Bu da Osmanlı tarihini yeniden yazmak anlamına gelir.

(2) Bu söylemin bir betimlemesi için, bkz. Perry Anderson, **Lineages of the Absolutist State** (Londra, 1974), s. 397-412; ve daha da önemli olarak, Edward W. Said, **Oryantalizm,** çevr. Nezih Uzel (İstanbul, 1982).

(3) Hegelci 'Ben' ve 'Öteki' sorunsalının mükemmel bir sunuluşu için, bkz. Said. **Oryantalizm.**

(4) Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın tarihine ve toplumsal yapılarına uygulandığı biçimiyle ideal-tip karşılaştırmalarının tartışılması konusunda, bkz. Bryant S. Turner, **Marx and the End of Orientalism** (Londra, 1978).

(5) Bu literatürün önde gelen örnekleri şunlardır: Edward W. Said, **Oryantalizm** (İstanbul, 1982); Bryant Turner, **Marx and the End of Orientalism;** Talâl Asad, derl. **Anthropology and the Colonial Encounter** (Londra, 1973) ve **Review of Middle East Studies (ROMES),** Sayı 1 (1975), Sayı 2 (1976), Sayı 3 (1978)'deki makaleler; Abdallah Laroui, «For a Methodology of Islamic Studies», **Diogenes** 83 (1973): 12-39; Marshall Hodgson, **The Venture of Islam,** 3 cilt (Chicago, 1974).

I. Wallerstein tarafından ortaya atılmış olan dünya sistemi perspektifi[6], Osmanlı tarihinin yeniden yazılması ya da yeniden kavramsallaştırılması yönünde bazı yeni olanaklar sunmaktadır. Dünya sistemi perspektifi dünya tarihi üzerindeki tarih-dışı ve ikilemli görüşleri tartışmaya açmaktadır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel gelişmesini tek bir bütünsel dönüşümün yani Avrupa kaynaklı dünya kapitalist dönüşümünün bağlamında ele almayı öngörmektedir. Bu yönüyle dünya sistemi yaklaşımı farklı bölgelerdeki tarihsel gelişmeleri kültürel ya da jeo-politik ögelerce belirlenmiş ideal tipler ile açıklanabileceği görüşünü yadsımaktadır. Bunun yerine Osmanlı ve Batı Avrupa toplumlarının farklı gelişmelerini, onaltıncı yüzyıldan sonra Osmanlı ülkesini de içine alarak genişleyen dünya kapitalist sisteminin 'dalgalanan gerçekliği' ile açıklamaktadır. Bu, 'içerilme' olarak adlandırılan süreç Osmanlı yapılarının dünya ekonomik güçleri ile ilişkiye girmesi sonucu meydana gelen dönüşümleri betimlemektedir. İleride bu dönüşümün biçimleri ve ortaya çıkan Osmanlı yapılarından bahsedeceğiz. Fakat, ilk önce Osmanlı İmparatorluğuna ilişkin bugün için geçerli olan yaklaşımlara değinmek yerinde olacaktır. Çünkü bu yaklaşımların eleştirisi burada sunulacak olan yeni kavramsal çerçevenin başlangıç noktasını oluşturacaktır.

TARİH-DIŞI OSMANLI TARİHLERİ

Ondokuzuncu yüzyıl Şarkiyatçılık geleneğine[7] göre temel çözümleme birimi Osmanlı İmparatorluğu'nun da dahil olduğu İslam uygarlığıydı. Bu uygarlık birimi ise öze yönelik kültürel terimlerle tanımlanmaktaydı. Oldukça heterojen bir bütün olan İslam dünyası bir İslam ruh(geist)unun varlığı ile tekbiçimleştiriliyor, dahası, çeşitli ve farklı kurumsal ve kültürel

(6) I. Wallerstein, **The Capitalist World System: Essays by Immanuel Wallerstein** (Cambridge, 1980); **The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century** (New York, 1974). Bu perspektifin Osmanlı İmparatorluğu'na uygulanması konusunda, bkz. «The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research», **Review,** cilt 11, sayı 3 (Kış 1979), s. 389-98; Huri İslamoğlu ve Çağdar Keyder, «Agenda for Ottoman History», **Review,** cilt I, sayı 1 (Yaz 1977), s. 31-55.

(7) Günümüz şarkiyatçılığın temelleri ondokuzuncu yüzyıl sonlarında doğru atıldı. (C. J. Adams, «Islamic Religion», Bölüm I, içinde **Middle East Studies Association Bulletin,** cilt 4, sayı 3 (Ekim 15, 1970), s. 3). Akademik şarkiyatçılığın kurucuları arasında Wellhausen, Nöldeke, Becker ve Snouck Hurgronje vardı (J. W. Fück, «Islam as an Historical Problem in European Historiography Since 1800» içinde, **Historians of the Middle East,** derl. B. Lewis ve P. M. Holt (Londra, 1962); J. Waardenburg, **L'Islam dans le miroir de l'occident** [Lahey, 1962].) Görüşleri, Ranke, Burkehard, Gobineau ve Renan gibi, etkili ondokuzuncu yüzyıl yazarlarının İslam hakkında ortaya koydukları aşağılayıcı yaklaşımla uyum içindeydi. (V. G. Kiernan, **The Lords of Human Kind** [Londra, 1969]; P. D. Curtin, derl. **Imperialism** [Londra, 1972].)

ifade biçimleri bu temel kültürel özün somut görünümleri olarak algılanıyordu. Önceleri, ilgilerini edebiyat, felsefe, din ve hukuk metinleri gibi kültürel biçimleri filolojik yöntemlerle deşifre etmek yolunda yoğunlaştıran Şarkiyatçılar İslam uygarlığının tarihini, dokuzuncu ve onikinci yüzyıllar arasındaki klasik dönem, yani 'altın çağ' ve onu izleyen bir 'çöküş' ya da 'duraklama' çağı olarak görülüyorlardı[8]. Bir yandan 'çöküş', İslam kültürünün özündeki bir 'sakatlık' ile açıklanıyor; buna karşın Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi, yokuşaşağı olması gereken tarihsel yolda aykırı bir çıkıntı oluşturuyordu. Şarkiyatçılık, bu sorunu çözebilmek için, inceleme yöntemini metinsel çözümlemeden kurumsal çözümlemeye doğru kaydırırken İslam uygarlığı olarak adlandırdığı kültür bütünü ile bir diğer ondokuzuncu yüzyıl entellektüel kurgusu olan 'Doğu despotizmi' kavramını üstüste çakıştırma yolunu seçti.

Osmanlı despotizminin, Avrupa monarşizminin bir antitezi olarak çözümlenmesi Rönesans'tan beri Avrupa siyasal söyleminin bir parçası olarak süregelmişti. Aydınlanma çağının düşünürleri (özellikle Montesquieu) ile 'despotizm' anlayışı daha genel bir kapsam kazandı. Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere Asya'daki tüm siyasal yapılar, coğrafi etkenlerin sosyo-politik oluşumlar üzerindeki rolü de vurgulanarak, bu kapsam çerçevesinde betimlenmeye başlandı[9]. Bunun yanısıra farklı politik yapıların karşılaştırılması, Doğu ve Batı toplumlarında devlet-toplum ilişkileri gibi konular onsekizinci yüzyılın sonu ile ondokuzuncu yüzyılda vazgeçilmez entelektüel çalışma alanları haline gelmişti. Böylece Doğu'da 'sivil toplum'un yokluğu ve devletin ağır basan niteliği, Batı'da gelişmiş bir sivil toplum ve dengeli bir devlet ile karşılaştırılarak karşıtlıklar ortaya konuyordu[10]. Marx ve Engels'in ATÜT kavramı işte böyle bir

(8) 'Çöküş' tezinin çarpıcı bir örneği için, bkz. G. E. von Grunebaum, **Classical Islam: A. History 600-1258** (Londra, 1970). Bu görüşün bir eleştirisi için, bkz. David Waines, «Cultural Anthropology and Islam: The Contribution of G. E. von Grunebaum», **Review of Middle East Studies,** sayı 2 (1976), s. 113-23.

(9) Doğu Despotluğu ile ilgili olarak Batı'da gelişen siyaset teorisinin, konuyu Machiavelli'nin **Prens**'inden itibaren ele alan bir tartışması için, bkz. Anderson, **Lineages,** s. 397-416 ve 462-472; Montesquie'nun despotizm tartışması için, bkz. **The Spirit of Laws** (New York, 1949), s. 18, 25-8, 57-66, 122, 129; ayrıca Franco Venturi, «Oriental Despotism», **Journal for the History of Ideas** 24 (1963): 133-162; R. Koebner, «Despot and Despotism: Vicissitude of a Political Term», **Journal of the Warburg and Courtauld Institutes** 14 (1951): 275-302.

(10) Sivil toplum ve devlet ayrımı ile Doğu ve Batı'nın karşı karşıya getirilmesine yönelik kavramsallaştırma için, bkz. G.W.F. Hegel, **The Philosophy of History** (New York, 1956). Aynı zamanda, Gramsci'nin düşüncesi bağlamında Doğu ve Batı karşılaştırması için, bkz. P. Anderson, «The Antinomies of Antonio Gramsci», **New left Review,** sayı 100 (Kasım 1976 - Ocak 1977), s. 5-80.

kuramsal bağlam içinde ele alınmıştı[11]. ATÜT 'Doğu despotizmi' anlayışını içerdiği ve bu yönüyle son yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin öne sürülen çözümlemelerde de kullanıldığı için bu kavramın temel öğeleri üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır.

ATÜT kavramının kökeninde devesa bir devlet ile geniş bir kırsal taban arasındaki boşluk yatmakta ve böylece devletin otoritesini sınırlayabilecek ara yapıların, yani sınıfların yokluğu vurgulanmaktadır. Bu da sınıflar ve sınıf mücadelesinin yokluğu ile Asya'nın ekonomik durağanlığını açıklamaktadır. Böylece Marx, ilk olarak, 'Doğu despotizmi'nin temelini toprağın devlet mülkiyetinde olmasına bağlamıştır. Bunu yaratan özelliği ise Asya coğrafyasının iklim koşullarından kaynaklanan, verimliliğin ancak devletin ele alacağı büyük ölçekli sulama tesisleri ile sağlanabildiği bir üretim gereksinmesi olarak açıklamaktaydı. Bu yapı içinde devletin toprağın tek sahibi olması toprak üzerinde özel mülkiyeti dışlıyor ve bu da devletin mutlak gücüne meydan okuyabilecek toprak sahibi bir sınıfın neden varolmadığını açıklayabiliyordu. Bununla beraber sonraları, Marx, Hegel'i izleyerek, Doğu despotizmi'ni, zanaat ve tarımı birleştiren bir iç iş bölümünü tamamlamış, kendi kendine yeterli köy birimlerinden oluşan bir kırsal toplumun varlığı ile açıklamıştır. Bu yapı içinde de, ortak çıkarları olduğu halde bu sınıf çıkarlarını gerçekleştirecek sosyo-ekonomik bağlardan yoksun, birbirlerinden yalıtılmış köy toplulukları despotik devletin otoritesine rakip olamıyorlardı. Devlet topluma ve ekonomiye ancak vergi toplamak biçiminde müdahale ederken kendi kendine yeterli köy topluluklarının atomlaşmış toplumsal yapısı siyasal gücün el değiştirmesinden etkilenmediği gibi bu gücü etkilemekte ne çıkarları, ne de olanakları vardı. Toplum ve toplumun yönetim ile olan ilişkisi Hegelci terimlerle, Asya'da sivil toplumun kendi doğası nedeni oluşamadığı biçiminde dile getirilebilir. Bu da Asya toplumlarının durağanlığını ya da tarih-dışı oluşunu açıklamaktadır. Bu durumda toplumsal değişme Doğu'ya ancak dışarıdan, daha açıkçası Batı'nın müdahalesi ile gelebilmektedir.

ATÜT'ün kuramsal açıdan yetersiz, ampirik açıdan geçersiz olduğu açık bir biçimde kanıtlanmıştır[12]. Böyle olduğu halde ATÜT kavramında

(11) Marx ve Engels'in ATÜT üzerine bölük pörçük yazılarının kapsamlı bir özeti ve bu kavramın Hegelci kökenleri için bkz. Anderson, **Lineages,** s. 464-496. Buradaki çözümleme, bu özete dayanmaktadır.

(12) ATÜT'ün sınıfsız bir toplumda son derece gelişmiş devlet yapılarının bulunabilmesini (Osmanlı İmparatorluğu, Mugul Hindistan'ı ve Çin'de olduğu gibi) açıklamaktaki yetersizliği için, bkz. Anderson, **Lineages,** s. 481-495; Barry Hindess ve Paul Hirst, **Pre-Capitalist Modes of Production** (Londra, 1975), s. 178-201. Anderson, aynı zamanda, ATÜT'ün ampirik açıdan yetersizliklerini vurguluyor ve betimlediği Asya toplumunun Asya'daki hiçbir toplumun özgül tarihsel gelişimine tekabül etmediğini belir-

yer alan Doğu'nun coğrafya ve toplum yapılarından kaynaklanan durağanlığı ve siyasal yapısının despotik olduğu varsayımı 2. Dünya Savaşı'ndan sonra başta Sovyet Rusya ve Çin olmak üzere[13] Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki Osmanlı sonrası ülkelere de uzanmaktadır[14]. Bu toplumlara ilişkin çözümlemeler ATÜT kavramını zaman zaman çok açık bir biçimde Batı'nın Doğu üzerindeki üstünlüğünü vurgulayan bir ideoloji

tiyor. Asya tarihi ile ilgili olarak, coğrafyayla sınırlı açıklamaları reddeden Anderson, Şarkiyatçılar ve Modernleşmeciler tarafından yeğlenen kültürcü açıklamalara baş vuruyor. Bu bağlamda, Anderson, Osmanlı İmparatorluğunun modernleşememesini ya da bu toplumda kapitalist gelişmenin gerçekleşememesini dinsel veya kültürel yapıların niteliği ile açıklamakta (s. 397-400). Böylelikle, Batı-dışı bölgelerin özgül tarihlerinin (toplumsal-iktisadi yapılarının ve devlet sistemlerinin) betimlenmesi gereği üzerinde ısrarla durmasına karşın, Anderson'ın bu önerisi Asya toplumlarının özgül tarihsel durağanlıklarının açıklanması zorunluluğunun bir ifadesi olmanın ötesine gitmemekte. Diğer taraftan, bu yaklaşımla Avrupa'nın dinamik gelişme süreci karşısında Doğu'nun durağanlığını vurgulayarak, Anderson Batı'nın üstünlüğü tezini bir kez daha gündeme getirmekte.

(13) Bu konudaki iki önemli eser için, bkz. Karl A. Wittfogel, **Oriental Despotism** (New York, 1981) ve Umberto Melotti, **Marx and the Third World** (Londra, 1977). Bu yazarlar, Marx ve Engels'in önermelerine kuramsal bir tutarlılık sağlama çabasındadırlar. Bunu yaparken de, ilk önce, devletin sınıf niteliğini vurgulamaktalar. Devletin sulama projelerini gerçekleştirmesini sağlayan yönetici-bürokratlar bu sınıfı oluşturmaktadır. Hem Wittfogel hem Melotti bu coğrafi özellikler tarafından belirlenen siyasal yapıda bir değişmezlik görmekte ve çağdaş Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde Batı anlamındaki demokrasilerinin oluşmamasını, bu toplumlardaki 'baskıcı' (totalitarion) rejimleri geçmişteki tarıma dayanan despotik devlet yapılarının bir devamı olarak değerlendirmektedirler.

(14) Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda, İslamoğlu ve Keyder («Agenda for Ottoman History») devlete bir sınıf karakteri atfetmek eğilimindedirler. Böylelikle, Osmanlı toplumundaki temel sınıf çelişkisini devlet (ya da artığı çeken sınıf) ile artığı üreten köylü sınıfı arasındaki ilişki olarak tanımlamaktadırlar. Dolayısıyla, devletin despotik niteliğinin bir özelliği ve topluma müdahalesinin tek aracı olarak, devletin vergi toplama işlevi olarak görürler ve böylece ATÜT betimlemesine bağlı kalırlar. Osmanlı devleti ile ilgili bu görüş Huri İslamoğlu - İnan «Paths of Social-Economic Transformation In Ottoman Rural Society: Case of North-Central Anatolia in the Sixteenth Century», içinde **Ottoman Empire and the World Economy**, derl. Huri İslamoğlu - İnan (Cambridge, yayımlanacak) tarafından yadsınmaktadır. Ayrıca bkz. İlkay Sunar, «The Role and Nature of Western Impact in the Economic Transformation of the Ottoman Empire». Ondokuzuncu yüzyılda İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasa, Ekonomi ve Toplum konulu konferansa sunulan tebliğ. Babolsar, İran, Haziran 17-21, 1978. İslamoğlu - İnan ve Sunar devlet iktidarının temelinin, artığın çekilmesi sürecinin dışında, iktidarın meşruluğunun temelini oluşturan siyasal-hukukî yapılara dayandığını savunmaktalar. Çözümlemeye meşruiyet sorununu, dolayısıyla da devlet ve toplum arasındaki ideolojik ve politik iki-yönlü bağları katmakta, İslamoğlu - İnan 'Doğu Despotizmi'nin temel önermesini, yani siyasal iktidarın mutlaklığını ve keyfiliğini sorgulamayı amaçlamaktadır. Arap toplumunun incelenmesinde Avineri'nin ATÜT uygulaması için, bkz. ilerdeki tartışma ve 16 no.'lu dipnot.

olarak kullanmaktadır. Bu araç bir yandan apaçık bir soğuk savaş diline dönüşürken[15] diğer yandan da Batı'nın Batı-dışı bölgelerdeki sömürgeci yayılma politikalarını, bu politikaların gelişme sürecine olan yararlı katkılarını vurgulayarak, **meşrulaştırma** işlevini görmektedir. Shlomo Avineri'nin Arap toplumu üzerindeki çalışmaları söz konusu meşrulaştırma olgusunun en güzel örneklerinden biridir[16]. Avineri çağdaş Arap yöneticilerinin militarist niteliğini ve Arap toplumlarının sosyo-ekonomik azgelişmişliğini Osmanlı despotizmi altında toplumun durağanlaşmış ve sınıflaşmamış olması iddiası ile açıklamaktadır. Avineri bu savdan kalkarak İsrail'in Filistin'i sömürgeleştirmesinin nasıl geçmiş ATÜT kalıntılarını silerek bu bölgeyi modernleşme yoluna sokabileceğinden söz etmektedir. Böylece ATÜT, Avineri tarafından, İsrail'in Arap topraklarındaki saldırganlığını meşrulaştıran bir kavramsal aygıt olarak kullanılmaktadır.

Şarkiyatçılığın İslam siyasal yapısını ve toplumunu betimleme biçimi, Aydınlanma çağına ve ondokuzuncu yüzyıl Avrupa entelektüel söylemine egemen olan 'Doğu despotizmi' kavramları ile büyük benzerliklere sahiptir. Şarkiyatçılar, kültürcü yaklaşımlarına sadık kalarak 'Doğu despotizmi' olgusunu coğrafya ya da sosyo-ekonomik yapılar ile değil, İslam'ın kültürel özellikleri ile açıklamaktadırlar. Böylece bu çerçevede, İslam toplumu, içindeki köy toplulukları, aşiretler, loncalar, etnik ve dinsel gruplar gibi özerk ve birbirlerinden ayrı birimlerin ancak din ideolojisi ve kurumları etrafında bütünleşebildiği bir hücresel yapı olarak görülmektedir. 'Doğu despotizmi'ne ya da siyasal üstyapıya, toplumun üzerine zorla iliştirilmiş ve toplumsal bütünleşmenin dışında kalmış bir yapı olarak bakılmaktadır[17]. Baskıcı devlet ile 'atomlaşmış toplum' arasındaki ilişkileri belirleyen kavramın altında yatan görüş, İslam toplumunda, toplumun genel muvafakatına dayalı bir siyasal egemenlik anlayışının olmayışı varsayı-

(15) Wittfogel'in teorik yaklaşımındaki yetersizliklerinin yanısıra, bu noktayı da vurgulayan bir eleştiri için, bkz. Hindess ve Hirst, **Pre-Capitalist Modes of Production,** s. 207-220.

(16) Shlomo Avineri, derl. **Karl Marx on Colonialism and Modernization** (New York, 1968); «Modernization and Arab Society», içinde **Israel, the Arabs. and the Middle East,** derl. Irving Howe and Carl Gershman (New York, 1972). Avineri'nin düşünceleri ve onun Hegelci Marksizmi konusunda keskin bir eleştiri için, bkz. Bryant Turner, «Avineri's View of Marx's Theory of Colonialism: Israel», **Science and Society** 40 (1976): 385-409; Turner, **Marx and the End of Orientalism,** s. 25-38.

(17) Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili bu tür bir kavramsallaştırma için, bkz. H.A.R. Gibb ve H. Bowen, **Islamic Society and the West,** cilt 1 (Londra, 1962). Bu çalışmanın bir eleştirisi için, bkz. R. Owen, «The Middle East in the Eighteenth Century on «Islamic» Society in Decline: A. Critique of Gibbon and Bowen's **Islamic Society and the West» ROMES,** sayı 1 (1975); s. 101-112.

mından kaynaklanmaktadır[18]. Dolayısıyla hakları ve çıkarları akılcı bir yasal çerçeve içine alınmamış olan toplumsal gruplar despotun yönetimine karşı çıkamıyorlar ve bu nedenle ne meşru siyasal varlıklarını öne sürebiliyorlar ne de varolan yasal çerçeveyi değiştirebilecek siyasal dönüşümü sağlayabiliyorlardı. Diğer yandan, hükümran, siyasal düzlemin dışında kalmış olan tebaasının gözünde kendini meşrulaştırmak zorunluluğunu duymuyordu. Otoritesini salt kaba kuvvetten ve İslam'daki 'sakat' bir siyaset anlayışından almaktaydı. Söz konusu 'sakat' anlayışa göre iş bir kez hükümran olmaktaydı; hükmün hikmeti ise kendinden menkuldu. Devlet-toplum ilişkileri bir kez daha sivil toplumun yokluğu vurgulanarak ortaya çıkmakta. Bu aynı zamanda İslam toplumunda liberalizm, hümanizm ve parlamentarizm kavramlarının da yokluğunu açıklamaktadır[19]. İslam'daki hukuk, örf ve adetler gibi kültürel ögelerden kaynaklandığı varsayılan bu yokluklar, giderek toplumdaki siyasal ve toplumsal durağanlığı, hanedanların iniş çıkışlarında ve münferit isyanlarda görüldüğü gibi siyasal dengesizlik ve düzensizlikleri ve halkın iktidar katında yer alan başkaldırmalara olan ilgisizliğini açıklayabilmektedir. Bu hikayeyi anlatırken, Şarkiyatçılar, ilgilerini siyasal baskı kurumları (ordu, bürokrasi) ve bu baskıyı meşrulaştıran din ve kültür kurumları (İslam hukuku, ulema, tarikatlar) üzerinde yoğunlaştırmaktadır. Bir İslam toplumu olan Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü de böylece tek tek kurumların tarihi ile açıklanmaktadır[20]. Daha açıkçası 'altın çağ'-'çöküş' sorunsalı 'Doğu despotizmi' çerçevesinde sunulmaktadır. Bu bakış açısına göre onaltıncı yüzyılda kurumların yeşermesi ile oluşan Osmanlı 'altın çağı'nı 'sakat' bir kültürel özden ya da İslam dininden kaynaklanan kurumsal bir 'çöküş' dönemi izlemektedir[21]. Son olarak vurgulanması gereken bir nok-

(18) Yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkinin bu tür bir kavramsallaştırılması en açık anlatımını şu eserlerde buluyor: H.A.R. Gibb, «Religion and Politics in Christianity and Islam», içinde **Islam and International Relations** (Londra, 1965); G. E. von Grunebaum, **Islam, Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition** (Londra, 1955); **Medieval Islam** (Chicago, 1946) ve, Hollandalı şarkiyatçı Snouck Hurgronje'nin yazıları (G. H. Bousguet ve J. Schacht, derl. **Selectid Works of C. Snouck Hurgronje** [Londra, 1957].). Bu yazarların eserlerini temel alan bir 'Doğu Despotizm'i eleştirisi için, bkz. Talal Asad, «Two European images of Non-European Rule», içinde **Anthropology and the Colonial Encounter,** derl. T. Asad (Londra, 1973).

(19) İslam toplumunun akıl-dışılığının yanısıra, insancılığa karşı (anti-hümanist) oluşu, ve bu toplumda 'özgürlük' ve 'gelişme'nin yokluğunun bir tartışması için, bkz. G. E. von Grunebaum, **Modern Islam** (Berkeley, 1962).

(20) Kurumsal çözümleme biçiminin bir eleştirisi için, bkz. İslamoğlu ve Keyder, «Agenda for Ottoman History».

(21) 'Çöküş tezleri' için, bkz. Gibb and Bowen, **Islamic Society and the West;** Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey** (New York, 1968); ve **The Arabs in History** (Londra, 1964).

ta da kültürcü yaklaşımın belirlediği 'Doğu despotizmi' kavramının gördüğü ideolojik işlevdir. İslam siyaset kuramına atfedilen, kim olursa olsun baştaki hükümdarı meşru sayan görüş sömürgeci yönetimi (sömürge öncesi 'yozlaşmış' yönetimden daha etkili olduğu sürece) meşrulaştırmaya yarıyordu. Diğer bir deyişle devlet ile toplum arasında herhangi yapısal bir bağ olmaması varsayımından çıkılıp, despotik devletin yıkılarak daha insancı (sömürgeci) bir devletin onun yerini almasının İslam toplumunun yaşamını tehlikeye düşürmeyeceği görüşüne varılmaktaydı[22].

Ondokuzuncu yüzyıl Şarkiyatçılarının kültürcü ve 'değişmezlik' varsayımları 2. Dünya Savaşı sonrası gelişmecilik (modernleşmecilik) adı altında yeniden su yüzüne çıkmıştır[23]. Gelişmecilik yaklaşımının özünde Weber'in İslam toplumuna ilişkin görüşleri yatar[24]. Kendinden önce gelen Marx gibi, Weber de Doğu toplumlarında akılcı kapitalizmin neden gelişmediği sorusuna yanıt aramıştır. Bunu yaparken, İslam toplumundaki ahlak, hukuk ve despotizm gibi ideolojik ve siyasal yapıların özellikleri ile açıkladığı kentsel ticari sınıfların oluşamamışlığı üzerinde durmuştur. Bu Weberci 'kültürel öz'cülüğün modernleşme yazınında aldığı biçim 'gelenek'e karşı 'modernleşme' ikilemidir. Modernleşmeciler, İslam uygarlığı yerine Ortadoğu'da ve Kuzey Afrika'da Osmanlı yönetiminin sona ermesi ile ortaya çıkan tek tek ulus devletlerini temel çözümleme birimi alarak yola çıkmaktadırlar. Ancak bu birimlerin ekonomik ve siyasal azgelişmişliğini açıklarken modern (batılı) tutumların ve kurumların gelişmesini engelleyen ögelerin İslam kültürünün özelliklerinden kaynaklanan bireysel inançlar ve kurumsal yapılar olduğunu vurgulamaktadırlar. Söz konusu modern (batılı) tutum ve kurumların başında laik-ulusal dünya görüşü, girişimcilik ruhu ve parlamenter demokrasi gelmektedir. Öte yandan modernleşme (batılılaşma), gelişmenin son aşaması olarak gö-

(22) Asad, «Two European Images»; Hollanda'nın Endonezya'daki sömürgeci rolü için, bkz. J. Waardenburg, **L'Islam dans le minoir de l'occident;** W. F. Wertheim, «Counter-Insurgency Research at the Turn of the Century», **Sociologische Gids** 19 (Eylül/Aralık 1972). Fas'ta Şarkiyatçı araştırma ve Fransız kolonyalizmi arasındaki yakın ilişkinin bir betimlemesi için, bkz. Edmund Burke, «The Image of the Moroccan State in French Ethonological Literature: A New Look ot the Origins of Lyautey's berber Policy», içinde **Arabs and Berbers: From Tribe to Nation,** derl. E. Geliner ve C. Micdud (Londra, 1973).

(23) Ortadoğu konusunda, modernleşme paradigmasının ders kitabı; Daniel Lerner'in **Passing of the Traditional Society** (New York, 1958) adlı kitabıdır. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu konusunda W. R. Polk ve R. L. Chambers, derl. **The Beginnings of Modernisation in the Middle East** (Chicago, 1968) bu paradigmayı temsil eden bir derlemedir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika konusunda modernleşme yazınına eleştirel bir bakış için, bkz. Turner, **Marx and the End of Orientalism** ve **ROMES**'deki diğer makaleler.

(24) Turner, **Marx and the End of Orientalism.**

rülmekte ve bu düzeye erişebilmek için Doğu modellerinin yeniden biçimlenmesi (reform) gereği dile getirilmektedir. Reformların gerçekleştirilmesinde, modernleşmeciler özellikle batıda yetişmiş bürokrat ve askerlerin önemini vurgulamaktadırlar. Böylece zor kullanımının yanısıra (batıda eğitilmiş yöneticiler ve onların batılı danışmanları aracılığı ile) Batı'nın müdahalesini, 'en büyük iyilik' yani 'modernleşme' adına meşrulaştırmaktadırlar. Bu tepeden inme dönüşüm, İslam toplumunun tarihi (ya da tarihsizliği) adına yapılmakta, bunun nedeni olarak da burjuvasız bir toplumun tabandan bir siyasal örgütlenmeyi ya da devrimi başaramıyacağı ve böylece ne kendi ulusalcılığını ne de parlamenter demokrasiyi oluşturabileceği görüşü öne sürülmektedir.

Osmanlı tarihi ve toplumu üzerinde yürürlükte olan kavramlara karşı yaygın bir tepki Osmanlı İmparatorluğu ile Batı'nın tarihsel gelişmelerinin özde bir karşıtlık oluşturduğu varsayımını yadsımak olmuştur. Bu varsayımı yadsıyanlar, Batı'nın tarihsel deneyiminin, genelde bütün dünyaya, özel durumda da Osmanlı İmparatorluğu'na genelleştirilebileceği kanısındadırlar. Bu yönde öne sürülen görüşler birkaç farklı biçim almaktadır. Bunlardan ilki Osmanlı toplumsal yapısını betimlemekte feodalizmin evrensel konumuna yaklaşan ortodoks Marksist bakıştır. Bu bakışa göre her toplum kendi gelişme hızının elverdiği ölçüde, önceden belirlenmiş ve feodalizm-kapitalizm-sosyalizm sırasını izleyen bir tarihsel gelişme çizgisinin üzerinde ilerler. Farklı bölgelerin özgül gelişme yollarını tekbiçimli bir feodalizm kavramına oturtmaya çalışan bu yaklaşım, modernleşmecilerin düştüğü tuzağa, yani tarih-dışı olmak tuzağına düşmektedir: Weberci 'ideal tip'lerin yerini 'ideal aşama'lar almıştır[25]. Ikinci eleştirel görüş ise kapitalizmin gelişmesini İslam toplumuna genelleştirmektir. Maxime Rodinson'un çalışmalarından[26] esinlenen bu yaklaşım, ticaret ve finans sermayesinin varlığı ile tanımlanan kapitalist sektörün İslam toplumunun tarih boyunca bütünleşmiş bir parçası olduğunu ve İslamiyet'in bir kültür sistemi olarak kapitalist gelişmeye antitez olamayacağını gösterme çabasındadır. Bu Rodinson'cu bakış, Weberci-modernleşmeci paradigmaya ve İslam tarihine salt Avrupa'cı gözlüklerle bakan yaklaşıma karşı bir tepki olmanın izlerini kuvvetle taşımaktadır. Dolayısıyla bu tepkisel yaklaşım Weberci bakışın kapitalist gelişmeye engel gördüğü her alanda kapitalist özellikler aramaya itilmiştir[27]. Bu yaklaşım kapitalizmi

(25) Bu yaklaşıma Osmanlı tarihinin ortodoks Marksist yorumlarında raslanmaktadır.

(26) Maxime Rodinson, **Islam et Capitalism** (Paris, 1966).

(27) Örneğin bkz. Peter Gran, «Late 18th - early 19th Century Egypt; Merchant Capitalism or Modern Capitalism», içinde **L'Egypte au 19 ème siècle: rupture et continuité**, derl. Robert Mantran (Paris, CNRS'te yayımlanacak).

salt sermayenin (ticaret ve finans) varlığı ile tanımlamakta, dolayısıyla kapitalizmi hemen her tür toplumda rastlanabilecek tarih-dışı bir kategoriye indirgemektedir. Dahası, 'İslam uygarlığı' gibi tarih-dışı bir kategoriyi çözümleme birimi alan bir yöntemi de sorgulamamaktadır. Böylece Rodinson, İslam tarihi üzerinde egemen olan bakış açılarını, ideolojik işlevlerini sorgulamadan ve aynı kavramsal düzlemde hareket ederek yadsımaya çalışmaktadır[28].

Özetlersek, Osmanlı (İslam) toplumuna yönelik ATÜT, ondokuzuncu yüzyıl Şarkiyatçılığı ve modernleşmecilik gibi yaklaşımların hepsindeki temel sakınca tarih-dışı olmalarından kaynaklanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi özcü (içsel), dolayısıyla değişmeye kapalı tarih-dışı kavramlarla (coğrafi, kültürel) açıklanmaktadır. Öte yandan toplumsal yapının birbirine kapalı hücrelerden oluştuğu varsayımı Osmanlı İmparatorluğu'nun durağan ve tarihsiz olduğunu göstermekte kullanılmaktadır. Bu durumda tarihsel gelişme ancak pozitif bir değer yargısı iliştirilen Batı müdahalesi ile olanaklı kılınmaktadır. Bu kavramsal yapılar-Batı müdahalesinden önce olsun sonra olsun-Osmanlı İmparatorluğu'nun iç dinamiğini, tarihsel dönüşümünü çözümleyebilmekte yetersiz kalmaktadır. Batı'nın kendi gelişmesini açıklama kaygısı ile sınırlanmış olan bu söylem olsa olsa Osmanlı İmparatorluğu'nun bu gelişme örüntüsünden neden ve nasıl saptığını açıklamaya elvermektedir. Dolayısıyla Osmanlı topraklarında kapitalizmin neden gelişmediği, liberalizmin neden yeşermediği gibi sorular tartışmaların özünü oluşturmaktadır. Bu süreç içinde, söz konusu yaklaşımlar, Batı'nın gelişmesinin —karşıtı olan Doğu ile karşılaştırarak— eşi olmadığını vurgulamak gibi 'akademik' bir işlevi yerine getirmektedir[29]. Daha da önemlisi geçmişte olduğu gibi, bugün de, Osmanlı İmparatorluğu'na göre Batı'nın üstünlüğü ideolojisini dile getirmekte ve böylece kasıtlı ya da kasıtsız Batı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun (ya da bazı Osmanlı topraklarındaki günümüz uluslarının) karşı karşıya kaldığı anlarda kurulan Batı hegemonyasını temize çıkarmaktadırlar. Öte yandan Şarkiyatçılığın ve modernleşme kuramının olduğu gibi ATÜT'ün de eleştiricileri, ya Osmanlı tarihini evrensel feodalizmin kuramsal parmaklıkları arkasında hapsederek tarihsel özgüllüğünü gözardı etmekte, ya da kapitalizmin veya liberalizmin varolup olmadığı türü ampirik görünümlü kısır tartışmaların arasında rakiplerinin ideolojik varsayımlarını tekrar etmektedirler. İşte bu özünde tarih-dışı ve ideolojik ögeleri barındıran kavramlar silsilesi ve bu kavramların yetersiz eleştirileri karşısında dün-

(28) Roger Owen, «'Islam and Capitalism': A Critique of Rodinson», **ROMES**, sayı 2 (1976), s. 85-93.

(29) Bkz. dipnot 12.

ya sistemi perspektifi yeni seçenekler oluşturmaya çalışmaktadır.[30]. Bunu yaparken de varolan kavramsal düzlemden ayrılmakta ve yeni çözümleme kategorileri ortaya koymaktadır.

DÜNYA SİSTEMİ YAKLAŞIMINDA OSMANLI TARİHİ

Dünya sistemi perspektifi Batı Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun farklılaşan gelişme süreçlerini onaltıncı yüzyıldan itibaren Avrupa merkezli dünya ekonomisinin tarihsel gelişme süreci ile açıklar. Açıklarken, gerek Osmanlı ülkesinin azgelişmişliğinin gerekse Batı Avrupa'daki kapitalist gelişmenin tarihselliğini vurgular. Dolayısıyla artık temel sorun: «Kapitalizm neden Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişmedi?», ya da, «Neden bizim gibi olamıyorlar?» biçiminde değil; «Kapitalist dünya ekonomisi bir kez Avrupa'da geliştikten sonra dünyadaki diğer bölgeleri nasıl etkiledi?» olarak ortaya konmaktadır.

Dünya sistemi perspektifi[31], genelde dünya ekonomisinin ticaret aracılığıyla genişlemesi ve artan bir bölgesel uzmanlaşma sonucu daha etkin bir üretim örgütlenmesine yol açması ile dünyanın çeşitli yörelerinde ortaya çıkan dönüşüm biçimlerini incelemektedir. Uzmanlaşmanın farklılaştığı üç bölge 'merkez', 'yarı-çevre' ve 'çevre' olarak adlandırılmaktadır. Bu bölgelerde ticaretten kaynaklanan işbölümünün nitelikleri, aynı bölgelerdeki farklı işgücü örgütlenmelerinin (merkezde serbest ücretli emek, yarı-çevrede ortakçılık, çevrede zor gücüyle pazara yöneltilmiş emek) gelişmesi ve farklı güçlerdeki devlet yapıları (merkezde güçlü devletler, çevrede zayıf devletler) ile ilişkilendirilmektedir. Böylece dünya sistemi yaklaşımı her bölgenin gelişmesinin eşit koşullarda oluşamadığı anlamına geliyordu. Öte yandan üretim sistemlerinde, emeğin örgütlenmesinde ve devlet yapılarında ortaya çıkan gelişme farklılıkları, çevreden merkeze doğru artı değer akışını sağlamakta ve sistemdeki kârların ençoklanmasını garanti etmekteydi. Bu da, sermayenin merkezde birikmesine ve çevrenin 'azgelişmişliğine' yol açıyordu. Dolayısıyla, dünyadaki hiçbir bölgeden, dünya tarihinin kendinden ayrıcalıklı ya da kendinden ayrıcalıksız bir bölgesi olarak söz edilemez. Üstelik farklı bölgelerin 'eşitsiz' gelişmesi ile belirlenen dünya kapitalist sistemi bir veri olarak alı-

(30) Modernleşme paradigmasını Wallerstein'in eleştirisi ve dünya sistemi perspektifini toplum bilimlerinde bir yöntem olarak tanımlaması için, bkz. «Modernization: requiscat in pace»; «The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis»; «A World System Perspective on the Social Sciences», içinde **The Capitalist World Economy: Essays by Immanuel Wallerstein** (Cambridge, 1980).

(31) Bu yaklaşımın genel formülasyonları için bkz. Wallerstein, «The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis».

nırsa, sömürgeci veya ticari amaçlarla Batı'nın Batı-dışı bölgelere yaptığı müdahaleye de 'hayırlı' gözüyle bakılamaz. Buradan hareketle, örneğin, bütünleşmemiş toplumsal yapılar, durağan köylü ekonomileri, köleleşmiş veya sömürülen kırsal emek, çöken bir İmparatorluk ticareti ve yerli (Müslüman) tüccar sınıfların görece zayıflığı gibi 'gerilik' veya 'azgelişmişlik' özelliklerinin; ve de toplumu kıskıvrak bağlayan din ideolojisi ya da «gelenekselcilik» ve otoriter devlet yapıları gibi ondokuzuncu yüzyıl yazarlarının gözlemlediği ve bu yazarların yirminci yüzyıl uzantılarının sürekli olarak yeniden keşfettiği bu niteliklerin, sanıldığı gibi Osmanlı ya da İslâm toplumunun içsel özellikleri olmadığı savı öne sürülmektedir. Denilmektedir ki, bu özellikler, Batı'nın etkisi ile önemli yapısal değişikliklere uğrayan bir toplumun 'dönüşmüş' yapılarıdır. Bu görüşe göre, bölgelerin eşitsiz gelişmesi ile belirlenen dünya kapitalist sistemi bir veri olarak alınırsa, Batı dışındaki bir bölgenin Batı'nın gelişme modelini ya da kurumlarını kopya edebilmesi olanaksızlaşmaktadır. Üstelik Batı'nın etkisi ile ortaya çıkmış olan ve batılı kurumlar olarak sözü edilen çevre yapıları yer aldığı bölgenin azgelişmişliğini yeniden üretmektedir.

Öte yandan dünya sistemi perspektifi, bölgelerin dünya ekonomisi ile yüzyüze gelmeden önceki dönemde de 'tarihsel'liğini vurgulamakta, dolayısıyla bu bölgelerin iç dinamiklerini göz önüne almaya çalışmaktadır. Böylece seçmiş olduğu çözümleme birimi ile Şarkiyatçı ve modernleşmeci yaklaşımlardan farklı bir nitelik kazanmaktadır. Çözümleme birimi, İslâm uygarlığı adıyla geçen kültürel birim değil, kendi iç işbölümü ya da bütünleşme biçimi ile tanımlanan ve yeniden-dağıtım mekanizmalarının belirlediği dünya imparatorluğunun oluşturduğu toplumsal sistemdir[32]. Osmanlı, bu nedenle, bileşenleri kendi durağanlığını yeniden üreten hücresel bir yapı olarak değil, fakat sınıf dinamiği olan ve iç bütünlüğe sahip bir dünya imparatorluğu olarak tanımlanmaktadır. Bu bütünde ekonomik işbölümü siyaset tarafından belirlenmektedir. Diğer bir deyişle, merkezî devlet, farklı ekonomik etkinlikleri (köylülüğün tarım ekonomisi, kentsel zanaat ve ticaret) bütünleştirebilmek için üretim ve dağıtımın yanı sıra artı değere el koyma sürecini de denetlemektedir. Dünya sistemi yaklaşımı, bütünleşme mekanizmalarını ortaya çıkarabilmek için artı değerin vergiler biçiminde çekilmesi ile ticaret ve pazarların devletçe örgütlenmesi

(32) Osmanlı İmparatorluğu'nun bu tür bir betimlemesi için, bkz. I. Wallerstein, «The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research», **Review**, cilt 2, sayı 3 (Kış 1979) s. 389-400; I. Wallerstein, H. Decdeli, R. Kasaba, «Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci», **Toplum ve Bilim**'in bu sayısında. İlkay Sunar, «State and Economy in the Ottoman Empire», içinde **The Ottoman Empire and the World Economy**, derl. Huri İslamoğlu - İnan; Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, «Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri», **Toplum ve Bilim** I (Bahar 1977): 49-80.

konuları üzerinde durmaktadır. Bu konular toplumdaki sınıf ilişkilerini yani devlet (ya da artı değeri çeken sınıf) ile artı değeri üreten köylüler arasındaki ilişkiyi ve devlet ile tüccar sınıfı arasındaki ilişkiyi betimlemektedir.

Osmanlı yapısının iç dinamiği kavramının özünde, tüccar sermayesinin ve iç ticaretin oynadığı rol yatmaktadır[33]. Aynî (ürün olarak toplanan) vergiler, bu gelirleri elde eden tarafların yararına kapsamlı bir kent ve kırsal pazarlar ağını gerektirmekteydi. Söz konusu taraflar bu pazarlarda aynî vergilerin tümünü ya da bir bölümünü nakite çeviriyorlardı. Bu görüşe göre, aslında, vergi biçiminde el koyulan artı değerin miktarı, pazarlanan artı değerin çoğunluğunu oluşturmakta ve dolayısıyla İmparatorluktaki ticarî faaliyeti birinci derecede etkilemekteydi. Böylece köylü ekonomisinin pazarla olan ilişkisi büyük ölçüde vergileme mekanizması ile kurulmaktaydı[34]. Öte yandan, ticaret sermayesi de dolaysız bir biçimde kırsal ekonomiye nüfuz ederek, ekonomi ile toplumun büyük bir bölümü arasındaki ara bağlantıları oluşturmaktaydı. Örneğin kırsal pamuklu üretimi üzerine yapılan araştırmalar bu faaliyetin pazar ile yakın bir ilişki içinde yürütüldüğünü göstermektedir[35]. Üstelik tarım ve zanaatların bir bütünlük içinde yer aldığı kapalı köy birimlerini esas alan görüşün[36] tersine, kırsal zanaatlar hammaddenin tüccarca sağlandığı, üretilen ürünün tüccarca satın alınarak büyük pazarlara sevkedildiği bir sipariş sistemi içinde örgütlenmektedir. Tüccar sınıfı, aynı zamanda, devlet ile toplum arasında da bir ara bağlantıyı sağlamaktaydı. Merkezî devlet ve kurumları, gerek tarım ekonomisi gerekse kırsal ve kentsel zanaatkârlar için büyük bir pazar oluşturmaktaydı. Daha da önemlisi, merkezî devlet, ticaret ve pazarlar üzerindeki denetim yetkisi ile belli malların üretilmediği alanlarda ve kentlerde oluşan pazarlara bu malların akışını sağlamaktaydı. Böylece devletin topluma tek müdahale biçimi vergilendirmek değildi. Devlet, İmparatorluk içinde, malların dolaşımını düzenlemek için müdahale etmekteydi ki bu da toplum-

(33) İç ticaretin bu bağlamda tartışılması için bkz. İslamoğlu ve Keyder, «Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı»; Suraiya Faroqhi ve Huri İslamoğlu, «Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth Century Anatolia», **Review**, cilt 2, sayı 3 (Kış 1979), s. 401-436.

(34) Huri İslamoğlu - İnan, «Paths of Social-Economic Transformation in Ottoman Rural Society: Case of North-Central Anatolia in the Sixteenth Century», içinde **The Ottoman Empire and the World Economy.**

(35) Suraiya Faroqhi, «Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloths in 16th and 17th Century Anatolia», **Journal of European Economic History**, cilt 8, sayı 2 (1979).

(36) Çağlar Keyder'in Osmanlı kırsal kesimindeki el zanaatlarını betimlemesi, bir ölçüde, bu kavramsallaştırmaya tekabül ediyor («Proto- Endüstri Kavramı ve Çevre Ülkelerde Emperyalizmin Yol Açtığı Tahribat», **Toplum ve Bilim** 13 (Bahar 1981): 93-106).

da oldukça karmaşık bir ticaret ve pazar örgütlenmesinin yer aldığına işaret etmekteydi. Son olarak şunu da eklemeliyiz ki, bu yaklaşımın ışığında, Weber'in ve hatta bazı karşıtlarının görüşünün tersine, sorun, ticaret sermayesinin veya ticarî gelişmenin varlığı ya da yokluğu değil ancak bunun sistemle nasıl bütünleştiğidir. Osmanlı sisteminde bu bütünleşme merkezî devletin politik denetimi ile oluşmaktaydı.

Bununla birlikte asıl önemli nokta dünya sistemi perspektifinin, onaltıncı yüzyıldan sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticaret ve pazar yapılarının Avrupa ticaretinin genişlemesi ile nasıl dönüştüğü sorusuna eğilmesidir. 'Osmanlı dünya imparatorluğu'nun nihai bir biçimde ortadan kalkmasının bir göstergesi olan bu süreç, aynı zamanda, onun Avrupa kapitalist sistemi tarafından 'içerilmesi' sürecidir[37]. Bunun anlamı Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa (merkez) pazarları için hammadde üreten ve bu pazarlardan sanayi malları alan bir bölge (çevre) haline dönüşmesidir. Bunun bir diğer anlamı da İmparatorluğun siyasal bütünlüğünün çatlaması, yani Osmanlı İmparatorluğu içinde malların akışını devlet eliyle sağlayan bütünleştirici ilkenin çalışamaz hale gelmesidir. Daha somut bir ifadeyle, Avrupa pazarlarında Osmanlı tarım ürünlerine karşı artan talep ve bundan kaynaklanan fiyat artışları Osmanlı ticaret sermayesini bu pazarlara çekerek onun devlet denetiminin dışına kaçabilmesine neden olmuştur. Sonuç olarak, ticaret sermayesi gitgide Avrupa pazarının ekonomik işbölümü ile bütünleşmiştir; iç ticaret ve iç pazar dış ticarete göre gerilemiştir[38]; ticaret iç merkezlerden kıyı kentlerine kaymış ve yabancı tüccarların ya da onların içteki temsilcilerinin (azınlık tüccarların) gücünün artması, çoğunluğu Müslüman olan yerli tüccar sınıfına büyük bir darbe vurmuştur[39] (Dolayısıyla, Müslümanların ticaret alanından çekilmesinin İslam ideolojisiyle ilgisi olmayıp, dünya ekonomisinin gelişmesi ile değişen yapılardan ötürü oluştuğu görülmektedir). Bu durumda, dünya

(37) bkz. dipnot 32'de yapılan göndermeler.

(38) Örneğin, dokumacılık alanında Osmanlı iç ticaretinin 1760-1770 yılları arasında durgunluğa girmesi ve dokuma sanayiinin gerilemeye başlamasının Avrupa dokumaları ithalatının artmasıyla eşzamanlı olduğu Mehmet Genç tarafından gümrük iltizamları verilerine dayanılarak gösterilmektedir. («A Study of the Feasibility of Using 18th Century Ottoman Financial Records as An Indicator of Economic Activity», içinde **The Ottoman Empire and the World Economy**). Bu bağlamda, Suraiya Faroqhi onaltıncı yüzyılda önde gelen kırsal sınaî merkezlerden biri olan Uluborlu-Isparta bölgesindeki kırsal-kentsel pazar şebekesinin gerilemesini ve ondokuzuncu yüzyılda yokoluşunu göstermektedir («Sixteenth Century Periodic Markets in Varibus Anatolian Sancaks», **Journal of the Economic and Social History of the Orient,** cilt 22, sayı 1 (1979), s. 32-80.

(39) Mısır'da yerli Müslüman tüccar sınıfların gerilemesi konusunda, bkz. Alan Richards, «Primitive Accumûlation in Egypt, 1798-1882», **Review,** cilt 1, sayı 2 (Güz 1977), s. 3-49; Peter Gran, **İslamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840** (Austin, 1979), s. 3-34, 111-131.

imparatorluğu artık geçerli bir çözümleme birimi olma özelliğini yitirmekte, onun yerine pazar mekanizmasının bütünleştirdiği dünya kapitalist sistemi geçerli bir inceleme birimi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle yeni bir tarihsel dönemlendirme (periodization) ortaya atılmaktadır. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu'nun onaltıncı yüzyıldan sonraki tarihi, önceleri sürekli gerilerken ondokuzuncu yüzyılda ani bir Batı müdahalesi ile sarsılan bir süreç olarak görülmemektedir. Onaltıncı yüzyıl sonrası tarihi, Osmanlı'nın dünya sistemi tarafından içerilmesi ya da 'çevreleşme'sinin öyküsüdür.

Dünya sistemi perspektifi işte bu çevreleşmeyle ya da ticaret ve pazar yapılarındaki dönüşümle ilişkili olarak, Osmanlı tarım ekonomisi ve toplumunun, zanaatların ve devlet yapılarının dönüşümünü incelemektedir. Ortaya atılan görüşe göre Avrupa pazarları için mal üretimi, bağımsız köylü üreticilerin oluşturduğu kırsal ekonomiyi durağanlaştırmış ve ticari üretim gitgide serfleşmiş köylülerin (zor gücüyle pazara yöneltilmiş emek) ya da sömürülen ortakçıların kullanıldığı büyük çiftliklerde gerçekleşmeye başlamıştır. Aynı zamanda, çevreleşme süreci fabrikalarda üretilen ucuz Avrupa mallarının Osmanlı pazarını işgal etmesi sonucunda zanaata dayalı sanayi yapısının çöküşüne de neden olmuştur. Ve nihayet, çevreleşme, Osmanlı merkezî devletinin, ekonomik artı değerle ilgili olarak üretim, dağıtım ve el koyma süreçlerini denetleme yeteneğinden yoksun kalması ve ayanlar, derebeyler gibi bu artı değerler etrafında yeni rakiplerin türemesi (feodalleşme) sonucunda zayıflaması anlamına gelmektedir. Bu gelişmenin sonucunda, ondokuzuncu yüzyılda, yeni bir merkezî devlet, Tanzimat devleti doğmuştur. Tanzimat devleti, ideolojisinde olduğu gibi kurumlarında da, dünya devletlerarası sistemine ve dünya ekonomik süreçlerine uyumluluğu sağlayacak, bu sistemin bir parçası olarak işlevini sürdürecek bir biçimde Batı modellerini esas almıştır. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu yeni 'çevrelesmiş' yapısı, sistemin iç bütünlüğünün, politik rasyonalitesinin çökmüş olduğu bir yapıydı. Başlıca özelliği, zayıf bir devlet ile içinde 'yabancı' ya da azınlık tüccarların yer aldığı ve Avrupa kapitalist ekonomisi gibi daha büyük bir birim ile bütünleşme eğiliminde olan yapıların İmparatorluk birimi içinde kopuk ve parçalanmış bir görünüm içinde olmasıydı.

DÜNYA SİSTEMİ YAKLAŞIMININ OSMANLI TARİHİ AÇISINDAN BİR ELEŞTİRİSİ

Dünya sistemi perspektifi çevreleşme dönüşümüne tek yanlı, 'ekonomist' bir yaklaşım getirdiği için eleştirilmektedir. Bu eleştirilere göre, dünya sistemi perspektifinde Avrupa'nın ticaret yapısındaki değişikliklere çevrede yer alan sosyo-ekonomik ve siyasal değişiklikleri etkilemiş

olmasından dolayı birincil derecede önem verilmekte, dolayısıyla da tek yönlü bir nedensellik söz konusu olmaktadır[40]. Daha da kesin bir deyişle dünya sistemi yaklaşımı, modernleşme kuramının kültürel özcülüğünü ve bundan doğan tarih-dışı bakış açısını yadsımakta başarılı olmakla birlikte, özgül yerel (bölgesel) tarihleri ve kapitalizm öncesi toplumlardaki sınıf ilişkilerini açıklamakta başarısız kalmaktadır[41]. Bu nedenle çevredeki farklılık gösteren gelişme biçimlerini açıklayamamaktadır. Bunun yerine, dünya kapitalist gelişmesine ilişkin olarak ortaya koymuş olduğu resimde, çevre, merkezden kaynaklanan yeni koşulları edilgen bir biçimde kabullenmektedir; böylece tüm dönüşüm, dünya ekonomik işbölümünde çevrenin alacağı yerin (statünün) gereklerine göre belirlenen bir yapı içinde değerlendirilmektedir. Öte yandan farklı dünya bölgelerindeki gelişmenin özgül biçimlerinin anlaşılabilmesi için devlet, akrabalık ilişkileri, din ve hukuk gibi ekonomi-dışı yapıların da göz önüne alınması gerekmektedir[42]. Kapitalizm öncesi toplumlardaki sosyo-ekonomik değişme üzerine yapılan araştırmalar, bu ekonomi-dışı ilişkilerin sınıf ilişkilerinin yapısını belirlediğini ve artı değeri çekme olanaklarını sağladığını öne sürmektedir. Dolayısıyla kapitalizm öncesi toplumlarda üstyapıların, ekonomik dürtülere karşı esnekliğe sahip bir egemen ilişki biçimi olduğu belirtilmekte ve daha da önemlisi ekonomik etkenlerin —dünya ticaretinin genişlemesi de dahil— üretim sistemlerinde, toplumsal üretim ilişkilerinde ve sınıf ve iktidar yapılarında meydana getirdiği değişikliklerin nicelik ve niteliğini belirlediği ileri sürülmektedir[43].

Osmanlı tarihi üzerinde son zamanlarda yapılan araştırmalar, dünya sistemi yaklaşımının tek yanlı ve «ekonomist» olduğu yönündeki eleştirilere dikkati çekmektedir. Bu araştırmalar son on yıl içinde Immanuel Wallerstein ve Barrington Moore'un[44]. ortaya atmış oldukları iki etkin sos-

(40) Wallerstein'in yaklaşımının bir eleştirisi için, bkz. Robert Brenner, «The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism», **New Left Review,** sayı 104 (1977), s. 25-93; «The Modern World System by Immanuel Wallerstein», **Peasant Studies,** cilt 6, sayı 1 (Ocak 1977), s. 2-42.

(41) Dünya sistemi perspektifinin, bölgesel çözümleme açısından eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Carol A. Smith, «Regional Analysis in World System Perspective: A Critique of Three Structural Themes of Uneven Development», Ekonomik Antropoloji Derneğinin Konferansında sunulan bildiri. Indiana Üniversitesi, Bloomington, Indiana. 24-29 Nisan 1981. Bildirisini okumama izin verdiği için C. A. Smith'e minnettarım.

(42) Anderson, **Lineages** s. 402-405.

(43) Robert Brenner, «Agrarian Class Structures and Economic Development in Pre-Industrial Europe», **Past and Present,** sayı 70 (1976), s. 30-75.

(44) Barrington Moore Jr., **Social Origins of Dictatorship and Democracy** (Boston, 1967).

yal bilim yaklaşımının kuramsal olarak bütünleşmesi gereğinin ivediliğine işaret etmektedir. Osmanlı toplumunun iç dinamiğine ilişkin araştırmalar, 'içerilme' süreci boyunca farklı dönem ve bölgelerde, özgül dönüşüm örüntülerinin yer aldığını göstermektedir. Bu örüntüler, her zaman, dünya sistemi perspektifinin genel ifade biçimlerinde öngörülen kalıplara uymamakta ve her zaman, dünya ekonomisindeki kârlarınençoklanması mantığı ile de uyum içinde olmamaktadır. Uyumun sağlandığı durumlarda da bunun nedeni dıştan gelen ekonomik darbelere olan dolayımsız tepkiler değil, o bölgenin tarihselliği içinde dönüşmüş olan yapıların aldığı özgül biçimlerdir. Bununla birlikte, farklı bölgelerdeki gelişme biçimlerinin özgüllüğünün vurgulanması, bölgesel tarihlere özgü bir dar görüşlülük, ya da gelişme sürecinin 'öz'cü açıklamalarına bir dönüş olarak anlaşılmamalıdır. Vurgulanması gereken, içerilme sürecinin iki yönlülüğü ve dünya ekonomisi tarafından etkilenen bir bölgedeki **özgül** yapıların **belli** bir çevreleşme dönüşümüne yol açmasındaki etkinliğidir. Diğer bir deyişle, 'içerilme' kavramının, dünya ekonomik gelişmesi ile yerel sınıf ilişkilerini ve iktidar yapılarını karmaşık bir bütün içinde ele alınması gerekmektedir[45]. Bir sonraki bölümde, bu noktayı, Osmanlı tarım ve sanayi dönüşümüne ilişkin yapılan araştırmaların ışığında açıklamaya çalışacağız.

Son zamanlarda, Osmanlı tarımında Avrupa pazarları için ticarî üretimin arttığı dönem üzerine yapılan araştırmalar, Osmanlı yapılarının, özellikle devletin, tarımdaki dönüşümde oynadığı role dikkati çekmektedir. Bu bağlamda, araştırmacılar, artan Avrupa talebine bir yanıt olarak 'zor gücüyle pazara yöneltilmiş emek' veya ortakçı kullanan ticarî çiftliklerin ortaya çıkması savını sorgulamaktadırlar. Örneğin, Şevket Pamuk'un ondokuzuncu yüzyıldaki Osmanlı tarımı üzerine yaptığı araştırma,[46] küçük köylü girişimlerinin özellikle Anadolu'da ağır bastığını ve dışsatım pazarları için yapılan ticarî üretimin de bu köylü işletmelerinde gerçekleştiğini göstermektedir. Üstelik, Pamuk'un araştırması, ayanın gücünün büyük ölçekli ticarî çiftliklerden kaynaklanmayıp, (bir zamanlar devlete ait olan) vergi aracılığı ile artı değere el koyabilmek ve pazarlayabilmek yeteneğinden kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Üretim örgütlenmesi ve ilişkilerinde bir değişme olduğu sürece, bu değişmenin biçimi Anadolu ve Trakya'nın çeşitli bölgelerinde tarihsel süreç içinde oluşan sınıf yapıları

(45) Bu somut bölgesel çözümlemeler bağlamında yeni formülasyonlar için, bkz. Joel Kahn, **Minangkabau Social Formations** (Cambridge, 1980); Katherine Verdery, **The Social History of a Transylvanian Village** (Yayınlanmamış çalışma, 1981). Konunun teorik açıdan ele alınışı için bkz. Eric Wolf, **Convergence and Differentation in World Capitalism** (Yayımlanmamış çalışma, 1980). Carol Smith'e bu son iki referans için minnettarım.

(46) Şevket Pamuk, «Osmanlı Tarımında Üretim ilişkileri 1840-1913», **Toplum ve Bilim** 17 (Bahar 1982): 3-50.

ile belirleniyordu. Bu çözümleme, tarımsal yapıların artan ticarî üretime gösterdiği tepkilerin bölgesel farklılıklarını vurgulamakta. Öte yandan, Pamuk, biçimsel de olsa bağımsızlığını yitirmemiş olan devletin toprakta tasarruf hakkı olan bağımsız köylünün varlığını sürdürmesinde oynadığı rolün üzerinde durmaktadır. Devlet, bunu yapmakla yalnızca kendi malî tabanını korumağa çalışmamış, aynı zamanda kendi otoritesine meydan okuyabilecek toprak sahibi bir sınıfın doğmasını engellemiştir. Benzer bir biçimde Orhan Kurmuş, Avrupa'nın Osmanlı pamuğuna artan talebine (bilhassa Amerikan İç Savaşı'ndaki kıtlık döneminde) ve İngiltere'nin Batı Anadolu'dan pamuk dışalımını artırmak çabalarına karşın ne tek ürüne dayalı bir üretime kaymanın, ne de köylü üretiminin örgütlenmesinde bir değişikliğe yönelmenin görülmediğini ortaya koymaktadır[47]. Bunu açıklarken Kurmuş, İngiltere'nin dışalım yaptığı bölgelerdeki pamuk üretimini ticarî çiftliklere kaydırma isteğine —ki bu da varolan tarımsal yapıyı dönüştürecekti— karşı Osmanlı hükümetinin ayak sürüdüğüne dikkati çekmektedir. Burada önemli olan, hükümetin dışsatıma yönelik tarım üretimini desteklemekte direndiği bölgenin köylü üretiminin egemen olduğu (örneğin Batı Anadolu) bir bölge olmasıdır. Diğer yandan Adana gibi daha önce işlenmemiş ve yerleşimin görece az olduğu, alanlarda Osmanlı hükümeti daha işbirlikçi bir tavır içindeydi[48].

(47) Orhan Kurmuş, «The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire», içinde **The Ottoman Empire and the World Economy.**

(48) Pamuk, «Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri»; Bruce McGowan da, tarım üretiminin ticarileşmesi ile büyük çiftliklerin doğuşu ve köylülerin serfleşmesi arasında nedensel ilişki kuran görüşü sorgulamaktadır («The Middle Danube Cul de Sac», içinde **The Ottoman Empire and the World Economy,** «The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces Within the Context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries», **International Journal of Turkish Studies,** cilt 2, sayı 1 (Bahar-Yaz 1981), s. 57-64). McGowan'a göre onsekizinci yüzyılda Osmanlı topraklarına dahil olan Hırvatistan ve Slovenya'da çiftlikler büyük ticarî işletmelere dönüşmemiş, bunun yerine köylü aileleri tarafından işlenen, yeniçeriler ve mültezimlerin artı değeri aynî vergi olarak toplayıp pazarladığı kuruluşlar olarak süregelmişlerdir. Böylece McGowan tarım ürünlerine olan talebin ve mültezimliğin yaygınlaşmasının üretim alanındaki köylü örgütlenmesini ortadan kaldırmadığını göstermeye çalışmaktadır. Talebin genişlemesi ile mültezimlerin köylülerden daha fazla artı değer sızdırmış olabileceğine değinmekte, ama varolan idarî ve adlî yapı içinde köylülerin daha fazla sömürülmesinin köylü ailelerinin topraklarından atılmasına ya da sertleşmesine yol açmadığını da eklemektedir. Bu gelişmenin tersine olarak, McGowan onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda Orta Tuna bölgesinde, ihracat genişlemediği halde toprak sahipleri ile köylüler arasındaki güç mücadelesi sonucu yer alan değişikliklerle köylülerin sertleştiğini göstermektedir.

Benzeri bir biçimde, onaltıncı yüzyılda Orta-Kuzey Anadolu bölgesinin dünya ekonomisine katılmasından önceki dönemde, Osmanlı tarımındaki ticarileşme eğilimlerini inceleyen İslamoğlu-İnan artan iç pazar talebi sonucunda oluşan ticarî üretimin köy-

Osmanlı devletinin yapısı ve dönüşüm biçimleri üzerine yapılan kuramsal araştırmalar da Osmanlı tarımsal dokusunun özgüllüğüne ışık tutmaktadır. Örneğin İlkay Sunar, bir yandan Osmanlı devletinin toprak sahibi sınıftan (ayandan) görece özerkliğini, diğer yandan da gitgide ekonomik bağımsızlığını artıran ayanın devlete olan siyasal ve hukuksal bağımlılığını vurgulamaktadır[49]. Bu görüşe göre ayan ne devlet üzerinde egemenlik kurabiliyor ne de toprak ile emeği yeterince bütünleştirebiliyordu. Sunar, aynı zamanda, ondokuzuncu yüzyıldaki uluslararası devletler sisteminin rekabete dayalı yapısının yalnızca devlete hareket alanı sağlamakla kalmadığını, 'eski' devletin devletlerarası sistemin bir birimi olarak yeniden yapılanmasını sağlayan kurumsal yeniliklerin devleti ayanlara karşı güçlendirmiş olduğunu da öne sürmektedir. Böylece, Osmanlı devlet yapısının çevreleşmesi tüccar sınıflar ile birleşerek toprak sahiplerine karşı varlığını pekiştiren bir bürokrasinin doğmasına yol açtı. Devlet, serbest ticaret politikaları ve yasal ve idari reformlar ile çevreleşmeye yardımcı olarak bu süreci meşrulaştırırken —böylece ticaretten kaynaklanan artı değerin bir bölümüne de el koyarken— elde etmiş olduğu gücü ayana karşı, mali tabanını oluşturan bağımsız köylünün çıkarı doğrultusunda kullandı. Sunar'a göre Osmanlı devlet yapısındaki 'zayıflamanın' işte bu özgül yönü —ki devleti, dünya ticaretine tümüyle bağımlı bir toprak sahibi sınıfından ayıran da bu yöndü— onun siyasal bağımsızlığını neden sürdürebildiğini büyük ölçüde açıklamaktadır.

Devletin, tarımsal dönüşüm sürecini belirleyen rolüne işaret ederken, ondokuzuncu yüzyılda Mısır'daki gelişmelere değinmek ışık tutucu olacaktır. Mısır'daki tarımsal gelişmelere kabaca bir göz atmak bile ortada Anadolu ve Rumeli'den çok farklı bir çevreleşme biçiminin olduğunu göstermektedir. Burada önemli olan nokta bu farkın Mısır ve Osmanlı devlet yapılarının özelliklerinden kaynaklanmasıdır. Alan Richards'ın ondokuzuncu yüzyıl Mısır'ına ilişkin çalışması[50] Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu ile bağlarını kopardıktan sonra bir 'dünya imparatorluğu' kurmaya niyetli olduğunu göstermektedir. Ne var ki,

lü aile ekonomisini çökertmediğine işaret etmektedir. Ticarî çiftliklerin neden gelişmediğini ya da köylülerin topraklarından neden çıkarılmadığını açıklarken devletin siyasal ve hukuksal yapıları aracıyla köylü kuruluşlarının bütünlüğünü korumak ve pazarlanan artı değeri yalnızca toplanan vergilerle sınırlamak amacını güderek tarımsal ürüne ilişkin üretim, dağıtım ve el koyma işlemlerine müdahale ettiğini vurgulamaktadır. (Paths of Social-Economic Transformation in Ottoman Rural Society: Case of North-Central Anatolia in the Sixteenth Century», içinde **The Ottoman Empire and the World Economy.**)

(49) İlkay Sunar, «State and Economy in the Ottoman Empire», içinde **The Ottoman Empire and the World Economy.**

(50) Alan R. Richards, «Primitive Accumulation in Egypt, 1798-1882», **Review**, cilt 1, sayı 2 (Güz 1977), s. 3-49.

bu dünya imparatorluğu büyük ölçüde dışsatım yapan devlet tekellerine dayanmakta ve böylece yaşamını sürdürebilmesi de Mısır'ın dünya pazarı ile bir pamuk dışsatımcısı olarak bütünleşmesine bağlı kalmaktaydı. Bu durumda, devlet, Avrupa pazarı için büyük ölçekte pamuk üretimini olanaklı kılmak amacıyla tarımdaki üretim sürecine dolaysız olarak müdahale etmekteydi. Sonuç olarak, kendi kendine yeterli köylü ekonomisi çöktü ve köylünün topraklarına el koyan, köylüleri kurulan büyük ticari çiftliklerde zor gücüyle pazara yöneltilen emek veya ücretli emek olarak çalıştıran yeni bir toprak sahibi sınıfı ortaya çıkmış oldu. Richards, daha sonra, toprak sahibi sınıfının Hıristiyan tüccarlarla birleşerek devlet aygıtını ele geçirdiğini ve böylece ondokuzuncu yüzyıl Mısır tarihinin bu sınıf içindeki çeşitli grupların iktidar mücadelesine tanık olduğunu öne sürmektedir. Bu çözümlemeden varılabilecek sonuç, gitgide köylüleri dışlama pahasına toprak sahibi sınıfının çıkarları ile bütünleşen Mısır devletinin —Sunar'ın Osmanlı devletinde varolduğunu ileri sürdüğü— görece özerklikten yoksun olmasıdır. Bu ise, Richards'a göre, büyük kırsal kitlenin gözünde (Hıristiyan tüccarların vergi tahsildarı işlevini üstlenmesi de göz önüne alınırsa) devletin meşruiyetini yitirmesine yol açmıştır. Bu gelişme, son aşamasında, İngilizlerin sömürgeci müdahalesine yol açan köylü isyanlarına sahne olmuştur. Buna karşılık, örneğin Osmanlı Anadolusunda, ondokuzuncu yüzyılda köylü isyanlarına rastlanmaması, Osmanlı devletinin yabancı veya yerli toprak sahiplerinin çıkarları doğrultusunda bir kırsal dönüşüme direnmiş olduğu görüşünü desteklemektedir. Bu direnişin temelinde malî nedenler olduğu kadar devletin meşruluk kaygısının da yattığı söylenebilir.

Dünya sistemi perspektifine göre çevreleşme dönüşümünün diğer bir yönü de Osmanlıdaki zanaata dayalı üretimin gerilemesi ve dünya imparatorluğundaki iç ticaret dinamiğinin durağanlaşmasıdır. Bu süreç bir yandan tarım üretiminin gitgide iç pazardan uzaklaşarak dış pazarlara doğru yönelmesi, diğer yandan da sanayi ürünlerinin dışalımı ile yerli üretime olan talebin çöküşü ile ortaya çıkmıştır.

Onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda Osmanlı sanayiine ilişkin araştırmalar, 'çöküş'ün zaman içinde yayıldığını ve 'eski' yapıların yeni pazar koşullarının doğurduğu duruma karşı bir direniş gösterdiğini ortaya koymaktadır. İngiltere'den yapılan pamuklu dışalım konusuna eğilen Halil İnalcık, pamuk ipliği dışında, bu ürünlerin ondokuzuncu yüzyılın yarısına kadar Osmanlı kitle pazarına giremediğini göstermektedir[51]. Bunun yerine lonca sisteminin dışında kalan ve ucuz kadın ve çocuk emeği kullanan kırsal sanayinin fiyatları düşük tutarak İngiliz kumaşlarına karşı ba-

(51) Halil İnalcık, «When and How British Cotton Goods Invaded the Levant Market», içinde **Ottoman Empire and the World Economy.**

şarıyla rekabet ettiği görülmektedir. Diğer yandan, bu açıklamadan kırsal sanayilerin, gitgide üretim alanının ötesindeki büyük pazarlardan kopması ve bu büyük pazarların Avrupa dışalım ürünleri tarafından beslenmesi ile başlangıç halindeki bir sanayileşmenin kendi içine kapandığı anlaşılmaktadır. Görünüşe bakılırsa, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı kırsal toplumu ATÜT yaklaşımının «zanaat ve tarımın bütünlüğü» saptamasındaki manzaraya gitgide daha çok benzemekteydi.

Son olarak devletin sanayileşme ile olan ilişkisine değineceğiz. En azından Bursa'daki ipekli sanayi örneğine bakıldığında, Osmanlı devletinin, çevreleşme dönüşümüne katkıda bulunduğu söylenebilir. Donald Quataert ondokuzuncu yüzyıldaki Avrupa ipekli sanayinin canlanışı ile beraber Bursa'nın önemli bir ham ipek dışsatımı merkezine dönüştüğünü ve aynı zamanda da buradaki ipekli kumaş sanayinin çöktüğünü göstermektedir[52]. Bu çerçeve içinde, Quataert, Avrupalı girişimciler yeni teknolojiler getirerek ipek üretiminde verimi artırırken, Bursa'daki üretim örgütlenmesinde ve toplumsal ilişkilerde yer alan değişiklikleri vurgulamaktadır. Bu gelişmenin arkasında, devletin gelir toplama işlevini üstlenmiş olan, üretimi ve dolayısıyla ipekten alınan vergi gelirini çoğaltmak amacını güden Düyûn-u Umumiye İdaresi (DUİ) yatmaktaydı. Bu nedenle DUİ, şehirdeki buhar makinaları ve ücretli emek kullanan büyük ölçekli fabrikaların örgütlenmesinden civardaki ortakçılara ve küçük üreticilere kadar üretimin her aşamasına müdahale etmekteydi. Burada üzerinde durulması gereken nokta Osmanlı devletinin DUİ'ne arka çıkmasıdır. Özellikle İngilizlerin, devlet yardımı olmaksızın Batı Anadolu'daki pamuk üretimini modernleştirmekteki başarısızlıkları gözönünde tutulursa, bu arka çıkış, Bursa'daki girişimin başarısını açıklamaktadır[53]. Bununla birlikte Bursa'daki ipek sanayinin çevreleşmesi Osmanlı devleti için özellikle devlet otoritesinin Müslüman halkın gözünde aldığı biçim açısından bazı so-

(52) Donald Quataert, «Silk Production in the 19th Century Bursa», **Turcica'da** yayımlanacaktır.

(53) Quataert'in tezinin tersine, Roger Owen'in ondokuzuncu yüzyıl Lübnan'ında ham ipek üretimi örgütlenmesi konusundaki incelemesi, üretim örgütlenmesinde ya da üretim ilişkilerinde radikal dönüşüm olmamasının devlet müdahalesinin ya da Avrupa pazarları için devlet desteğindeki bir ticarî üretim örgütünün yokluğundan kaynaklandığını ortaya koymaktadır Owen'a göre Lübnan'ın 1861'de Osmanlı İmparatorluğundan ayrılarak özerkliğine kavuşmasının ardından, bu bölgeye ham ipek üretimini (koza ve ham iplik) teşvik etmek için gelen Avrupa tüccarları üretimin kırsal alanda varolan toplumsal-iktisadî yapılar ve ilişkiler çerçevesinde yapılmasını öngörmüşlerdir («1840-1914 Döneminde Lübnan Dağında İpek Dokuma Endüstrisi: Çevre Toplumlarında Fabrika Üretiminin Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma,» **Toplum ve Bilim**'in bu sayısında). Ticarî sermayenin kapitalizm-öncesi yapıları muhafaza edici etkisinin kuramsal düzeyde tartışılması için bkz. G. Kay, **Development and Underdevelopment** (Londra, 1975).

runlar yaratmaktaydı. Bursa'daki ipek sanayinde durum, devletin Avrupa ticaret sermayesinin veya onların temsilcilerinin (azınlık Hıristiyan tüccarlar) üretim sürecine dolaysız müdahale etmesini önleyebilecek bir görece özerkliğinin varolduğu tarım alanından farklıydı, Bursa'daki ipek sanayinde Avrupalılar kadar Ermeniler ve Rumlar da Müslümanları dışlayarak üretimin her kademesinde egemenliği sağlamışlardı. Bu sanayinin gelişme öyküsü, kendi meşruluk sorunu ile dünya sistemi tarafından 'içerilme' gerekleri arasında sıkışmış bir Osmanlı devletinin çelişkisini açık bir biçimde ortaya sermektedir.

Özetlersek, Osmanlı İmparatorluğu'nun çevreleşme sürecine dikkatli bir bakış, ortaya dünya sistemi yaklaşımının genellemelerinden çok daha karmaşık bir tablo koymaktadır. Söz konusu genellemelerin en aciz kaldığı alan, son derece çelişkili özelliklere sahip olan Osmanlı devlet yapısındaki dönüşme sürecidir. Dünya sistemi perspektifi 'eski' devletin zayıflamasına içerilme sürecinin bir sonucu olarak baktığı için, yalnızca dünya sisteminin çalışmasına yardımcı olan devlet aygıtlarındaki (ordu, bürokrasi, vb.) değişimler üzerinde durmaktadır. Bu açıdan bakılınca tüm oluşumlar dünya pazarlarındaki üretim faktörlerinin pürüz tanımayan bir akış sürecinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan Osmanlı devlet yapısının iç dinamiği üzerine yapılan çalışmalar, bu iç dinamiğin çevreleşmenin özgül biçimini belirlediğini göstermekte ve sık sık dünya sisteminin pürüzsüz işlemesini engelleyen çelişkilere ve bu çelişkilerin yer aldığı dönüşüm sürecinin karmaşıklığına işaret etmektedir. Söz konusu çelişkiler kapitalizm öncesi bir toplumun kapitalizme karşı direnmesini de aşan bir niteliğe sahiptir. Bu süreç içinde, meşruiyet temeli sarsılan ve örgütlenme ilkeleri yıkılan devlet, egemenlik haklarını sürdürebilmenin koşulları ile devletlerarası sistem içinde almış olduğu rolün gerekleri arasında parçalanan iki başlı bir yapıya dönüşmüştü[54]. Osmanlı devlet yapısındaki zayıflama işte bu bağlam içinde ele alınarak kavramsallaştırılmalıdır.

(54) Donald Quataert («The İmpact of European Capital on Two Groups of Ottoman Workers, 1888-1909» içinde **The Ottoman Empire and the World Economy**)'de bu çelişki süreci ortaya koymakta. Quataert 1888-1909 arasında İstanbul limanının yapımı ve yönetiminde doğrudan Avrupa müdahalesinin ücret oranlarını düzenleme ve iş gücünü rasyonalize etme talepleriyle liman işçileri arasında bir çelişkiye yol açtığını belirtmekte. Diğer taraftan Quataert Osmanlı devletinin, liman işçileri loncalarının yabancı şirketlere karşı direnişini desteklediğini göstermektedir. Osmanlı devleti bunu yaparken içinde bulunduğu çok zor koşullara karşın siyasal bağımsızlığını korumaya çalışıyordu. Daha da önemlisi, bu olgu devletin, tebaasının-loncaların- gözünde meşruluğunu koruma çabası idi. Aslında, devletin limanlar konusunda yabancı şirketlerin taleplerini kabul etmesiyle bu meşruluk büyük ölçüde sarsılmıştı. Yine de Osmanlı bürokrasisinin şirketlerle olan anlaşmaları uygulamakta izlediği geciktirme politikası, çıkardığı zorluklar devlet ile loncalar arasında bir dayanışma olduğuna işaret etmektedir. Böylece Quataert'in çalışması Osmanlı İmparatorluğunun çevreleşme sürecinde göze çarpan iki temel niteliğe değinmekte. Bu temel niteliklerin

Bu çerçeve içinde vurgulanması önem kazanan bir olgu da Osmanlı devlet yapısının çözümlemesine sinsice sızan 'Doğu despotizmi' kavramının kuramsal yetersizliğidir. 'Doğu despotizmi' anlayışının temelinde siyasal toplum (devlet) ve sivil toplum kavramları arasında bir ayrımın ve böylece bir çelişkinin de olmadığı varsayımı yatmaktadır. Bu varsayımdan yola çıkıldığında, Avrupa feodalizminin tersine, 'Doğu despotizmi'nde «devlet herşeydir», sivil toplum ise ilkel bir aşamadadır ya da yoktur. Öte yandan, devletin bir baskı aracı olarak tanımlandığı düşünülürse devlet ile toplum arasındaki ilişki, merkezî devletin varlığından bağımsız tampon tabaka ve mekanizmalar olmadan bir devlet egemenliği kurma sürecine indirgenmektedir[55].

Bu soruna bir başka bakış açısı ise devleti bir baskı kurumu olarak görmek yerine baskı ile 'hegemonya'nın (ya da muvafakatın) bütünleştiği bir yapı olarak ele almaktır[56]. Bu bakışın özünde devlet gücünün, baskıyı hem içeren hem de gizleyen bir muvafakat anlayışını gerektirdiği varsayımı yatmaktadır. Söz konusu muvafakat anlayışı, devlet gücünü meşrulaştıran ideolojik ve siyasal uygulamaların etkinliğine bağlı kalmaktadır. Bu yaklaşım, aynı zamanda, devletten bağımsız olarak sınıfların ya da grupların varlığını kabul etmekte ve devlet gücünü elinde tutan sınıfın kendi çıkarını diğer grupların çıkarı ile uzlaştırmak, farklı grup çıkarları arasında bir ideolojik birlik yaratmak zorunda olduğu görüşünü öne sürmektedir.

Bu perspektiften bakılırsa, merkezî bürokratlardan oluşan Osmanlı egemen sınıfı tüccarlar, zanaatkârlar, köylüler, aşiretler ve Osmanlı öncesi yönetici sınıflar gibi toplumdaki farklı grupların çıkarlarını uzlaştırabi-

ilki Osmanlı İmparatorluğu'nun dolaysız sömürgeleşme sürecinden geçmemiş olması. Bu olgu bürokrasiye, yabancı sermayeye karşı sınırlı da olsa bir direnme olanağı veriyordu. İkinci nitelik, ikili bir hukuk yapısıydı. Nitekim, Quataert'te bu dönemde ikili bir hukuksal yapının ortaya çıktığına işaret etmekte. Bu ikiliğin bir boyutunu yabancı sermaye ve devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen uluslararası hukuksal çerçeve oluşturuyordu. Diğer boyut ise, Osmanlı devleti ile farklı toplum kurumları —bu durumda loncalar— arasındaki ilişkileri düzenleyen 'geleneksel' hukuktu. Ondokuzuncu yüzyıl sonunda Osmanlı devleti sanki bu iki meşruluk yapısı, iki hukuksal çerçeve arasına sıkışmıştı. Bu olgu ise devletin içte, toplum gözünde meşruluğunun sorgulanmasına varacak kadar zayıflamasının bir göstergesi idi.

(55) Şerif Mardin, «Powver, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire», **Comparative Studies in Society and History,** II(1969): 258-81.

(56) Bu kavramsallaştırma, büyük ölçüde, Gramsci'nin yazılarına dayanmaktadır. Antonio Gramsci, **Selections from the Prison Notebooks,** çevr. ve derl. Quintin Hoare and Geoffrey N. Smith (New York, 1980), s. 206.-269. Ayrıca, bkz. Chantal Mouffe, «Hegemony and Ideology in Gramsci», içinde **Gramsci and Marxist Theory,** derl. C. Mouffe (Londra, 1979); s. 168-209; Perry Anderson, «The Antinomies of Antonio Gramsci», **NLR,** No.100 (November 1976- January 1977), s. 5-80; Christine Buci-Glucksmann, **Gramsci and the State,** çevr. David Fernbach (Londra, 1980).

len 'hegemonyacı' bir sınıftı[57]. Bununla birlikte bu sınıfın 'hegemonyacı' ideolojisi iki odaklı bir içeriğe sahipti. Bunlardan ilki olan İslam'daki şeriat hükümleri toplumsal yaşamın örgütlenme ilkelerini (ya da ideolojisini) belirlemekteydi. Örneğin aile ilişkilerini düzenleyen ilkeler (evlilik, boşanma, miras), vakıflar etrafında örgütlenen kentsel yaşam, zanaat loncaları ve tarikatlar bu alanda önemli sayılabilecek ögelerdir. 'Hegemonyacı' ideolojinin ikinci odak noktası Padişahın Kanunları yani 'örf'tü; bunun temelinde hükümranın, tebaasının refahını temin konusundaki sorumluluğu yatmaktaydı[58]. Örf, toplumdaki egemen sınıf ile diğer sınıfların arasındaki ilişkileri düzenleyen ilkelerdi. Fakat bu ilkeler üzerindeki görüş birliği tarikatlar, loncalar ve medreseler gibi İslam ideolojisinin etrafında örgütlenmiş kurumların aracılığı ile sağlanmaktaydı. Böylesi bir kavramsallaştırmanın toplumda dikey bir bütünleşmeyi varsayması gerekmemektedir. Üzerinde durulması ve belirlenmesi gereken, farklı kurumların, sınıf çizgilerini aşarak çeşitli toplumsal gruplardaki bireylerin yaşamlarını nasıl bir toplumsal bütün içinde birleştirebildiğidir.

Bu karmaşık ideolojik örgünün düğüm noktası ulemaydı. Ulema, işlevinin adlî yönü açısından örf kurallarını uygulayarak egemen sınıf ile diğer gruplar arasındaki ilişkileri sağlamakla yükümlüydü. Öte yandan ulema vakıf idarecisi ya da aile hukukunu uygulayan bir yargıç olarak ele alındığında toplum içindeki ilişkileri sürdürmek ile görevliydi. Üzerinde durmayı gerektiren diğer bir husus ise ulemanın 'hegemonyacı' ideolojiyi eğitim sistemi içinde yaşatarak sürdürebilmesidir. O halde, ortaya çıkan resimde ulemayı egemen toplumsal ilişkileri yeniden üretmeye yönelik entelektüel etkinlikleri sürdüren bir 'organik aydınlar' topluluğu olarak görebiliriz. Ulema, aynı zamanda, çıkarları egemen sınıfın çıkarları ile uzlaşmış olan sınıflarla (tüccarlar, toprak sahipleri) bütünleşmişti. Bu uzlaşmayı sağlayan ideolojik birlik büyük ölçüde ulemanın entellektüel etkinlikleri ile bir varlık kazanmıştı[59].

Çevreleşme süreci devlet gücünü meşrulaştıran bu oldukça karmaşık mekanizmanın yıkılışına işaret etmekteydi. Ordu ve idarî kademede

(57) Bu bağlamda, Talal Asad, İslam toplumlarında yöneten ve yönetilen arasındaki karşılıklı bir uzlaşma sürecinden söz ediyor (Asad, «Two Images of Non-European Rule», s. 109-110).

(58) Hegemonyacı ideolojinin bu yönünün betimlenmesi için bkz. Halil İnalcık, «Örf», **Encyclopedia of İslam,** 2. basım; H. İnalcık, «Adaletnameler», **Belgeler,** cilt 2, sayı 3-4 (1965), s. 49-145; «Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law», **Archivum Ottomanicum.** 1 (1969): 105-38.

(59) Onsekizinci yüzyıl sonları ve ondokuzuncu yüzyıl boyunca, Mısır'da ulemanın 'kültür' üretimindeki rolü ve bu roldeki değişmelerin bir incelemesi için, bkz. Peter Gran, **İslamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840,** s. 178-188.

yapılan reformlar gibi merkezîleştirme önlemleri dünya pazarı ile ekonomik bütünleşmenin gereklerini yerine getirirken yeni bir egemen bürokrat sınıfın doğuşuna yol açıyordu. Bu yeni sınıfın kendi çıkarlarını toplumdaki diğer sınıfların çıkarları ile uzlaştıramaması ana özelliğiydi. Bunun temel nedeni kendi varlığının gitgide yerli sınıfların çıkarları ile sık sık çelişen dünya düzeyindeki ilişkilere ve çıkarlara bağımlı olmasında yatmaktaydı. Buna bir örnek, merkezî bürokratların yabancı tüccarlar veya onların azınlık temsilcileri ile yapmış olduğu ittifaktır. Bu olguya koşut diğer bir gelişme farklı grupların çıkarlarını bağdaştıran evrenselci dünya görüşünün ('hegemonyacı' ideoloji) yıkılmasıydı. Merkezî bürokrasinin dünya ekonomisinin çalışmasına yardımcı olacak bir araç olarak üstlendiği yeni rol devlet ve toplum ilişkilerini batılı ilkeler doğrultusunda örgütlemekti[60]. Öte yandan bu ilkeler padişaha kullarının koruyucusu olarak bakan eski örgütlenme ilkeleri ile çelişmek zorundaydı. Örneğin, merkezî devlet yeni reform atılımlarının uygulama masraflarını karşılayabilmek için daha baskıcı vergilendirme yollarına başvuruyordu[61]. Diğer bir deyişle, merkezî bürokrasinin kendini devletlerarası sistem içinde meşrulaştırma kaygıları, kendini Imparatorluk içinde meşrulaştırma kaygıları ile çelişiyordu[62]. Devleti elinde tutan egemen sınıf bu çelişkiyi çözemediği durumlarda baskı yöntemine başvurmak zorundaydı. Ondokuzuncu yüzyıl batılı yazarların aşırı bir titizlikle gözlemlediği Osmanlı İmparatorluğu'ndaki muvafakatsız yönetim ya da 'despotizm'den söz etmek ancak böyle bir tarihsel değerlendirme çerçevesinde geçerli olabilir. Çevreleşmenin doğurduğu Osmanlı devlet yapısındaki 'zayıflama' süreci yine aynı tarihsel değerlendirme çerçevesinde Osmanlı egemen sınıfının 'hegemonya'sının yıkılması ve diğer sınıflardan yabancılaşması olarak görülebilir.

'Hegemonya'nın yıkılmasının ya da devlet ile toplum arasındaki siyasal ve ideolojik bağlantıların kopmasının bir uzantısı da farklı toplumsal grupların İslamiyetin hükümleri etrafında örgütlenen kurumlara çekilmesidir[63]. Özellikle eğitimde ve yargı sisteminde Batı kurumlarının benimsenmesi ile İslam kurumlarının, toplumun siyasal otorite konusundaki

(60) Tanzimat döneminde yeni yönetsel örgütlenme tarzları ve yeni yasaların benimsenmesi konusunda, bkz. Lewis, **Emergence of Modern Turkey**; Roderic Davidson, **Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876** (Princeton, 1963).

(61) Vergileme tarzlarında ve dolayısıyla devlet-toplum ilişkilerinde meydana gelen değişmeler için, bkz. Rober Owen, **The Middle East in the World Economy** (New York, 1981), s. 59, 292.

(62) İkili yasallıkların konusunda bkz. dipnot 54.

(63) Onsekizinci yüzyıl sonları ve ondokuzuncu yüzyıl boyunca Mısır'ın dünya ekonomisine katılma döneminde tarikatların rolü için, bkz. Gran, **İslamic Roots ve of Capitalism.**

gösterdiği 'muvafakat'ı yaygınlaştırabilmesi gitgide zorlaşmıştır[64]. Böyle bir tarihsel bağlam yani Müslüman grupların oluşturduğu toplumsal güçlerin yönetim ile aralarındaki iletişim bağları kopup zayıf düşmeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda «sivil toplumun yokluğu» gibi tarih-dışı bir anlayışı yeniden değerlendirmekte yardımcı olmaktadır.

Devlet, yönetilenlerin gözünde meşruluğunu kaybederken, aynı zamanda yönetilenler de devlet gücünü elinde tutan bürokratların gözünde meşru vatandaşlık statülerini kaybediyorlardı. Bu yeni bürokratlar sınıfına göre, toplumun büyük çoğunluğu reformlar ile modern topluma katılması gereken 'geleneksel kitle'yi temsil etmekteydi. Toplumun buna karşı olan tepkisinin bir içe kapanma süreci olduğu söylenebilir. Çevreleşmiş yapıyla bütünleşmeyen sınıflar —ki bunların en önemlileri zanaatkârlar, kent orta sınıflarının alt tabakaları ve alt tabakadaki bürokratlardı— yeni düzene karşı direnişlerini kopuk birimler halinde ve İslam ideolojisinin bayrağı altında sürdürüyorlardı[66]. Bu gelişmenin vardığı nokta gitgide savunmaya çekilerek yüzünü idealleştirilmiş bir geçmişe çeviren, bugünü yorumlamaktan ve geleceği algılayabilmekten yoksun, katılaşmış bir İslam anlayışı olarak görülebilir. Bu anlamıyla 'gelenekselcilik'[67], modernleşmecilerin sandığı gibi toplumun değişmez bir özelliği değil tersine, Osmanlı toplumundaki 'hegemonyacı' yapının çökmekte olduğu tarihsel sürecin bir yan ürünüydü. 'Gelenekselcilik' toplumun yabancı bir dünyaya karşı kendi kişiliğini koruyabilmesi için oluşan bir tepki, bir ifade biçimiydi.

Son olarak gelenekselciliğin bir yönüne daha değinmek istiyoruz. Reform dönemi (1830-1876) boyunca devleti inşa edenler meşruluğu büyük ölçüde Batı kültüründe arıyorlardı. Bu nedenle söz konusu dönemde, yeni bürokrat sınıfın 'hegemonyacı' bir sınıf olamaması ile 'ideolojik birlik'in parçalanmasına tanık olundu. Böylece ortaya ikili bir kültür (ideoloji) yapısı çıktı. Bu yapı kendini iki ayrı tip entelektüelde yansıttı: Medrese'de eğitim gören 'geleneksel' entelektüeller (ya da ulema) ve yeni devlet

(64) Örneğin, ondokuzuncu yüzyılda el-Ezher külliyesi Mehmet Ali Paşa'nın açtığı devlet okullarında eğitilen bürokratların, hegemonik kültürün üretiminde el-Ezher'den yetişen ulemanın yerini almaları sonucu, gerilemeye başlamıştı. Gran, **Islamic Roots of Capitalism** s. 178-188.

(65) Bu yokluğun lehinde bir önerme için, bkz. Ş. Mardin, «Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire». Bir karşı önerme ve İslam toplumundaki, meşruiyetini İslam ideolojisinden alan, popülist gelenek üzerine ilginç görüşler için, bkz. Asad, «Two European Images of Non-European Rule», p. 110 ve dipnot 17. Aynı zamanda, Asad, 'siyasal yaşama ilişkin bir doğu sinizminin' **yokluğunu** vurgulamakta.

(66) 'Genç Osmanlılar' olarak bilinen bir grup Osmanlı aydını, bu tarz bir tepkinin temsilcileridirler. Şerif Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought** (Princeton, 1962).

(67) 'Gelenekselleşme' kavramı için, bkz. Abdallah Laroui, **The Crisis of the Arab Intellectual: Traditionalism or Historicism** (Berkeley, 1976).

okullarında eğitilen modern bürokratlar[68]. Diğer yandan, II. Abdülhamid döneminde (1876-1908), batılılaşmış aydınların aleyhine çalışan panislamizm akımı, Osmanlı egemen sınıfının (ve de geleneksel aydınların, yani ulemanın) benimsediği savunmacı tutumu yansıtmaktadır. Panislamizmin taşıdığı savunmacı tutum, Islam ideolojisini İmparatorluk içindeki hegemonyacı ideolojiyi geri getirebilecek bir araç ya da çöken İmparatorluğu Batı dışındaki dünyanın gözünde meşrulaştırabilecek bir tutamak olarak görmüş, bu nedenle de devlet yapısını gelenekselleşme yönünde zorlamıştır. Nitekim toplum kendini Tanzimat devletinin saldırısından korumak için gelenekselleşirken (ya da Müslümanlaşırken), Abdülhamid'in devleti de Avrupa emperyalizminin tehdidi altında varlığını sürdürebilmek için gelenekselleşmekteydi. Bu süreç içinde, bir yandan devlet gitgide daha katı ve baskıcı bir nitelik alırken diğer yandan çevreleşmeye elden geldiği ölçüde direnerek bu dönüşümü yavaşlatmaya çalışıyordu. Böyle bir ideolojik direnişin başarısızlığa uğraması yalnızca Batı'nın askerî gücünden kaynaklanmıyordu; belki de bu başarısızlıkta asıl önemli olan, siyasal birliği çöken bir toplumda İslam ideolojisinin farklı sınıflar arasındaki ideolojik birliği sağlayamamasıydı. Siyasal birlikteki çöküşün nedeni başı çeken sınıfların (bürokrasi, tüccarlar) dünya ekonomisi ile bütünleşmesiydi. Kısacası, ideolojik birlik için önerilen reçete İmparatorluktaki farklı çıkar gruplarını uzlaştırabilecek bir hegemonya yapısı ile temellendirilmemişti.

(68) Laik (modern) ve dinsel kültür arasındaki ayrımın tarihselliği (ya da, 'çevreselleşme' bağlamında bir tartışması) için, bkz. Gran, **İslamic Roots of Capitalism,** s. 178-188. Gran, laik kültürün gelişmesinin hiçbir biçimde 'modernleşme' ile bir tutulamayacağını, dinsel kültürün de hiçbir biçimde 'pozitivizm' ya da faydacılığın gelişmesini engellemediğini öne sürüyor. Onsekizinci yüzyılda Mısır'da yazılmış edebi ve tarihsel metinlerin ayrıntılı bir çözümlemesini yapan Gran dinsel olmayan bir kültürel söylemin dinsel söylem içinde gelişebileceğini göstermektedir. Böylelikle Gran'in tartışması dinsel laik ikileminin (karşıtlığının) Mısır'da Avrupa ekonomik- kültürel egemenliğinin kurulmasının bir sonucu olduğunu ima etmektedir. Bu egemenliğin en somut göstergelerinden biri Mehmet Ali Paşa döneminde açılan Avrupa tipi okulların medreselerden daha üstün tutulmaları idi. Bir taraftan yeni okulların Batı usulü bilimsel gelişmeyi simgeledikleri varsayılırken, eski okulların (İslamiyetin etkisi nedeniyle) durağanlığı, gericiliği simgelediklerine inanılıyordu. Gran batılı reformlara yönelik Mehmet Ali Paşa devletinin bu inançları gerçeğe dönüştürmek için nasıl zora başvurduğunu vurgulamakta (s. 166); bunun bir kanıtı olarak da el-Ezher şeyhlerinin pozitif bilimlere (tıp, matematik) ilişkin yapıtlarının yayımlanmamasını göstermektedir.

(69) Pan-islamizmin bu bağlamdaki bir tartışması için, bkz. Edmund Burke, **Prelude to the Protectorate in Morocco: Pre-Colonial Protest and Resistance** (Chicago, 1976), s. 151.

SONUÇ

Özetlersek, Osmanlı devletine ve onun toplumla olan ilişkisine, meşrulaştırma mekanizmalarına ve dünya ekonomik gelişiminin etkisi ile ortaya çıkan yapısal dönüşümüne ilişkin sunmaya çalıştığımız kavramsal çerçeve Osmanlı İmparatorluğu tarihine «bütüncü» bir yaklaşımı önermektedir. Böyle bir tarih anlayışı, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya kapitalist sistemi tarafından içerilmesi ile dönüşen ticaret ve pazar yapılarının sosyo-ekonomik etkilerini incelemekle yetinmez; bu çerçeveyi aşmalı yani özgül politik ve ideolojik uygulamaları toplumsal ve ekonomik yaşam bağlamı içinde ayrıntılı olarak ele almalıdır. Sözü edilen politik ve ideolojik uygulamalara ilişkin olarak devlet gücünün özellikleri, hukuk sistemi (şeriat ve örf), devlet gücünün meşruluğunu sağlayan ögeler, farklı mülkiyet biçimleri ve devlet ile toplum arasında iki yönlü ilişkiyi sağlayan vakıf, medrese ve tekke gibi kurumlar özel bir öneme sahiptir. Kısacası, önce Osmanlı tarihi farklı disiplinlerin uzmanlaştırma eğiliminden ya da farklı tarihlerin kendilerine yönelik kaygılarından kurtarılmalı yani bölmesiz bir tarih olarak ele alınmalıdır.

İkinci olarak, «bütüncü» tarih anlayışı Osmanlı tarihsel gelişmesinin özgüllüğü üzerinde odaklanmaktadır. Yukarıda sözü edilen Osmanlı'daki tarım yapıları, zanaat üretimi ve ticaret üzerine yapılan araştırmalar Osmanlı çevreleşmesinin özgül biçimini başta devlet yapısı olmak üzere ekonomi-dışı ögelerin büyük ölçüde belirlediğine işaret etmektedir. Öte yandan özgül tarihsel gelişmenin, Osmanlı tarihinin (ya da tarihsizliğinin) Batı tarihine ideolojik bir karşıtlık oluşturan 'değişmezliğin' özgüllüğü olmadığı da iyi anlaşılmalıdır[70]. Üzerinde asıl durulması gereken nokta Osmanlı tarihinin özgül iç dinamiği ve çevreleşme süresi boyunca bu dinamiği dönüştürerek yıkan mekanizmalardır. Bu bağlamda çevreleşme sürecinin, sonuçları önceden görülebilen tek yönlü bir doğru üzerinde ilerlemediğini de eklemek gerekir. Dünya pazarının gereksinmeleri doğrultusunda yer alan dönüşme biçimlerine karşı oluşan direniş biçimlerini saptamak olanaklıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel süreç içinde oluşmuş yapıları çerçevesinde ele alınırsa, bu direniş biçimleri devletin kendi varlığını korumak çabası içinde dönüşmesinin öyküsünde yatmaktadır. Bu dönüşme, gitgide topluma yabancılaşan yeni bir bürokrat tabakanın doğmasına neden olmuştur. Bu ise bir 'tepeden inme devrimcilik'[71] anlayı-

(70) Anderson, **Lineages**, s. 397-400. Hans-Heinrich Nolte, «The Position of Eastern Europe in the International System in Early Modern Times», **Review**, cilt 6, sayı 1 (Yaz 1982), s. 25-84.

(71) 'Yukarıdan aşağı devrim' olgusunu sadece iç yapılar çerçevesinde açıklayan ve dünya sistemi ile bütünleşme sürecinin bu iç yapılarla olan etkileşimini göz ardı eden yeni bir 'modernleşme' yazını türü için, bkz. Ellen Kay Trimberger, **Revolution**

şına yol açmış ve modernleşme politikaları adına devlet ile toplum arasındaki bağlar koparılırken sivil toplum kurumları da çökmeye başlamıştır. Sözü edilen gelişmelerin ortaya çıkardığı manzaraya şöyle bir bakılırsa gerçekten de revaçta olan 'Doğu despotizmi' anlayışının ortaya koyduğu resim ile olan benzerlikler göze çarpmaktadır. Ne var ki dünya kapitalist sisteminin tarihi çerçevesinde bu gelişmelerin de tarihselliği ortaya çıkmaktadır. Böylelikle Osmanlı tarihini değişmez, özcü kategorilerle açıklayan yaklaşımlardan kavramsal bir kopuş söz konusudur.

Tarihsellik ve **özgüllük** 'eski'nin 'yeni'ye dönüşme sürecinde ortaya çıkan çelişkileri ön plana almak demektir. Kuşkusuz çözümlemede böyle bir yol izlemek modernleşmenin 'iyilik dolu' kuvvetlerinin, 'geleneksel'i ya da 'şer kuvvetleri' alt edeceği bir model içinde çalışmaktan daha zordur. Fakat böyle bir zorluğa Osmanlı tarihçileri olduğu kadar diğer çevre bölgelerinin tarihçileri de göğüs germeyi bilmelidir. Burada asıl önemli olan tarih metodolojisine ilişkin masum bir tartışma değil, bir toplumun bugününü anlayabilmesi ve yarınını değerlendirebilmesi için yardımcı olacak anlayış ve görüşlerin gün ışığına çıkabilmesidir.

from Above: Military Bureaucrats and Modernisation in Japan, Turkey, Egypt, and Peru (New Brunswick, New Jersey, 1978); Theda Skocpol ve Ellen Kay Trimbergor, «Revalution and World Historical Development of Capitalism», **Berkeley Journal of Sociology 22 (1977-78): 101-114.**

Summary

This is essentially a survey article that deals with different conceptions of Ottoman history and society. The first part consists of a review of 'internalist' or 'essentialist' approaches that explain Ottoman historical development (rather non-development) in terms of unchanging, essential features such as Islamic cultural properties and geographical characteristics. In this context mention is made of nineteenth century Orientalism, Marxian Asiatic mode of Production, as well as the contemporary liberal development theory (or modernisation literature). What is common to all these approaches, it is argued, is that they are *ahistorical* and *ideological*. The second part includes a discussion of the world system perspective that explains the historical development of the Ottoman empire after the sixteenth century in terms of its integration into the European world economy. Hence, this approach stresses the external determinants of Ottoman historical development and places that development in the context of world history. Thirdly, the article in the light of recent research on Ottoman structures-agriculture, industry, state- emphasizes the interaction of the Ottoman internal dynamic and the global economic processes in bringing about the specific historical transformation of the Ottoman empire. In doing so it seeks to counter the one-sided explanations of Ottoman historical development that assign causality or primacy to European economic development in analysing Ottoman history. What is stressed is the *historical specificity* of the Ottoman transformation as shaped by its own dominant structures as the empire came under the influence of the world economic forces. It is this specificity that determined not only the the way Ottoman empire became a functional part of the world system but also the modes of its resistance to that system. Finally, the article points to the 'economistic' tendency of the world system perspective and seeks to draw attention to the need for the study of state power and its mechanisms of legitimation. And institutions in the civil society. These, it is argued, were important in determining the *specificity* of Ottoman transformation, its response and resistance to the global processes.

Toplum ve Bilim 23, Güz 1983, 41-54

Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci

Immanuel Wallerstein
Hale Decdeli
Reşat Kasaba

1500'lerden önce (ve neolitik devrimden bu yana) dünya tarihi çok sayıda toplumsal sistemlerin yeryüzünde birlikte varolmalarının tarihidir. Bu sistemler dünya imparatorlukları, dünya ekonomileri, ve mini sistemler[1] diyebileceğimiz üç ana biçim almışlardır. Belirtilmesi gereken önemli nokta, bu uzun süre içinde dünya imparatorluklarının «güçlü» biçimi oluşturduklarıdır. Bu imparatorluklar genişleyerek dünya ekonomilerini ve mini sistemleri kendi içlerinde birleştirmişlerdir. Genişleme potansiyellerinin sınırına eriştiklerinde gerilemişler ve artık denetliyemedikleri alanlarda, yeni dünya-ekonomilerinin ve mini sistemlerin gelişebildiği boşluklar oluşmuştur. Dünya imparatorluklarının ömrü görece uzunken, dünya ekonomileri ya da mini sistemler görece daha istikrarsız ve kısa ömürlü (örneğin, 100-150 yıl) olmuşlardır.

1500'lerde meydana gelen dönüşüm, Avrupa'da ortaya çıkan yeni bir dünya ekonomisinin, tarihte ilk kez, kendini pekiştirip kapitalist üretim tarzını ve dünya ekonomisinin yapısal özelliği olan devletlerarası sistemi geliştirmesidir.

(1) Bu üç-yönlü ayrımın, geliştirilmiş bir biçimi için, bkz. I. Wallerstein, **The Capitalist World Economy,** (New York, 1979), Bölüm 1, 8, 9. Ayrıca ayrıntılı bir anlatım için, bkz. I. Wallerstein, «spazio economico», **Enciclopedia Einaudi** XII (1981); 304-314.

Bu gelişme dünya ekonomisinin birdenbire «güçlü» yapıya dönüşmesi demekti. Bundan böyle kendi iç dinamiği doğrultusunda kapitalist dünya ekonomisi genişleyecekti. Düzenli fakat kesintili olarak genişledikçe de çevresinde bulduğu dünya imparatorluklarını ve mini sistemleri kendine kattı. Yirminci yüzyılda tüm dünyayı içererek yeni bir tarihsel durumu, yani tekil bir dünya sistemini (daha önceki varlıklarını birarada sürdüren çoklu dünya sistemlerine karşıt olarak) ortaya çıkarana kadar bu süreç devam etti.

1500'lerde, Osmanlı İmparatorluğu, hala genişleme aşamasında olan bir dünya imparatorluğu idi. Bilindiği gibi, Avrupa'daki yeni dünya ekonomisi ile sınırları olup, Avrupa ile çok yönlü —diplomatik, askeri, ticari— ilişkiler içindeydi. Bu yazının ana tezi, bir dönemde kapitalist dünya ekonomisinin genişleyerek Osmanlı dünya imparatorluğunu kendine katarak içermiş olduğudur. «Bir dönemde» diyoruz, çünkü o dönemin ne zaman olduğu daha sonuçlanmamış bilimsel bir tartışma konusudur[2]. Dünya ekonomisinin, Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli bölgelerini —Rumeli, Anadolu, Suriye vb.— kendi bünyesine farklı zamanlarda kattığı da belirtilmelidir.

Burada kendi bünyesine katmaktan kastedilen, bir bölgenin üretim süreçlerinin, sermaye birikimi dürtüsü gereklerine uygun bir biçimde, kapitalist dünya ekonomisinin bütünleşmiş işbölümünün bir parçası haline gelmesidir. Bu, çoğunlukla mülkiyet yapısı ve toplumsal üretim ilişkilerinde değişmeler gerektiriyordu. Genellikle bu süreç, dünya ekonomisi bağlamında en kârlı durumda olan girişimlere emek gücü sağlamak üzere, emeğe yönelik yeni baskıları içermekteydi. Dolayısıyla, «çevreleşme» bir çok durumda, emek üzerindeki toplumsal baskıda bir artış getirmiştir.

Dahası, çevreleşme süreci, dünya ekonomisine katılan her dünya imparatorluğunun devlet yapısında, dünya ekonomisindeki üretim faktörlerinin akışına müdahale edebilme gücünün görece azalmasını gerektirmiştir. Bu ise devlet mekanizmasının yeniden biçimlenerek kendinden merkezli ve içe dönük bir dünya imparatorluğu yerine, devletlerarası bir sistem içinde işleyen bir yapıya dönüşmesini gerektiriyordu.

Bu yazıda, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nu gözönünde bulundurarak, çevreleşmenin mekanizmalarını irdeleyecek ve dünya ekonomisinin bünyesine katılma sürecini tartışacağız; dünya sistemine katılan (ve artık bir dünya imparatorluğu olmayan) Osmanlı Devletinin çevreleşmiş yapısını betimleyeceğiz. Daha sonra, geç dönem Osmanlı tarihine bu açıdan bakıl-

(2) Bu sorunla ilgili tartışma için, bkz. I. Wallerstein, «The Ottoman Empire and the Capitalist World. Economy: Some Questions For Research, **Review**, cilt 2, sayı 3, (Kış 1979), s. 401-436. Bu yazı ayrıca, O. Okyar ve H. İnalcık, derl., **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi** (1071-1920)'de yer almıştır.

masının diğer yaklaşımlardan nasıl farklı olduğunu ve burada benimsenen görüşlerin ne tür sorunlara ışık tutabileceğini göstereceğiz.

Yazımıza Osmanlı İmparatorluğu yapısının 1300-1600 döneminde kısa ve bilinen bir betimlemesi ile başlıyoruz. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu açık ve seçik biçimde ekonomik açıdan bağımsız bir dünya imparatorluğu idi. Tüm dünya imparatorluklarında olduğu gibi temel üretim faaliyetleri tarım ve şehir zanaatlarıydı. Her iki faaliyetten elde edilen artı ürünün büyük bir bölümüne el konması vergi mekanizması aracılığıyla gerçekleşiyordu. Bu mekanizma artı ürünün yeniden dağıtıldığı siyasal merkeze doğru akımı sağlıyordu. Yeniden dağıtım ise bürokrasinin ekonomi üstündeki dinsel ideoloji tarafından pekiştirilmiş denetimi aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Böylelikle, «politika» ve «ekonomi»nin sınırları içiçe geçmişti ve bu iki alan temelde birbirleriyle özdeşti[3].

Tarımsal üretim ilişkileri **timar** sistemi üstüne kurulmuştu. Toprağın büyük bir bölümü padişaha aitti (**mîrî** arazi). Köylünün toprak üstündeki tasarruf hakkı ise güvence altına alınmıştı. Köylüler, gelirlerini yerel orduyu beslemede kullanan sipahilere öşür ödemekle yükümlüydüler. Sipahilerin toprak kullanımını değiştirme veya köylüleri topraktan çıkarma veya üretimi artırma yetkileri, merkezî otoritenin yüksek düzeydeki temsilcilerinin (Sancak beyi, kadı) sıkı denetimi altındaydı. Böylelikle, birikim, tüm imparatorlukta **askerî** (ya da üretici olmayan) sınıfı muhafaza etmeye yetecek düzeyde tutulabiliyordu. Bunu yaparken de çeşitli bölgelerde potansiyel merkezdışı güçlerin iktidarlarını besleyebilecek artı ürün birikimine izin verilmiyordu. Zanaatlar ise üretimin devlet ilkeleri ile sıkı sıkıya uyum içinde yapıldığı lonca teşkilatı tarafından yönetiliyordu. Yiyecek ve hammadde fiyatları yanında, tacirlerin belirli pazarlara katılma hakları da denetime tabiydi. İç denetimin başlıca amacı, tacirlerin ve zanaatkârların sınırsız birikim yapmalarına izin vermeksizin, İstanbul ve diğer şehirlere yeterli yiyecek maddesi ve diğer gereksinimleri sağlayan bütünleşmiş bir ekonomi yaratmaktı. Bunun yanında, uzun mesafeli ya da uluslararası ticaret vardı, fakat bu ticaretin temelini lüks maddeler oluşturuyordu.

(3) Kapitalist-olmayan sistemlerde «ekonomi» ve «politika», toplumsal faaliyetlerin farklı alanlarını oluşturmaz. Tersine ekonomik faaliyet, toplumsal örgütlenme tarafından «içerilir». Bu görüş temelde Karl Polanyi'nin **The Great Transformation** (Boston, 1975) ve «The Economy as Instituted Process», içinde **Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory,** derl. K. Polanyi, C. Arensberg ve H. Pearson (Chicago. 1971) eserlerinde yer almıştır. Ayrıca bkz. Maurice Godelier, **Rationality and Irrationality in Economics** (New York, 1972); Terence K. Hopkins, «Sociology and the Substantive View of the Economy», içinde **Trade and Market in the Early Empires.** Bu görüş için, bkz. İlkay Sunar, «Economie et politique dans l'Empire ottoman», **Annales,** cilt 35, sayı 3-4, (Mayıs-Ağustos 1980), s. 551-579.

Osmanlı sisteminin çelişkileri de yok değildi. Sürüp giden gümüş azlığı, fiyatlar üstünde önemli ölçüde baskı yaratan yaygın tefeciliğe yol açıyordu. Fakat, bu özellik onaltıncı yüzyılda Osmanlı ekonomisinin İspanyol gümüşünün istilasına uğramasına ve gene bu dönemde görülen nüfus patlamasına kadar, kendi kendine yeterli olan sistemi zayıflatmayacaktı. Nüfus artışı devlet kurumlarının daha büyük miktarlarda hububat talep etmelerine yol açtı[4]. Aynı zamanda Avrupa'daki fiyat enflasyonu kaçak mal ticaretini körükledi ve dolayısıyla iç fiyatların yükselmesine neden oldu. Bu gelişmeler devlet gelirlerinin yetersiz hale gelmesi ve Osmanlı devletinin geleneksel 'yeniden dağıtım' işlevinin tehdit edilmesi demekti.

Bu gelir daralmasına karşı, Babıâli iki temel politika izledi: iltizam sisteminin geleneksel tarım vergisini, yani öşürü de kapsayacak şekilde genişletilmesi ve yabancı tüccarlara verilen kapitülasyon haklarının artırılması. Her iki politika da İmparatorluk içinde merkez dışı kuvvetlerin güçlenmesine yol açtı.

Tımar sisteminin yerini alan öşürün iltizama verilme olgusu kırsal bölgede, özellikle Rumeli'de, üretim ilişkilerinin yavaş yavaş dönüşmesine yol açtı. Tımar sisteminde görülenin tersine, mültezim üretimin örgütlenmesinde büyük ölçüde özerkti. Bu da mültezimin piyasa mekanizmasının işleyişine uygun önlemler alabileceği ve böylelikle kendisini birikime dayanan bir düzenin taleplerine göre yönlendirebileceği anlamına geliyordu. Bu özerkliğin diğer bir yönü ise mültezimin sipahinin yönetimsel ve ideolojik yükümlülüklerinden kurtulmuş olmasıydı. Bu nedenle, bir yandan tarımsal üreticilerin 'serfleşmeleri' ve vergilerin geleneksel oranları aşmamaları konularındaki kısıtlamalar ortadan kalkıyordu. Diğer yandan da tefecilik üzerindeki kısıtlamalar kalkarak köylülüğün büyük bir kesiminin giderek topraktan kopmaları sonucu doğuyordu. Mültezimler çeşitli gruplardan seçiliyorlardı. Mütesellimler (ya da sancak beyinin doğrudan denetimi altında bulunan has veya zeamet topraklarındaki temsilcileri) onaltıncı yüzyıl savaşları boyunca sancak beylerinin uzun süreler sancaklarında bulunamamalarından vergi gelirlerine el koyarak yararlanmışlardır. İkinci olarak, enflasyon döneminde yeterli servet biriktirmiş olan (ya da bankerlerden borç almış olan) şehir tüccarları, mukataa (iltizam hakkı) satın alabilmişlerdi. Üçüncü olarak yerel hanedanlar, ayanlar ya da bunların denkleri de, onyedinci yüzyıldan sonra mukataa satın almaya başladılar. Bunun yanında, yeniçeriler ve yüksek bürokratlar da çoğunlukla mültezim haline geldiler[5].

(4) M. A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600** (London, 1972)'de özetlenen tartışmaya bakınız.

(5) Bkz. Halil İnalcık, «Centralization and Decentralization in Ottoman Administration», içinde **Studies in Eighteenth Century İslamic History,** derl. Thomas Naff ve Roger Owen (Carbondale, 1977).

Artı ürüne zorla el koymak, tefecilik ve köylüler tarafından toprağın terk edilmesi olaylarının bir araya gelmesiyle, özellikle Rumeli'de, mültezimlerin denetledikleri topraklar genişledi. Bu büyük tarımsal işletmelere çiftlik deniliyordu. (Daha sonra, Mısır'da benzer büyük pamuk işletmeleri gelişecekti). Batı Anadolu'da ise küçük meta üretimi gelişti. Merkezî devletin üretim ve ticareti denetlemedeki giderek artan yetersizliğine karşılık, her yerde ayanın ekonomik ve siyasal gücü artmaktaydı. Bu süreç genellikle 'feodalleşme' olarak tanımlanır ve bir dünya imparatorluğunun normal gerileme sürecinin bir parçası olarak görülür. Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu zirvesine ulaştığı ve gerilemeye başladığı dönemde, karşısında dinamik ve genişleyen bir kapitalist dünya ekonomisi bulmuştu. 'Feodalleşme' olarak başlayan süreç, böylelikle dünya ekonomisine 'katılma' ve 'çevreleşme' biçimini alacaktı.

Onaltıncı yüzyılda ortaya çıkan[6] çiftlikler, temelde tefecilik yoluyla gerçekleştirilen emeğin serfleşmesi ve yarıcılık ilişkilerini beraberinde getirdiler. Toprak sahipleri köylülere yüksek faizlerle borç verdiler. Bu ağır yükümlülüklerin altından kalkamayan köylüler sürekli borç altında eziliyorlardı. Borç ödemeler, piyasa fiyatlarından çok daha düşük olarak hasat zamanı verilecek ürün biçimindeydi. Bu yolla, köylüler sonunda topraklarının bir kısmını kaybettiler ve toprak sahipleri tarafından yarıcı kiracılar olarak çalıştırılmaya başlandılar. Küçük köylü mülkiyeti tamamen bozulmadığı halde tefecilik, sermayenin güçlü yeni toprak sahiplerinin ellerinde birikmesini kolaylaştırdı.

Daha büyük toprak sahipleri silahlı çeteler —hacuklar, kırcalılar vs.— örgütleyip kırsal bölgede yağmalamalara giriştiler. İltizam sisteminin uygulanmasıyla toprak üzerindeki güvenliklerini çoktan kaybeden köylüler ayanların silahlı güçlerinin sık sık saldırılarına uğrayarak yoğun angarya hizmetleri ve artan vergi ödemelerine (hem aynî hem nakdî olarak) maruz kalarak bağımsızlıklarını büyük ölçüde kaybetmişlerdi. Onaltıncı yüzyılda yok sayılacak kadar önemsiz olan —yılda 3 gün— tarla hizmetleri, ek taşımacılık ve diğer angarya hizmetleri hesaba katılmazsa yılda iki ayı buluyordu. Toprak sahiplerine ödenen vergiler, devlete ödenen öşür ve cizyenin toplamı kadardı. Toprak sahibi genellikle devlet vergilerinin ödenmesinden sonra ürünün yarısına elkoyuyordu.

(6) Bkz. Huri İslamoğlu ve Suraiya Faroqhi, «Crop Patterns and Agricultural Trends in Sixteenth Century Anatolia», **Review,** cilt 2, sayı 3, (Kış 1979), s. 401-36.

(7) Bkz. Traian Stoianovich, «Land Tenure and the Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800», **The Journal of Economic History,** cilt 13, sayı 4, (Güz 1953), s. 398-411, ve «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», **The Journal of Economic History,** cilt 20, sayı 2, (Haziran 1960), s. 234-313.

Çiftliklerdeki üretimin dikkati çeken diğer bir özelliği de ürün örüntüsünün yeniliği idi. Pamuk ve mısır, üretimleri giderek artan yeni ürünlerdi. İhraç edilen pamuğun tümü çiftlik üretiminden sağlanıyordu. Ayanlar, toplam üretimin yaklaşık yarısına ve ihraç için ayrılan yüksek kalite pamuğun yarısından fazlasına elkoyuyorlardı[8]. Böylelikle tarımda toplumsal üretim ilişkilerinin dönüşümünü, büyük ölçüde Avrupa pazarlarındaki talep yönlendiriyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda iltizam sistemi, ayanın çiftliklerde serfleşmiş köylünün artı ürününe el koyması şeklini alan özgül bir artı ürün çekme biçimini oluşturuyordu. Bu biçim sonuçta yabancı tacirlerin ve aracılarının meta üretimini artırma çabalarında gerçekleştirebilecekleri birikimin sınırlarını tanımlıyordu. Çiftlik sahipleri yine de üretim tekniklerini tamamen dönüştürmede isteksizdiler; çünkü parasallaşmış bir ekonomide artan emek üretkenliği, köylünün bu sürekli borçluluğuna bir son vermesine yol açabilir ve dolayısıyla yarıcılık ilişkilerine son verebilirdi.

Onsekizinci yüzyıl ortalarında, Balkanlarda üretilen tahıl, mısır, pamuk, sığır ve tütüne Avrupa'da artan talep, Avrupa devletlerinin zayıflamış Osmanlı devletine kendilerine daha fazla ticarî imtiyaz verilmesi için baskı yapmalarına yol açtı. Kapitülasyonlar artık Osmanlı devletinin özgür bağışları değildi; sadece Babıâli tarafından tek taraflı feshedilemeyen ikili antlaşmalar haline gelmişlerdi. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın önemi, Karadeniz ticaretinde Osmanlı tekeline son vermiş olması ve Boğazları Ruslar'a açmış olması idi (her nekadar bu 1783'de Kırım'ın Ruslar tarafından işgaline dek etkin olmadı ise de).

Yabancı elçi ve konsolosların giderek güçlenmeleri, onların Babıâli'den müslüman olmayan Osmanlı tebaası için vergi muafiyetleri gibi imtiyazlar elde etmelerine izin verdi. Bu müslüman tebaa olmayan müslüman tacirlerin hem kara hem deniz ticaretindeki durumlarını daha da zayıflatmak üzere, Avrupa'lı tacirlerin acentaları haline geldiler. Balkanların özellikle hızlı bir şekilde dünya ekonomisi ile bütünleşmesini bu müslüman olmayan tacirler sağlamıştır.

Onsekizinci yüzyıl ortalarında, ilk defa İmparatorluğun ithalatı ihracatını aşmaya başlar. Bu gelişme, bir yandan İmparatorluktaki tüketim alışkanlıklarını dönüştürerek el zanaatlarının çökmesini öngörüyordu. Diğer yandan, bu olgunun Osmanlı ödemeler dengesi üzerinde uzun dönemli etkileri Osmanlı devletini dünyaya borçlu bir konuma getiriyordu.

Üretim süreçlerinin dünya ekonomisi ile daha sıkı bütünleşmesinde tacirler anahtar bir rol oynadılar. Çoğu kez toprak sahipleri bir borçlandırma sistemi ile tacirlere artı ürün üzerinde, piyasa fiyatlarının altında

(8) Stoianovich, «Land Tenure», s. 404.

haklar tanımaya zorlandılar. Yukarıda gördüğümüz gibi toprak sahipleri de giderek doğrudan üreticileri borç altında ezmeye başladılar.

Babıâli'nin temel otoritesini zayıflatan bir dizi merkez-dışı güç oluşmuştu. Bu oluşumun kaynağında iltizam ve yabancı tacirlerin artan imtiyazları bulunuyordu. Iltizam devletin üretim alanındaki denetimini zayıflatırken yabancı tacirlerin artan imtiyazları devlet denetiminin ticaret alanında azalmasına neden oluyordu. Hem tek tek ayanların 'isyanlar'ı, hem de Balkanlar'da ve Orta-Doğu'daki ayrılıkçı hareketler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa dünya ekonomisinin akışına giderek daha fazla açılmasının sonuçları olarak görülebilir[10].

Bu durum karşısında Osmanlı devletinin ilk tepkisi, Osmanlı merkeziyetçiliğini imparatorluk ölçeğinde yeniden yaratmayı amaçlayan bir dizi siyasal önlem almak oldu. Osmanlı Imparatorluğu'nun çevresinde bu önlemler büyük ölçüde etkisiz kaldı. Bu topraklar askerî işgallerle Imparatorluğa katılmışlar ve Osmanlı yayılma döneminin zirvesinde askerî denetim altındaydılar. Bunların Osmanlı Imparatorluğu'ndan ayrılabilmelerinin temelinde, bu bölgelerle dünya ekonomisi arasında toplumsal güçler düzeyinde oluşan organik bağlantılar yatıyordu[11]. Bundan başka, dünya ekonomik sisteminin işleyişi, Avrupa ekonomik güçlerinin zorlamasıyla yerel düzeyde eklemlemelere yol açtı. Bu dönüşümler, Osmanlı devletinin etki alanı dışında olmuştur, çünkü bu topraklar hiçbir zaman Osmanlı sistemine tamamiyle katılmamışlardır. Ayanların ortaya çıkışına gelince, devletin bunlara karşı aldığı siyasal önlemler en azından geçici olarak daha etkin olmuştur.

III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde (1789-1839) sürdürülen geniş

(9) Bkz. H. İslamoğlu ve Ç. Keyder, «Agenda for Ottoman History», **Review,** cilt 1, sayı 1, (Yaz 1977), s. 31-55.

(10) Balkanlar için bkz. Charles Jelavich ve Barbara Jelavich, **The Establishment of the Balkan National States: 1804-1920** (Seattle, 1977); Stoianovich, «Land Tenure» ve «The Conquering Balkan»; Peter F. Subar, **Southeastein Europe Under Ottoman Rule, 1354-1804** (Seattle, 1977); Peter F. Sugar ve I. J. Lederer, **Nationalism in Eastern Europe** (Seattle, 1969). Suriye için bkz. Abdul-Kerim Rafeq, «Changes in the Relationship Between the Ottoman Central Administration and the Syrian Provinces from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries», içinde **Studies in Eighteenth Century İslamic History,** derl., T. Naff ve R. Owen, s. 53-73. Mısır için bkz. Alan R. Richards, «Primitive Accumulation in Egypt, 1789-1832», **Review,** cilt 1, sayı 2, (Güz 1977), s. 3-49.

(11) Mısır için bkz. Jacques Berque, «The Establishment of the Colonial Economy», içinde **Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century,** derl. W Polk ve R. L. Chambers (Chicago, 1968), s. 223-243; Richards, «Primite Accumulation». Suriye için, bkz. Dominique Chevallier, «Western Development and Eastern Crisis in the Mid-Nineteenth Century: Syria Confronted with the European Economy», içinde **Beginnings of Modernization in the Middle East,** s. 205-22. Balkanlar için, bkz. C. Jelavich ve B. Jelavich, **The Establishment of the Balkan National States: 1804-1920.**

çapta askerî reformlara ek olarak ayanların siyasal özerkliğini sınırlamado en önemli adım, ayanlar ile merkezî bürokrasi arasında imzalanan Sened-ı İttifak (1808) idi. Bu belge görünüşte ayanların yardımlarına dayanıldığı ölçüde tanınması anlamına gelse de, o dönemde uzun savaşlar içinde bulunan merkezi bürokrasi açısından geçici bir uzlaşma idi[12]. Rusya ile olan savaş 1812'de sona erer ermez, merkezî devlet ayanların merkezden ayrılmaya yönelik eğilimleri ile etkin biçimde savaşmış ve bu eğilimleri durdurmuştur[13]. Ne var ki, bu siyasal yeniden-merkezîleştirme dalgası geçici olmuştur. Osmanlı sisteminin dünya ekonomisi ile bütünleşmesi bu gelişmelere rağmen sürmüştür.

II. Mahmut döneminin sona ermesinden itibaren Osmanlı devleti kaynaklarının azlığı ile ilgilenmiştir. Devlet, dünya işbölümüne geniş çapta katılma yoluyla Osmanlı Imparatorluğu'ndan kapitalist dünya ekonomisinin merkez ülkelerine akan artığın bir bölümünü elde etme yolları aramıştır. Tanzimatın başlangıcı olan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı, bize göre, dünya ekonomisi içinde Osmanlı Imparatorluğu'nun artık çevre olan konumunun meşrulaşmasını ifade ediyordu[14]. Bu bağlamda Hatt-ı Hümayun, devletin artık bağımlı olduğu bir sistemde artı'dan kendine düşen payı güvence altına almaya girişebileceği yasal bir çerçeve sağlıyordu. Bunun yanında, Avrupa'lı güçler ve Osmanlı devleti arasında imzalanan bir dizi ticarî antlaşma yoluyla, Avrupa ticareti yerel sanayinin zararına geliştı[15]. Tanzimat döneminin diğer bir boyutu da, Osmanlı devleti içindeki sınıflar-içi ve sınıflar-arası çelişkileri yoğunlaştırmasıydı. Köylünün üstünde artan sömürü, yaygın köylü firarları, köylüyü toprağa bağlamak için toprak sahiplerince alınan önlemler ve toprakta özel

(12) İnalcık, Sened-i İttifak'ı farklı bir şekilde yorumlamaktadır. Ona göre bu belge büyük toprak sahiplerinin feodal statülerini meşrulaştırmak ve kurumsallaştırmak doğrultusunda bir girişimdir. Halil İnalcık, «Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu», **Belleten,** cilt 28, sayı 112 (1964), s. 607. Bizim tartışmamız, Şerif Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought** (Princeton, 1962), s. 148'den kaynaklanmaktadır.

(13) Bkz. Halil İnalcık, «Sened-i İttifak»; Ş. Mardin, **The Genesis.**

(14) Bkz. Halil İnalcık, «Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri», **Belleten,** cilt 28, sayı 112 (1964), s. 623-90; Ş. Mardin, **The Genesis.**

(15) 1838 İngiliz-Türk ticarî anlaşmasının metni için, bkz. Charles İssawi, derl., **The Economic History of the Middle East 1800-1914** (Chicago 1966), s. 39-40; ayrıca bkz. Frank Edgar Bailey, **British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853)** (Massachusetts, 1942), ş. 126. Sonuçların bir tartışması için bkz. Oya Köymen, «The Advent and Consequences of Free Trade in the Ottoman Empire», **Etudes Balkaniques,** sayı 2 (1971); Yuriy Asatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle** Jön Türkler (Ankara, 1974), s. 37; Ömer Celal Sarç, «Tanzimat ve Sanayimiz», içinde **The Economic History of the Middle East** 1800-1914, derl., Charles Issawi, Stefanos Yerasimos. **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye-II: Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na** (İstanbul, 1975), s. 657.

mülkiyetin kurumsallaşması, bu dönemdeki sınıflar-arası mücadelenin bazı yönlerini oluşturuyordu[16].

Tanzimat döneminin en önemli sonuçlarından birisi, devlet aygıtının örgütlenme tarzında 'reformlar'ın meydana getirdiği değişikliklerdi. Hükümet faaliyetlerinin laikleşmesi ve çeşitlenmesi bu değişimin en önemli yönlerini oluşturuyordu. Osmanlı devlet yapısının çeşitli düzeyleri arasında zaten varolan çelişkilere ek olarak, Tanzimat döneminde bürokrasinin hızla büyümesi, yönetici kesimin farklı fraksiyonları arasında yeni bölünmeler ve gruplaşmalar meydana getirdi. Bu gruplaşma içinde, görece olumsuz durumda olan Babıâli'nin alt düzey bürokratları ve ulema, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Yeni Osmanlılar denilen bir hareket içinde muhalefetlerini sahnelediler. Toplumsal kökenleri açısından bu hareket, Osmanlı İmparatorluğu yönetici kesiminin sınırları içinde kaldı. Yeni Osmanlılar sadece bürokrasinin yeniden şekillenmesini amaçlamışlar ve hiçbir şekilde, Osmanlı devlet aygıtının varolan parametrelerini dönüştürmeye çalışmamışlardır[17].

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı devlet yapısı, Avrupa malî sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'na sızmasına izin verdi. Bu dönemde başlayan demiryolu yapımı 'ikili devlet antlaşmaları' temelinde gerçekleşmişti. Bu ve diğer benzer altyapısal yatırımlar, bazı durumlarda İmparatorluktaki ilk doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını oluştururken, Avrupa ile olan ticarî ilişkilerin de artmasına hizmet etti[18].

(16) Hem Osmanlı Memurları, hem de şehirli ve yarı-şehirli mülk sahipleri, köylüyü 'korumayı kabul etme' konusunda sıkıştırıyorlardı. Bu koşullar altında köylüler iki kat baskı altında kalmış oluyorlardı ve çoğu kez iki kira ödemek zorundaydılar: Bir, devlete ödedikleri yasal kira; bir de toprak sahiplerine ödedikleri 'koruma parası'. Bkz. Stoianovich, «The Conquering Balkan», s. 255; Kemal Karpat, «The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire», **Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century,** der. Polk ve Chambers; Richards, «Primitive Accumulation».

(17) Yeni Osmanlılar hareketinin zirvesi, 1876 Anayasasının ilanıydı. Fakat anayasayı tasarlayan komisyonun en liberal üyesi bile, Sultanın mutlak haklarında temelde azalma önermemiştir. Yeni Osmanlıları tamamen tutucu olarak nitelendirmek de yanlış olur. Muhalefetlerini çeşitli edebî manifestolar, gazete makaleleri vb. yoluyla ifade etmişlerdir. Aslında, Türk tarihinde ilk günlük gazete bazı Yeni Osmanlılar tarafından çıkarılmıştı. Bu açıdan ülkenin ideolojik havasına getirdikleri değişiklikler, ve burjuva ideolojisinin oluşmasındaki özgül katkıları tartışılmaz. Yeni Osmanlı hareketinin mükemmel bir anlatımı için bkz. Mardin, **The Genesis,** ayrıca bkz. Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey** (London, 1976), s. 143-45.

(18) Bkz. Lother Rathmann, **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi** (İstanbul, 1976); C. Issawi, **The Economic History,** s. 61; A. D. Novichew, «The Development of Commodity, Money and Capitalistic Relations in Agriculture», **The Economic History,** der. Issawi, s. 66-67; Yerasimos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,** s. 919-64; Şevket Pamuk, «Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermaye İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım, 1954-1914», **Gelişme Dergisi,** 1978 Özel Sayısı, s. 131-162.

Osmanlı 'devleti'nin 'ekonomi'ye bu doğrudan müdahalesine rağmen, ekonomik açıdan hakim yeni sınıfların çıkarlarını siyasal düzeyde ifade edecek bir **temsil** mekanizması olmadığından, devlet aygıtı 'çarpık' kişiliğini korudu. Bunun yanında, özellikle Abdülhamid döneminde Saray, merkezî bir yönetimi yeniden kurumsallaştırmaya çalıştı. Bu çaba ise ondokuzuncu yüzyılın son yıllarında devlet aygıtının daha da yalıtılmasına yol açtı.

Nihayet, 1856'da bir çare olarak dışardan borç alımına başvuruldu. Yirmibeş yıl içinde, Osmanlı devletinin borçları ivmeli bir tempo ile arttı. 1881'de Babıâli, 200 milyon pound sterlin tutarındaki dış borçlarının faizlerini ödeyemeyerek, alacaklılarının belirli imparatorluk gelirlerinin idaresini ele almalarına izin vermeye zorlandı. Bu görevi yerine getirmek üzere kurulmuş olan Düyûn-u Umumiye, ileriki yıllarda borçların miktarı ve ödenmeyen borçlar arttıkça, İmparatorluğun gelir kaynakları üstündeki denetimini genişletti[19]. Bir yandan, Düyûn-u Umumiye Osmanlı bürokrasisini iflastan korurken, öte yandan, Sarayın Osmanlı merkezîyetçiliğini yeniden canlandırmak için zaman zaman yaptığı atılımlara son veriyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa malî sermayesi rolünün bu tür kurumsallaşması, bürokrasinin gelirlere elkoyma ve kullanmadaki denetimini etkin biçimde sınırladı. Düyûn-u Umumiye temelde, yozlaşmış Osmanlı bürokrasisinin Avrupa malî sermayesi tarafından belirlenen sınırlar içinde tutulmasına hizmet etti. Benzer bir süreç, Balkan devletleri ve Mısır gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun ondokuzuncu yüzyılda bağımsızlığını elde etmiş olan bölgelerinde de yaşandı.

Biz bu köhneleşmiş siyasal yapının, çevreleşmenin ekonomik süreçleri ile uyum sağlamasında son aşama olarak, Jön Türk hükümetlerinin kurulmasını görüyoruz. 1908 darbesi öncesinde Jön Türk muhalefeti, Yeni Osmanlı hareketinden temel bir noktada farklıydı. Yeni Osmanlılar muhalefeti taraflarını bürokrasi içinde bulurken, Jön Türk muhalefetinin en önemli ideologları ve eylemcileri, yönetici kesimin dışında yer alan çevrelerdendiler. Böylelikle de, Jön Türkler muhalefetlerini daha tutarlı bir şekilde ifade edebiliyorlar, ve bunu bütünleşmiş ve örgütlü bir mücadeleye çevirebiliyorlardı[20]. Çevresel yapılanmanın tamamlanması için, hem devlet aygıtının, hem de ekonomik süreçlerin dünya ekonomisi taleplerine uygun bir şekilde dönüşmesi gerekliydi. Çevreleşme sırasında devlet aygıtının dönüşümü, onun hem 'içsel' hem de 'dışsal' olarak (yani,

(19) Bkz. Feroz Ahmad, **The Young Turks: The Commitee of Union and Progress in Turkish Politics: 1903-1914** (London, 1969), s. 70; Parvus Efendi, **Türkiye'nin Malî Tutsaklığı** (İstanbul, 1977); Y. A. Petrosyan, **Sovyet Gözüyle,** s. 153; Pamuk, «Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye», s. 1-10.

(20) Bkz. Ahmad, **The Young Turks,** s. 16-17.

dünya ekonomisindeki diğer devletlere göre 'zayıflama'sını içerir. Uluslararası ilişkiler çerçevesinde Osmanlı devlet aygıtının 'zayıflama' sürecini görmek kolayken, çözülme döneminde içsel süreçleri denetim yetisindeki değişimlere baktığımızda sorun biraz daha karmaşıklaşıyor. Ne var ki, bu tarihin dikkatli bir okunması dünya imparatorluğunun eski 'güçlü' devlet aygıtının, 'içsel olarak' dünya ekonomisinin çevre bölgesinde yer alan 'zayıf' bir devlet aygıtına giderek dönüşmüş olduğunu gösterir. İnalcık'ın anlatımıyla, devlet 'kavramı'nda bir değişiklik olmuştur[21]. Bazılarının iddia ettiği gibi daha etkin bir devlet aygıtının yaratılması olgusu, aslında dünya ekonomisinin işlemlerini kolaylaştıran bir devlet aygıtının yaratılmasıydı.

Devlet aygıtının bu yönde dönüşümünün tamamlanabilmesi için, bölgede bulunan ekonomik güçlerin gereksinmelerini tümüyle karşılayan siyasal bir yapıya izin verecek son bir değişimin olması gerekmekteydi. Bu görevi yirminci yüzyıl başlarında Jön Türk rejimi üstlendi. Jön Türk hükümetinin 'ulusal ekonomi' ve 'ulusal burjuvazi' yaratma gibi somut girişimleri, Almanya'nın dünya ekonomisi içinde merkez statüsü kazanma mücadelesinde Osmanlı İmparatorluğu'nu yarı-çevre olarak kullanma çabasından kazançlı çıkma ve Almanya ile müttefik olma gibi bir girişimi temsil ediyordu. Düyûn-u Umumiye'nin kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar, Osmanlı devlet aygıtı genel bir kargaşa içindeydi. Fakat aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'nda sürekli bir ekonomik büyüme vardı[22]. Ne var ki bu, dünya ekonomisi süreçleri tarafından belirlenen bir 'büyeme'ydi. İflas etmekte olan Osmanlı devlet aygıtı idi, Osmanlı İmparatorluğu değil. Bu aygıt yerini yeni bir yapıya terkediyor, böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun çevresel yapılanması tamamlanıyordu.

Buraya kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine katılma mekanizmaları ve çevresel bir yapıya dönüşümü üstünde durduk. Bu dönüşümlerin kesin tarihlerinin belirlenmesi oldukça güç ve tartışmalıdır. Çeşitli çalışmalar, Osmanlı tarihinin dönemleri konusunda çelişkili sonuçlar ortaya koymuşlardır. Örneğin, İnalcık'ın 1590'ları Osmanlı tarihinde temel kesiklik çizgisi olarak almasına[23] karşın, Cook, 'Osmanlı devletinin tarihinde 15. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına kadar radikal bir

(21) Halil İnalcık, «The Nature of Traditional Society»; içinde **Political Modernization in Japon and Turkey,** derl. R. Ward, ve D. Rustow (Princeton, 1964), s. 58.

(22) Bkz. Vedal Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,** (Ankara, 1970); Pamuk, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye».

(23) Bkz. H. İnalcık, **The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600** (New York, 1973), s. 4.

kesiklik' olmadığını savunmaktadır[24]. Dünya sistemi bakış açısından yapılmış bir kaç çözümleme de 'dönemleme' konusunda çelişkili iddialar öne sürmüştür. Wallerstein, Osmanlı İmparatorluğu'nun, onaltıncı yüzyılda hâlâ dünya-ekonomisi dışında olduğunu savunurken, Faroqhi ve İslamoğlu, 'katılma'nın başlangıç tarihi olarak onaltıncı yüzyılı yeğliyorlar[25].

Osmanlı İmparatorluğu'nun 'klasik çağı', 1300'den 1600'a kadar oldukça istikrarlı bir genişleme dönemiyken, takip eden üçyüzyıl boyunca bu örüntünün tersine, dalgalanmalar ve çelişik süreçler görülmektedir. 'Uzun dönem'de bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci dönemi oldukça sürekli bir 'çöküş' süreciydi. Çevresel yapının tam anlamıyla oluşmasının ondokuzuncu yüzyılın sonundan önce tamamlanmış olduğu söylenemese de, 'katılma' süreci açık biçimde daha erken başlamıştır.

Dünya ekonomisi ile bölge bölge eklemlenme olgusunun Osmanlı İmparatorluğu'nu parçaladığı göz önüne alınırsa Osmanlı İmparatorluğu denilen bütün için kapitalist dünya ekonomisine tek bir 'katılma' tarihi vermek güçtür. 'Katılma' tarihi ister 1600'ler, ister 1750'ler olarak saptansın, bizim iddiamız 'katıldıktan' sonraki dönemde geleneksel olarak 'Osmanlı İmparatorluğu' denilen nesnenin, tarihi yayılma dönemindeki Osmanlı İmparatorluğu denilen bütün ile aynı nesne olmadığıdır. Tarihinin ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda, çözümlemelerinde farklı parametreler gerektiren farklı toplumsal ilişkiler vardır. Osmanlı artık özerk bir dünya imparatorluğu değildir; kapitalist dünya ekonomisi çerçevesi içinde ve onun kısıtlamalarına uygun olarak hareket eden devletlerden biridir.

Modern çağların başında 'Doğu' ve 'Batı'nın kaderlerinde temel bir tersine dönme olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir. Doğu'nun büyük imparatorlukları çökerken, Avrupa dünyayı fethetmek üzere yayılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu genişleyen kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşen dünya imparatorluklarından biriydi. Bu gelişmelere iki açıdan bakılabilir. Dünya ekonomisindeki çeşitli bölgelerin farklılaşmış rollerinin kaynağını, bu bölgelerin tarihsel olarak ürettiği farklı kültürlerde arayabiliriz. Bazı bölgelerin diğerlerine göre modernleşmeye daha uygun değerlere sahip olduğu varsayılır. O zaman modernleşme, uygun değerleri ve yapısı olmayan bölgelerin bunları nasıl elde ettiklerinin, nasıl 'modernleştikleri'nin betimlenmesi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bakış açısı dünya ekonomisine egemen olanlar için ideolojik açıdan rahatlatıcıdır.

(24) M. A. Cook, «Introduction», **A History of Ottoman Empire to 1730** (Cambridge, 1976), s. 9.

(25) Bkz. I. Wallerstein, **The Modern World System** (New York, 1974), s. 301; İslamoğlu ve Faroqhi, «Crop Patterns».

Hakimdirler çünkü, kurumsal yapıları daha 'verimli', daha 'ussal'dır. Taklit edilmeyi hak ederler.

Aynı olguya biz oldukça farklı bir açıdan yaklaşıyoruz. 'İleri', 'geri kalmış' ve 'gelişmiş', 'azgelişmiş' arasındaki farklar veri olarak kabul edilemez. Bu farklılıklar, durmadan genişleyen kapitalist bir dünya ekonomisinin dünya ölçeğinde gerçekleşen içsel gelişiminin bir sonucu olarak görülmektedir. Bu dünya ekonomisi Osmanlı İmparatorluğu gibi bir bölgeyi içine almak üzere genişlediğinde, gördüğümüz gibi, onun üretim sistemlerini, devlet yapısını, ve toplumsal yaşamı örgütleyen kuralları, yani ideolojisini yeniden biçimlendirmiştir. Osmanlı devleti, ya da Osmanlı tarımı kendini 'yenilediğinde' bu, daha modern olma yönünde bir adım değil, fakat bölgeye atfedilen kesin çevresel rol ile daha fazla bütünleşme doğrultusunda bir adım olmuştur. Bu çevresel rolü dönüştürme olasılıkları daha sonraki bir aşamada ortaya çıkabilir (diğer çevre bölgeler için olduğu gibi), fakat dünya-ekonomisi içinde bir bölgenin yer değiştirmesi her zaman diğer bölgelerin karşı istikamette yer değiştirmeleri pahasına olmuştur.

Bu makale çerçevesinde bir bütün olarak kapitalist dünya ekonomisinin uzun vadeli eğilimlerini ve yönelmekte olduğu sistematik krizi incelemeyi amaçlamadık. Sadece, Osmanlı İmparatorluğu'nun onaltıncı yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla kadarki tarihini, dünya ekonomisine katılma süreci ve bunun sonucu olarak Osmanlı yapısının çevreleşmesi biçiminde tanımlamaya çalıştık.

(Çeviren: Ali Selman)

Summary

The Ottoman empire which was around 1500 a world-empire has been gradually incorporated by the expansion through trade of the capitalist world-economy. As a result, the Ottoman territories (different regions at different time periods) became part of the economic division of labour of the world market, exporting raw materials and importing European factory-made goods. Incorporation meant changes in the property structures and social relations of production in Ottoman rural society. It meant de-industrialisation as well as a restructuration of the Ottoman state machinery. In this context, the authors stress the emergence of large commercial estates (*çiftliks*) producing for European markets and the growing economic and political power of the *ayan* (local notables) who came to control these estates. The latter process is referred to as 'feudalisation'. At the same time, for incorporation or 'peripheral structuration' to be complete the self-centered and self-responsive state of the world empire had to go through a transformation along the lines compatible with the demands of the world economy. This meant its transformation into a new organism operating within the inter-state system that characterised the world system. Consequently, incorporation signalled a 'weakening' - both internally and externally- of the Ottoman state structure (that is, relative to other states in the world system).

Toplum ve Bilim, 23 Güz 1983, 55-74

1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi: Çevre Toplumlarında Fabrika Üretiminin Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma

Roger Owen

Osmanlı egemenlik alanına dahil olan Lübnan Dağı ve çevresindeki yakın bölgelerde, 1840 ile 1914 arasında 200'e yakın ham ipek ipliği fabrikası kurulmuştur. 20. yüzyılın başlarında bu fabrikalarda, çoğu mevsimlik olan, büyük bir kısmı da kadınlardan oluşan 14.000 işçi çalıştırılmakta ve hemen hemen Doğu Akdeniz'in yıllık toplam üretiminin beşte birine eşit olan 500.000 kilo ham ipek üretilmekteydi[1]. (Tablo I'e bakınız.) Daha sonra ise Birinci Dünya Savaşı süresince Lübnan Dağı'nın içine düştüğü güç koşullar sonucunda üretim miktarında büyük düşüşler oldu. 1920'lerde yeniden canlanan ipek üretimi Büyük Buhranın ilk dönemlerinde uluslararası fiyatlarda görülen büyük düşüşler ile ikinci bir darbe daha yedi. Bir önceki en üst üretim düzeyinin dörtte birine düştüğü halde, bu düzeyi-

(1) Bu ve diğer veriler, konu üzerindeki başlıca çalışma olan G. Ducousso'nun **L'industrie de la soie en Syrie et au Liban** (Beyrut/Paris, 1913), s. 142, 155-6, vd.'dan alınmıştır. Ne var ki, Ducousso'nun verileri dikkatli bir biçimde kullanılmalı, çünkü bunlarda birkaç önemli tutarsızlık vardır: Örneğin ipek fabrikaları ve bunlardaki havuzlar ile ilgili olarak sayfa 132'de verilen sayılar Ek 1'de verilenlerden farklıdır. Ayrıca R. Owen: **The Middle East in the World Economy** (Londra, 1981)'e ve özellikle s. 154-9, 249-53'e bakılabilir. Bu makalede bu konuyla ilgili bazı değişiklikler yapmaktayım.

ni 1930'larda ve İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında koruyan ipek endüstrisi, Lübnan'ın siyasal bağımsızlığını 1943 yılında kazanmasından hemen sonra tamamen yok oldu.

Lübnan'ın ipek üretiminde yaşanan iniş-çıkışlar, Avrupa'nın çevresinde kurulmuş olan fabrikaların karşılaştıkları sorunlar ve olanaklar açısından çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır. Bu fabrikaların kurulmaya başlaması, kendi ülkelerindeki ipek dokuma endüstrisinin ipek böceklerini etkileyen salgın yüzünden 1850'lerde neredeyse tamamen yok olmasıyla alternatif ipek ipliği kaynakları arayan Fransız dokumacılarının çabalarının sonucudur. Bu endüstrinin daha sonraki yıllarda hızla gelişmesinin temelinde ise, Fransızların artan talebi ve yine Fransızların Lübnan'ın ticaret yaşamına ve imalat sanayine karşı duydukları sürekli ilgi yatmaktadır. Fakat 19. yüzyıl boyunca Avrupa dışında yaşanan diğer birçok endüstrileşme örneklerinde görüldüğü gibi, Fransızların Lübnan'da uyguladıkları teknik ve örgütlenme biçimleri Birinci Dünya Savaşı'na kadar ki

TABLO I

DÜNYA ÜZERİNDEKİ HAM İPEK ÜRETİMİ, 1871-5'DEN 1910-14'E
(yıllık ortalamalar 1000 kg. olarak)

	1871-5	1881-5	1891-5	1901-5	1910-14
Fransa	658	631	745	591	396
İtalya	2,880	2,760	4,428	4,326	3,828
İspanya	138	86	86	80	81
Avusturya-Macaristan	—	153	257	315	314
(Avrupa Toplamı)	3,678	3,630	5,518	5,312	4,619
Yakındoğu (Suriye/Lübnan dahil)	676	700	1,107	2,304	2,419
Şanghay*	2,996	2,448	4,030	4,227	5,495
Kanton*	945	894	1,373	2,128	2,259
Japonya	691	1,360	3,006	4,865	10,156
Hindistan*	562	406	261	256	166
(Yakındoğu hariç Asya Toplamı)	5,194	5,108	8,670	11,476	18,076
Dünya Toplamı	9,546	9,438	15,295	19,092	25,114

* Toplam üretim değil ihracat rakamları

Kaynaklar: L'Union des Marchands de Soie de Lyon, **Statistiques de la Production de la Soie,** in Matsui, **History of the Silk Industry,** s. 57.

dönemde aşağı yukarı değişmeden kalmıştır. Bu nedenle de çevresel ülkelerdeki sanayiler Avrupa, Çin ve Japonya'daki ham ipek üreticileri ile rekabette zayıf duruma düşmüşlerdir. Daha sonra da inceleyeceğimiz gibi bu teknolojik ve örgütsel durağanlığın nedenleri, kısmen, Lübnan Dağı bölgesinde önceden varolan ekonomik ve sosyal ilişkiler sistemi ile ve bu yeni oluşumların bütünleşme biçimi aracılığıyla açıklanabilir. Büyük ölçüde bölgesel olarak üretilmiş ham maddeye dayanan diğer bütün imalat süreçleri gibi ipek endüstrisinin de gelişme biçimi, ancak dünya piyasasından kaynaklanan dış öğeler ile bu endüstriyle ilişkili tarım kesiminin örgütlenmesi —yani dut yapraklarının büyütülmesi, ipek böceği üretilmesi ve yetiştirilmesi ve kozaların fabrikalara ulaştırılma biçimleri— beraberce, karşılıklı etkileşim içinde ele alındığı takdirde doğru bir şekilde anlaşılabilir. Bu konu üzerinde araştırmayı daha karmaşıklaştıran bir nokta da sadece ipek ipliğinin değil, yumurta ve kozaların da uluslararası ticarete tabi olmasıdır.

Lübnan'da ilk modern ipek fabrikası 1840'larda Portalis adında bir Fransız girişimci tarafından Şhuf bölgesinde bulunan Btater adlı küçük bir köyde kuruldu[2]. Fabrikada, Avrupa'da 1820 ve 30'larda geliştirilen ve nisbeten basit bir teknolojiyi içeren Chambon yöntemi kullanılmaktaydı. Bu yöntem uyarınca ipek kozalarını birarada tutan zamkı çözmek için, bunların içine batırılacağı sıcak su havuzları (tankları) inşa edilmiş ve kozalardan ipliği çözmek için gerekli, motorla çalışan örme makinaları ithal edilmiştir[3]. Yine Portalis, «iki ucu birden» eğirme sanatını bölgenin kızlarına öğretmeleri için Avrupa'dan kadın işçiler getirmişti. Bu yöntem her işçinin aynı anda iki kozadan bir iplik ucunu ayırarak, bunları farklı uzunlukta bükülmüş iplik üretmek için iki ayrı makaraya geçirmesidir[4]. İki ucu birden eğiren fabrika işçilerinin verimliliğinin elle yapılan geleneksel eğirmeden daha fazla olmadığı öne sürülmüştür[5]. Bu buluşun önemi ise Avrupa'nın yeni dokuma makinalarının zorunlu kıldığı sürekli aynı nitelikte iplik tipinin denetim altında üretilmesini sağlayacak fabrika üretimine olanak vermesinden kaynaklanmaktaydı.

1850 ve 60'larda ham ipeğin fiyatındaki olağanüstü artışlar ve Fransa'daki talebin gittikçe artması nedeniyle diğer girişimciler de Portalis'in izinden hızla yürümeye başladılar. 1850'lerin başlarında yabancıların sahip olduğu 9 veya 10 tane, yerli banker ve tacirlerin kurmuş olduğu 5

(2) s. 123; D. Chevalier, **La société du Mont Liban à l'époque de la Révolution Industrielle en Europe** (Paris, 1971). s. 210-14.

(3) Ducousso, **Industrie de la soie,** s. 130-1.

(4) **A.g.e.,** s. 130; Chevalier, **Mont Liban,** s. 212.

(5) Örneğin, L. M. Li, **Chira's Silk Trade: Traditional Industry in the Modern World 1842-1937** (Cambridge, Mass, 1981), s. 29-30.

veya 6 tane fabrika vardı[6]. Bu sayı Lübnan Dağı ve çevresindeki bölgeler için 1867'de 10'u Fransız olmak üzere 67'ye çıktı[7]. Bu bölgelerde endüstrinin genişlemesi Ortadoğu'nun Anadolu ve İran gibi bölgelerinde birçok fabrikanın kapanmasına yol açan 1870'lerdeki ipeğin uluslararası fiyatındaki büyük düşmelere rağmen devam etti. 1885'de Lübnan Dağı ve Suriye'de (5'i Fransız olmak üzere) 105 fabrikanın, 1890'da sadece Lübnan Dağı'nda 190 fabrikanın ve 20. yüzyılın başlarında Lübnan Dağı ve Suriye'de (6'sı Fransız olmak üzere) 190 fabrikanın olduğu tahmin edilmekteydi[8]. Fakat

TABLO II

SURİYE/LÜBNAN DAĞI'NDA KOZA VE İPEK İPLİĞİ ÜRETİMİ 1861-1913 (YILLIK ORTALAMALAR)

	KOZA (1000 kg)	İPEK İPLİĞİ (1000 kg)
1861-4	1,390	
1865-9	2,800	
1870-4	1,900	160 (yalnız 1873-4
1875-9	1,930	146
1880-84	2,980	223
1885-9	3,280	277
1890-4	4,680	443
1895-99	5,020	441
1900-04	5,210	479
1905-09	5,410	486
1910-13	5,640	489

Kaynaklar: (Koza için) Veriler; Saba, «Development and Decline», içinde l'Union des Marchands de Soie de Lyon, **Ltatistiques de la Production de la Soie en France et à l'étranger**, s. 60-1'den. Bu Ducousso'nun **L'Industrie de la soie,** s. 101'de verdiği rakamlardan biraz farklıdır. (İpek ipliği için) Chevalier, «Lyon et la Syrie», içinde **Statistique de la Production de la Saie,** s. 286. Bu rakamlar da şu kaynaklarda verilenlerden farklıdır: Ducousso, **L'Industrie de la soie,** s. 100-101 ve Z. Kanzadian ve L. de Bertalot, **Atlas de Géographie Economique de Syrie et au Libau** (Paris, 1926), s. 62.

(6) Chevalier, **Mont Liban,** s. 218-19.

(7) Ducousso, **L'industrie de la soie,** s. 125.

(8) **A.g.e.,** s. 127-132; V. Cuinet, **Syrie, Liban et Palestine** (Paris, 1896), s. 219. Yirminci yüzyılın başlarında Fransızların sahip olduğu sadece üç işletme vardı. Fakat onlardan bir tanesinin (Veuve-Guerin) aynı köyde 4 ayrı fabrikası bulunmaktaydı. Ducousso, **L'Industrie de la soie,** s. 127, 135, 288-9.

şu da belirtilmeli ki, bu sonuncuların bir kısmı az sayıda havuza sahip çok küçük fabrikalardı. Ve bunların büyük bir kısmı makaralarını döndürmek için makina yerine elle çalıştırma yöntemlerini kullanmaktaydı[9].

Fabrikaların sayısındaki bu artışla beraber hemen hemen tümü Fransa'ya ihraç edilen ipek ipliği üretimi hızla artış gösterdi ve 1870'lerdeki 150.000 kg.'a yakın yıllık üretimden 1890'lardaki 450.000 kg. yıllık üretime ulaşıldı[10] (Tablo 2'ye bakınız). Bu da dikilen dut ağacı sayısında, koza üretiminde ve daha sonra da göreceğimiz gibi ipek böceği yumurtası ithalatında önemli miktarlarda artışı da gerekli kıldı. Lübnanlı tarihçi İsmail Haqqı'nın hesaplamalarına göre Lübnan'ın ekili arazisinin 31.000 hektarı veya yüzde 40'ı dut ağacı dikimine ayrılmış olup, 400.000 kişiden oluşan nüfusun 165.000'e yakın kısmı ipek fabrikalarına hammadde sağlama sürecinin bir bölümünde çalışmaktaydı[11].

Bu hızlı genişleme sürecinin bazı özellikleri üzerinde durmaya değer. İlk önce fabrikaların büyük bir çoğunluğu, Portalis ve diğer ilk Fransız girişimcileri örnek alınarak Maruni ve Yunan Ortodoks Hıristiyanların çoğunlukta bulunduğu Beyrut/Şam yolunun hemen kuzey ve güneyindeki dağlık bölgelerde kurulmuşlardır[12] (Haritaya bakınız). Ulaşım açısından bu türden engebeli bir arazide kurulmuş olmanın, en azından 1880'lerdeki yaygın yol inşa programı başlayıncaya dek geçen dönemde, olumsuz etkileri bulunmakla beraber, bu, aynı zamanda fabrikaların ucuz işgücü kaynaklarının olduğu ve yüzyıllardır dut ağaçlarının yetiştirilip ipek üretiminin yoğunlaştırıldığı köylere yakın olması da demekti[13]. Her iki faktör de çok önemliydi. Özellikle kozaların toplanma ve nakil maliyeti

(9) Ducousso, **L'Industrie de la soie,** Ek I; P. Saba, «The Development and Decline of the Lobanese Silk Industry», B. Litt, Oxford, Mayıs 1977, s. 58.

(10) Ducousso, **L'Industrie de la scie,** s. 142; D. Chevallier, «Lyon et la Syrie en 1919: Les Bases d'une intervention», **Revue Historique,** Cilt CCXXIV (Ekim-Aralık 1960), s. 286; B. Labaki, «Sériculture et commerce extérieur; deux aspects de l'impact européen du Liban et son environment arabe en fin de période Ottomane (1840-1914)» (Doctorat de 2ème cycle) Paris, Ecole Pratique des Hautes Etudes, 6ème Séction, Haziran 1974, s. 19.

(11) İsmail Haqqı, derl., **Lubnan Mybahith ilmiya wa ijtimayia** (Beyrut, 1970 baskısı)'ndan aktaran Labaki, «Sériculture et commerce extérieur», s. 153. Nüfus sorunu üzerine Cuinet, **Syrie, Liban et Palestine,** s. 211.

(12) Chevalier, **Mont Liban,** s. 212. Nüfus verileri için Cuinet, **Syrie, Liban et Palestine,** s. 235, 243, 282.

(13) Chevalier, **Mont Liban,** s. 212; P. Saba, «The Creation of the Lebanese Economic Growth in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries», içinde R. Owen, derl., **Essays on the Crisis in Lebanen** (Londra, 1976), s. 13-14; M. Fevret, «La Sériculture au Liban», I, **Revue de Géographie de Lyon,** Cilt XXIV, Sayı 3 (1949), s. 256-7. Yollar için Cuinet, **Syrie, Liban et Palestine,** s. 225'e bakınız.

çok yüksekti ve bütün dünyada fabrika sahiplerinin (Japonlar da dahil olmak üzere), büyük çoğunluğu fabrikalarını girdi kaynaklarına yakın bölgelerde kurmayı tercih etmekteydiler[14]. Yine, ilk girişimcilerden bir bölümü nitelikli işçi ihtiyaçlarını Avrupa'nın rekabeti karşısında işsiz kalmış geleneksel ipek dokumacıları arasından karşılayabileceklerine insanlar da, büyük çoğunluğu fabrikalarda çalıştırılmak üzere bölgenin kadınlarından yararlanmaya daha çok önem vermekteydi. Fakat burada bir sorun ortaya çıkıyordu. Dağda yaşayan ailelerin birçoğu kızlarına fabrikalarda çalışma izni vermeye pek hevesli değillerdi. Bunun nedeni sadece çalışma ortamının sevimsiz, havalandırmasız, karanlık ve iç karartıcı olması değil, aynı zamanda kızlarının namuslu kalmalarını çok güçleştirecek koşullardı; kendi akrabaları olmayan erkeklerin yanında, buhar çıkaran su dolu küvetlerin içinde veya kenarında, hafif örtülü kıya-

TABLO III

1892-1913 DÖNEMİNDE SURİYE İPEK İPLİĞİNİN YILLIK ORTALAMA FİYATI ÜZERİNE İKİ HESAP

(fank/kg)

	(1)		(1)	(2)		(2)
1892	44,5	1901	40.375	47	1910	51
1893	54,5	1902	43,875	51	1911	50
1894	38,75	1903	48,875	55	1912	49
1895	39	1904	40,5	49	1913	52
1896	35,75	1905	42,5	51		
1897	36,875	1906	49,125	53		
1898	36,875	1907	59	73		
1899	51	1908	51	50		
1900	41,875	1909	52,5	55		

Kaynaklar: (1) Ducousso, **L'industrie de la soie**, s. 144 («Uso Lyon» tipi için yapılan 3 aylık ortalamara dayanarak),

(2) Kanzadian ve de Bertalot, **Atlas**, s. 62.

(14) Li, **China's Silk Trade**, s. 167-8, 203.

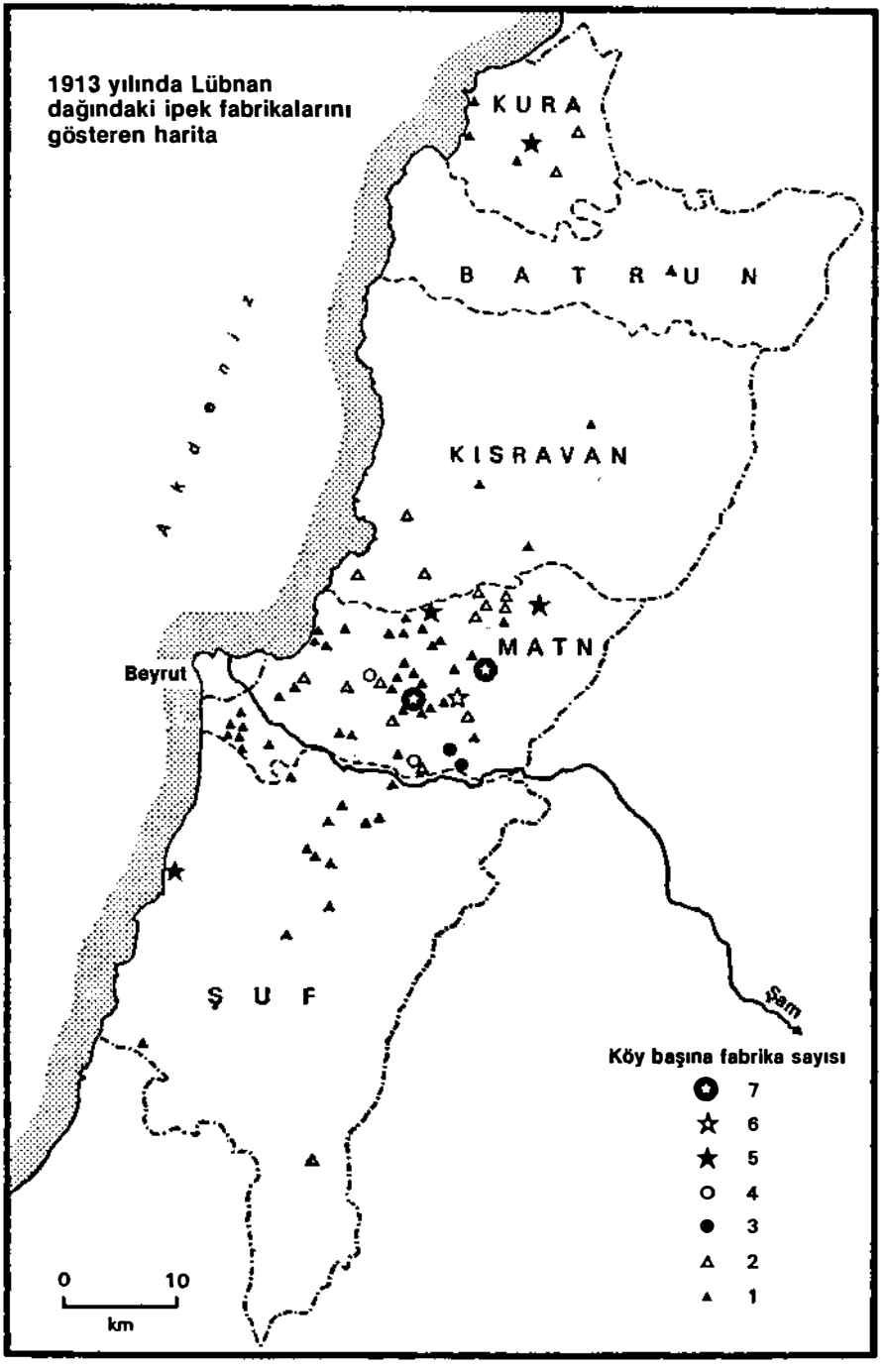
1913 yılında Lübnan dağındaki ipek fabrikalarını gösteren harita
KURA
B A T R U N
KISRAVAN
MATN
Beyrut
Akdeniz
ŞUF
Şam
Köy başına fabrika sayısı
7
6
5
4
3
2
1
0
10
km

fetler içinde tüm gün çalışmak zorunda kalmalarıydı[15]. Lübnanlı antropolog Tannous'un belirttiği gibi ipek fabrikalarında çalışan kızlar kötü tanınırlardı[16]. 19. yüzyıl arapçasında bu fabrikalara verilen **karakana** adının, çağdaş dilde genelev anlamına gelmesi bu açıdan önemlidir. Bu koşullar altında kilisenin desteğini sağlamak özellikle önemliydi. İlk fabrika sahiplerinin bir çoğunun, ipek fabrikasında çalışmanın ahlaksızlık olmadığına bölgedeki aileleri ikna etmekte yardımlarına dayandıkları belirli din adamları ve dinsel kuramlar ile yakın ilişkileri vardı. Öte yandan 1869 yılı dolaylarında, iki başpiskoposun on yıldan fazla bir muhalefetten sonra, bazı önlemler alındığı takdirde Hıristiyan kadınların çalışmasına nihayet resmi izin vermelerinden endüstrinin tümü çok yararlanmıştır[17].

Fabrika sahiplerinin karşı karşıya bulunduğu sürekli sorunlardan bir diğerinin çözümünde de kilisenin rolü vardır. Yeni üretim mevsimi başlamadan önce, daha önceki dönemlerde iş başında eğitilmiş kadınların fabrikaya dönmesi nasıl sağlanacaktı? Küçük bir borç veya avans yoluyla mali bir özendirici sunulması yaygın bir uygulama idiyse de bu tür düzenlemelerin yasal çerçeve ile desteklenmesi, Dağda varolan koşullar altında çoğu zaman imkânsızdı[18]. Bu durumda da yerel din adamlarının vereceği desteğin sağlıyacağı belirgin avantajlar olacaktı. İlk ipek fabrikaları konusunda bu kısa irdelemeyi tamamlarken, dağların yüksek bölgelerindeki bir mekânın, hem havuzlarda kullanılmak üzere berrak, temiz su kaynaklarına, hem de 1880'lerde ağaç kesimi yasaklanıncaya kadar havuzları ve buhar makinalarına sahip olanların makinalarını ısıtmak için kullanılan ucuz odun kaynaklarına yakın olma gibi ek avantajları olduğunu da belirtmek gerekir[19].

Ne var ki, zaman ilerledikçe ya Trablus'un hemen güneyindeki Yunan Ortodoks nüfusun çoğunlukta olduğu Kura gibi yörelerde ya da Beyrut'un içi ve civarı gibi kıyısal bölgelerde birkaç fabrika kurulmaya başlandı (Haritaya bakınız). Her iki durumda da bu tür bir yayılma, kadınlardan oluşan işgücünün varlığı gibi önemli bir bölgesel avantajdan yararlanma girişimi

(15) Ducousso, **L'Industrie de la soie,** s. 162-3. Var olan çok sert parasal ceza sisteminin yanısıra —en azından bir fabrika sahibinin— Chemlan'daki Marquis de Freige'in fabrikasında sorun yaratan işçileri kapatmak üzere kullandığı bir hapishanesi vardı.

(16) A.I. Tannous, «Social Change in an Arab Village», **American Sociological Review,** cilt 6, sayı 5 (Ekim 1941); s. 656-7.

(17) M.H. Chebab, **«Rôle du Liban dans l'histoire de la soie** (Beyrut, 1967), s. 47-48.

(18) Ducousso, **L'Industrie de la soie,** s. 159-60.

(19) Chevalier, **Mont Liban,** s. 212; Ducousso, **L'Industrie de la soie,** s. 151.

olarak görülmelidir[20]. Fakat bu aynı zamanda, dağlık bölgedeki fabrika sahipleri arasında koza ve işgücü için çok yoğun bir rekabet olduğunun ve endüstriye yeni katılmaların zor, hatta imkânsız olduğu gerçeğinin de bir yansıması olabilir. Kıyı bölgelerinde yeni fabrikaların kurulmasına, Osmanlı Düyûn-u Umumiye İdaresi tarafından aktif bir biçimde desteklenen hem Lübnan Dağı'nda hem bitişikteki Beyrut ve Şam bölgelerinde yeni dut ağaçlarının dikilmesi eşlik ediyordu[21].

Fabrikaların yaygınlaşmasının ikinci bir özelliği de bunların büyük bir çoğunluğunun 1861'de Règlement Organique diye bilinen uluslararası anlaşmayla oluşturulmuş özel bir yarı-bağımsız bölge ayrıcalığına sahip Mutasarrifiya'nın sınırları içinde kurulmuş olmalarıdır[22]. Bu durum bölgede yaşayanlara, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine göre daha düşük oranlı vergiler, daha fazla güvenlik ve askere alınmama güvencesi açılarından önemli avantajlar sağlarken üreticiler de Osmanlılar'ın ipek vergisine tabi olmamanın ve kontrat ve ticarî anlaşmaların, Beyrut'ta kurulmuş ve Avrupalılar'ın hakimiyetinde olan Ticarî Mahkemenin yargısına tabi olmasının belirgin yararlarını görmekteydiler[23]. Bütün bunlara karşın uzun dönemde, ipek endüstrisinin tümü iki tanesi özellikle önemli olmak üzere, birtakım dezavantajlar ile karşı karşıya kaldı. Bunlardan ilki ipek böceği yumurtası arzı ile ilgilidir. 1870'ler boyunca bölgenin tacirleri Lübnan'ın koşullarına uygun, tümü aynı nitelikte olan, hastalıksız bir yumurta tipi geliştirmek için oldukça büyük bir çaba göstermişlerdir[24]. Fakat bu çaba bir sonuç vermeyince Lübnan'lı ipek böceği yetiştiricilerinin, 1880 yılından hemen sonra, hem bölgeninkilerden çok daha pahalı olan, hem de hastalığa ve nitelikte ani değişmelere çok daha açık olan ithal malı yumurtalara başvurmaktan başka seçenekleri kalmamıştı[25]. Eğer Osmanlı Düyûn-u Umumiye İdaresi'nin Osmanlı yumurta üretimi üzerinde kurduğu denetimin bölgeyi de kapsamasına 1890'lar başında izin verilseydi Lübnan Dağı bundan büyük yararlar sağlardı. Ne var ki bu yöndeki girişimler (aralarında ithal edilmiş yumurta satışıyla uğraşan kişilerin de bulunduğu) bir grup Lübnanlı ve yabancı tüccar tarafından, 1861 Règlement'nin özünde olduğu savunulan Serbest Ticaret ilkesini zedeleyeceği gerekçesi ile engellenmiştir[26]. Yirmi yıl sonra yerli

(20) 1880'lerin başında ilk fabrikaların kurulması sürecini Tannous, «Social Change», s. 652-54'de güzel bir biçimde anlatmaktadır.

(21) Ducousso, **L'Industrie de la scie,** s. 117-8.

(22) Örneğin Chevalier, «Lyon et la Syrie», s. 278-9.

(23) **A.g.e.,** s. 280; Owen, **Middle East,** s. 162-4; Ducousso, **L'Industrie de la soie,** s. 169-70.

(24) **A.g.e.,** s. 67-70.

(25) P. Hobeika, **La Soie libanaise** (Beyrut, 1930), s. 8.

(26) Ducousso, **L'Industrie de la soie,** s. 72-3; Saba, «Development and Decline», s. 68-9.

üretimi yeniden canlandırma yolunda ikinci bir girişimin yapıldığı dönemde, örneğin Japonya'da olduğu gibi nitelik denetimi yapan ve satış işlemlerini düzenleyen bir mercinin oluşmasından ipek böceği yetiştiricileri büyük yararlar sağlıyabilirlerdi[27]. Fakat yabancı tacirlerin güçlü konumları ve bölge yöneticilerinin çekimser tutumları yüzünden bu türden bir gelişme hemen hemen imkânsızdı. İkinci ve ilkinden daha önemli olan nokta da Lübnan Dağı'nın özel ekonomik ve siyasal statüye sahip yönetsel bir varlık kazanmasının, bu bölgede zaten varolan, diğer Osmanlı bölgeleri ile bağlantıları pahasına Avrupa ile daha yakın ilişkiler kurma doğrultusundaki eğilimleri hızlandırmasıydı. Bunun ipek endüstrisi üzerine etkileri özellikle önemliydi. Çünkü Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Lyon'a olan ihracatı Şam, Hums ve Suriye'nin iç bölgelerindeki Hama yöresindeki dokuma fabrikalarına yeniden yöneltme doğrultusunda bazı girişimlerde bulunulmuştur. Ne var ki, o dönemde bu potansiyel piyasada varolan olanakların kullanılması açısından artık çok geç kalınmıştı[28].

Son olarak, fabrikalar konusuna yeniden dönüp şu da belirtilmelidir ki, bunların (hemen hemen) tümü yabancılar tarafından değil de çoğunluğu Hıristiyanlar'dan ve 15 civarında Dürzi veya Müslüman'dan oluşan Lübnanlı ve Suriyeli girişimci tarafından kurulmuştur[29]. İlk Fransız asıllı sahiplerin ucuz kredi bulabilme ve Lyon imalathaneleri ile yakın ilişki kurabilme açısından sahip oldukları avantajlar gözönüne alınınca bu türden bir gelişme ilk bakışta kişiye ters gelebilir[30]. Ne var ki, bu, endüstrinin önde gelen tarihçisi Gaston Ducousso'nun ikna edici bir biçimde öne sürdüğü gibi, yerli girişimcilere yabancıların rekabeti karşısında önemli üstünlükler sağlayan birtakım yapısal özellikler ile kolayca açıklanabilir. Bir yandan, teknoloji basitti ve orta ölçekte bir fabrikanın kurulması için gerekli sermaye miktarı çok düşüktü[31]. Diğer yandan ise, daha önce de belirttiğimiz gibi, kontratlara uyulmayı sağlamanın özellikle güç olduğu şartlar altında Lübnanlı fabrika sahipleri etrafa yayılmış şekilde yaşayan köylü nüfustan düzenli bir biçimde ucuz koza sağlama olanağına daha fazla sahiptiler[32]. Kozalar üretim maliyetlerinin en büyük kısmını (belki

(27) Ducousso, **L'Industrie de la soie,** s. 74-6; C.J. Huber, **The Daw Silk Industry of Japan** (Publ. for the Raw Silk Association of America, 1929), s. 9-10.

(28) Libanais de la Sériculture'ün ilk kongresinde sunulan tavsiyelerden örnekler için **Rapports du ler Congrès Libanais de la Sériculture** (Beyrut, 1930), s. 158-76'ya bakınız.

(29) Labaki'nin, büyük bir olasılıkla Ducousso'nun verdiği fabrika sahiplerinin isimleri listesine dayanarak yaptığı hesaplamalar için, bkz. «Sériculture et commerce extérieur», s. 113.

(30) Ducousso, **L'Industrie de la soie,** s. 173.

(31) **A.g.e.** s. 172-3.

(32) **A.g.e.,** s. 127-8.

de yüzde 75-80'ini) oluşturduğundan bu olanak önemli bir öğe olmaktaydı[33]. Ducousso, yerel girişimcilerin doğrudan ekonomik teşvikler kullanma yanında akrabalık bağlarını ve yerel güç ilişkilerini de kullanarak düzenli bir işgücü sağlama olanağına daha fazla sahip olduklarını da ekleyebilirdi. Bu nokta önemlidir ve bu sadece Lübnanlı girişimcilerin oynadığı önemli rolü açıklamakla kalmaz. Aynı zamanda fiyatların düşme dönemlerinde onların nasıl fabrikada ödenen ücretleri düşürme veya üreticilere kozalar için daha az ödeme yapma gibi basit önlemler alarak maliyetleri düşürebilme olanağına sahip oldukları gerçeğini de açıklar.

Bütün bunları söylemekle beraber Lübnanlı ve Suriyeli girişimcilerin yerli halktan olmaları olgusunu fazla abartmamak gereklidir. Bunların birçoğu Fransa'nın koruması altında olup bunun getirdiği siyasal ve ekonomik avantajlardan yararlanıyorlardı. Daha da önemlisi bunlar büyük ölçüde Fransız uzmanlığına, Fransız sermayesine ve Fransız ticarî örgütlenmesine dayanan bir endüstri içinde yer almaktaydılar. Bölgenin girişimcilerine, fabrika planı ve endüstriyel süreçler açısından, onların tüm çizgileriyle takip etmeye çoktan razı oldukları bir model sunan da yine ilk Fransız girişimcileriydi[34]. Aynı şekilde ipek dokuma fabrikalarının kurulması ve çalıştırılması için gerekli hem sabit hem de işletme sermayesinin büyük bir kısmını sağlayan yine Fransız banker ve ipek dokumacılarıydı.

Ducousso'nun 20. yüzyılın başında varolan koşullar hakkında yazarken belirttiği gibi, bu türden bir fabrikanın kurulması aşamasında havuz başına 200-250 frank arasında bir harcama (yani ortalama büyüklükte bir fabrika için toplam 8000-10000 frank civarında bir masraf), buna ek olarak da işletme sermayesi olarak havuz başına, temelde koza satın alımı için yapılan, yıllık 3500-5000 frank arasında bir harcama gerekmektedir[35]. Bu yazarın çalışmasında aktardığı bir hesaplamaya göre, 1909'da koza satın alınması için gerekli 12-15 milyon frankın yarısından biraz fazlası, kredi olarak endüstri içinde kendine bir yer edinebilmiş fabrika sahiplerine ya doğrudan doğruya ya da açıkça Fransa'da belirlenen faiz oranlarına göre Beyrut bankaları aracılığıyla Fransa'nın sağlamış olduğu kaynaklardır[36]. Nihayet yine Ducousso'nun verilerini kulla-

(33) Bu, Çin için verilen rakamdır; fakat Ducousso'nun Lübnan Dağı için verdiği rakamlara dayanılarak yapılan kaba hesaplamalarla da yakın bir uyum gösterir; Li, **China's Silk Trade**, s. 176.

(34) Bu nokta Tannous, «Social Change», s. 654-6'da iyi bir biçimde işlenmiştir.

(35) Ducousso, **L'industrie de la soie**, s. 126-7. Fransızlara ait olan fabrikalar ile diğerleri arasındaki başlıca büyük fark ikincilerin çok küçük bir kısmının makaraları döndürmek için buhar gücü kullanmalarıdır.

(36) **A.g.e., s.** 172-3.

narak, Eynard ve Mourge d'Alque gibi birtakım önemli Fransız firmalarının, ipek ipliği ihracatında olduğu kadar, kredi sağlama, ipek böceği yumurtası ithal etme ve sigorta servisi sunmada da çok önemli rolleri olduğunu saptayabiliriz[37].

Şimdi Lübnan'ın ipek endüstrisinin yapısal özelliklerini daha sistematik bir biçimde incelemek yararlı olacaktır. Buna başlamak için belki de en iyi çıkış noktası, bu endüstrinin örgütlenmesinin ve bağlantılarının ilk defa tartışma konusu edilmesinin, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce bazı çevrelerde endüstrinin çok ciddi zorluklara düşmek yolunda hızla ilerlediği yolunda bir kanı ortaya çıkmışken başladığını tesbit etmek olabilir. 1911'de hazırladığı ticarî raporda endüstrinin büyük bir ihtimalle yıkıma mahkûm olduğunu belirten İngiltere Konsolos yardımcısı James Elroy Glecker bu kanıyı en güçlü bir biçimde ifade eden tipik bir örnekti[38]. Aynı türden bir rahatsızlık Ducousso'nun, bir yönüyle Lübnan'ın uluslararası rekabet karşısında geri kalışına işaret etmek ve bu durumun düzeltilmesi için gerekli önlemlerin bazılarını önermek amacıyla da yazıldığı anlaşılan **L'Industrie de la soie en Syrie et au Liban** (1913) adlı kitabında da görülür. Bu geleceğe yönelik kötümser bakışın temelinde yatan nedenleri anlamak bir anlamda zor ise de, bunun iki ayrı nedeni olduğu söylenebilir. Bunlardan biri bölge ürünlerinin yarısı kadar maliyetle üretilen Japon ve Çin ipliklerinin Lübnan piyasasındaki gittikçe artan önemiydi[39]. Diğeri ise Dağ'daki fabrikaların bir kısmının, artık yeterli kadın işgücü bulamadıkları gerekçesiyle kapanmaları ve kıyı bölgelerindeki bir kısım tarımsal alanlarda koza üretiminden vazgeçilip alternatif ürünler yetiştirmeye yönelinmesiydi[40].

İşgücünün yeterli olmaması, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce toplam 200.000 olan ergin çalışan nüfus içinden yılda 15.000'e varan ve özellikle Hristiyan nüfus içinde yaygın olan göçme olgusundaki hızlanmaya bağlanıyordu[41]. Bunun en azından ücret düzeyinin yükselmesi yönünde bir baskı yapmış olması gerekir. Ne var ki, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ipek üretiminin toplamında bir düşme olduğu doğrultusunda bir işaret yoktu (Tablo 2'ye bakınız). Ve 1920'lerde endüstrinin yeniden canlanması da göstermektedir ki, Ducousso gibi konuya eleştirel bir gözle yaklaşanlar endüstrinin kuvvetini, esnekliğini ve konumunun getirdiği özel avantajları iyi değerlendirememiş olabilirler.

(37) **A.g.e.**, s. 173.

(38) **A.g.e.**, Tablo IV; Labaki, «Sériculture et commerce extérieur», s. 38-45.

(39) **Parlementry Papers**, 1912-1913, Cilt 500, s. 487.

(40) Chevalier, «Lyon et la Syrie», s. 291.

(41) Duccousso, **L'Industrie de la soie**, s. 160-1; British Commercial Report for Beirut, 1910, **Parl. Papers**, 1911, Cilt 406, s. 810.

Ducousso'nun, endüstrinin durumu üzerine gözlemleri, fabrikaların örgütlenme biçimleri ve koza ihtiyaçlarını sağlama süreçleri olmak üzere iki nokta üzerinde yoğunlaşır. Ben de bu sırayı takip ederek konuyu inceliyeceğim. Fabrikalarla ilgili olarak Ducousso, Krey'de Veuve-Guerin adlı Fransız firmasının sahip olduğu dört işletme hariç diğerlerinin kullandıkları teknolojiyi ve örgütlenme biçimlerini yenileştirmek için bir çaba göstermedikleri gibi önemli bir noktaya işaret etmektedir. Fransız ve İtalyan Endüstrisi, 4 veya 6 ucu birlikte eğirme gibi (ki bunda her işçi aynı anda 4 veya 6 uç ile uğraşmaktadır) daha üretken yönlemlere geçmek için büyük çabalar gösterirken, Dağ'da sadece Veuve-Guerin aynı dönüşümü gerçekleştiriyordu. Ve bu yüzden de Lübnan'da ortalama olarak havuz başına düşen ürün Avrupa'dakinden çok daha düşüktü[42]. Yine, sadece Veuve-Guerin, Avrupa'da (ve bir dereceye kadar da Japonya'da) standard hale gelen donatımı kullanmaya başlıyordu: Bu da koza içindeki kristallerin buhar ile değil de kuru sıcaklık ile boğulabileceği yeni bir donanımdı.

Doğal olarak, Ducousso yerel nüfustan işçilerin 4 ve 6 uç işleyebilmelerinin önkoşulu olarak onların daha becerili olmaları ve ağır koşullar altında çalışabilmeleri için eğitilmelerinde doğabilecek sorunların farkındaydı[44]. Ducousso, Veuve-Guerin'in teknolojisini değiştirmesinin, şirketin bulunduğu köyde, açıklanmış amacı kızlara ipek dokumada pratik eğitim sağlamak, yani açıkça beceri kazanmış ve uysallaşmış bir işçi grubunu garantiye almak olan bir yetimhanenin açılmasıyla aynı anda gerçekleştiğini öne sürmekle dolaylı da olsa bu noktayı vurgulamaktaydı[45]. Fakat tartışmasının temelini oluşturan ana fikir, kendilerinden daha iyi örgütlenmiş rakipleri karşısında yaşama şanslarının olabilmesi için sermayenin sürekli biriktirilmesi, tekniğin sürekli geliştirilmesi ve her bir birimin düzenli bir biçimde büyümesi gerektiği yolundaki kapitalist endüstriyel girişimlere ilişkin alışılagelmiş düşünce biçimiyle doğrudan ilişkilidir. Fakat Lübnan Dağı'nın koşullarında bu mantık birkaç Fransız fabrikası için geçerliyse de diğerlerini bunun tamamen karşıtı yöne sürükleyen güçlü eğilimler vardı. Bunlar için başlıca gelişme dinamiği, küçük, düşük sermayeli, teknolojik açıdan durağan birimlerin çoğalması yönündeydi. Bunun neden böyle olduğu sorusu da araştırılması gereken ilginç bir konudur.

(42) C. Issawi, derl., **The Economic History of the Middle East, 1800-1914** (Chicago 1966). The British Commercial Report for Beirut, 1912, **Parl. Papers,** 1914, cilt 405, s. 9'da Beyrut ve Trablus'dan ayrılan göçmen sayısı herbiri için 10.000 olarak verilmekte. Ben toplam nüfusun yarısının yaşının 15'in üzerinde olduğunu varsaydım.

(43) E. Pariset,**Histoire de la fabrique Lyonnaise** (Lyon, 1901), s. 358-60; Ducousso, **L'industrie de la soie,** s. 133-5.

(44) **A.g.e.,** s. 134.

(45) **A.g.e.,** s. 158-9.

Şimdiye kadar bu soruya çok iyi belgelenmiş bir cevap vermek için gerekli olan yeterli sayıda araştırma yapılmamıştır. Ne var ki, Lübnan sisteminin gelişmesinin temelinde yatan nedenlerin, birbirlerini karşılıklı destekleyen iç ve dış faktörlerin bileşiminin incelenmesinde bulunabileceğini öne sürmek için geçerli gerekçeler vardır. Lübnan'ın koşulları veri alındığında iç faktörler açısından şu söylenebilir: İpek üretiminde, belirli bir noktadan sonra fabrikanın ölçeğini büyütmekten kaybedilecek çok şey vardı. Buna karşı ise işgücü ve hammadde maliyetlerinin bir bölümünü ve olabildiği kadar da risklerin bir bölümünü, bölgenin kırsal ilişkilerini kullanarak köylü ailelerin üzerine yıkmaktan kazanılacak çok şey vardı. Teknik açıdan makaraları döndürmek için buhar gücü kullanılmadığı durumlarda, 40 veya daha fazla havuzu olan bir fabrika kurmanın ölçek ekonomileri sağlaması olanaksız görünmektedir[46]. Ucuz girdi sağlama açısından, büyük şehirlerin bulunmaması ve yaygın bir tarım sisteminin olmaması nedeniyle, girişimcilerin, kişisel ilişkileri gücünün çok önemli bir etken olduğu küçük köylü topluluklarından ihtiyaçları olan koza ve işgücünü sağlamaya çalışmaktan başka bir seçenekleri yoktu. Son noktayı kuvvetlendirmek için şunu da belirtelim ki, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce Lübnan Dağı'nda varolan 88 köy ve kasabanın sadece 32'sinde birden fazla (ve 13'ünde 2'den fazla) ipek fabrikası vardı. Ve bence bu da bir girişimcinin kişisel ilişkiler aracılığıyla elde ettiği avantajların, küçük bir bölge içinde işgücü ve kozalar için rekabet etmek zorunda kalmasının getirdiği dezavantajlardan daha fazla olduğu anlamına gelir[47].

Dış faktörlere gelince, bunların iki belirli özelliği vardı: İlki Lübnan'ın ipek ipliğinin dayanıklı, esnek ve her tür boyayı kaldırabilir olması özellikleri nedeniyle, Lyon'lu ipek dokumacılarının tercih sıralamasında ayrıcalıklı bir yere sahip görünmesiydi. Ve bu yüzden de ne Fransız banker ve tacirleri ne de onların Lübnan'lı ortakları bu ipeğin üretim sürecinin rasyonelleştirilmesini veya Asya'dan gelen rekabete karşı fiyatının azaltılmasını teşvik etmek yönünde özel bir baskı altındaydılar[48]. İkincisi de, aynı banker ve tacirlerin (koza üreticilerine satmak için) ithal ettikleri yumurtalar veya sağladıkları ticarî krediler için çok miktarda küçük fabrika biriminin rekabet halinde olmasının kendilerine (endüstrinin az sayıda büyük firma tarafından denetlendiğinde olamayacağı kadar) kârlardan büyük pay elde etme olanağını sağladığını (ki, Ducousso bunu

(46) **A.g.e., s. 134-5.**

(47) Bu iddia fabrika büyüklükleri üzerine uluslararası düzeyde yapılan bir karşılaştırmaya dayanır. Örneğin 1870'lerde Fransa'da ipek fabrikalarının ortalama büyüklüğü 40 adet havuzu biraz geçmekteydi: Pariset, **Histoire,** s. 350.

(48) Rakamlar Ducousso'nun verdiği ipek fabrikaları listesinden alındı, **L'industrie de la soie,** Ek I.

yüzde 33½ olarak hesaplar) görmekte fazla gecikmemiş olmalarıydı. Nasıl ki fabrika sahipleri ücretleri ve koza fiyatlarını düşük tutabilme olanaklarını kullanarak kendi kârlarını arttırıyorlarsa, aynı şekilde Beyrut'lu tüccarlar da fabrikaları işletme harcamalarını arttırmaya zorlayacak önlemler alarak kendi paylarına düşen miktarı arttırabiliyorlardı. Bu koşullarda fabrika sahiplerinin büyük çoğunluğunun işletmelerini modernleştirmek için sermaye biriktirmeleri, bunu teşvik eden başka dürtüler olsa da, çok zor görünmekteydi.

Ducousso'nun Lübnan'ın ipek endüstrisinin örgütlenmesi konusunda yönelttiği ikinci eleştiri, koza üretimine küçük toprak parçaları üzerinde çalışan ve bunun üretimi için gerekli uygun beceri ve ekonomik dürtüye sahip olmayan fakir köylü ailelerin hakim olmasıyla ilgilidir[49]. İpek böceği elde etmek için ısıya tabi tutulan yumurtalardan elde edilen verim dünyada ipek üreten ülkeler arasında en düşük düzeydeydi. Ve bunun nedenini Ducousso en fazla, yumurtaların konulduğu barakaların küçük ve pis olmasına, köylülerin bunları uygun sıcaklıkta tutmakta büyük zorluk çekmelerine ve böceklerin yeterli derecede beslenip bakılmamalarına bağlar[50]. Buna ek bir dezavantaj da ipek böcekleri üretildiği zaman bunların aracılar tarafından küçük miktarlarda satın alınması ve daha sonra fabrikalara uygun bir nitelik ve tip ayrımı yapılmasını zorlaştıracak şekilde satılmasıyla ortaya çıkar. Bütün bu anlatılanlar açıkça, üretimin genellikle büyük toprak sahiplerinin ortakçısı konumunda olan köylülerce küçük birimlerde gerçekleştirilmesinin ve bu köylülerin tecrit edilmiş olmalarının onları aynı zamanda tefeci ve yumurta tüccarı rollerini de üstlenmiş koza aracıları tarafından sömürülmeye oldukça açık bırakmasının ve bu nedenle de bunların sürekli bir borç içinde tutulabilmesi gerçeğinin bir yansımasıdır[51]. Böylelikle Ducousso, bir kez daha, Lübnan'da, ipek böceği üretimi Avrupa ve Asya'nın bazı bölgelerindeki gibi daha büyük ve daha iyi örgütlenmiş birimlerde gerçekleşmeliydi fikrini ima etmekteydi[52]. Fakat Lübnan'ın koşullarında bu, kırsal ekonomik ve sosyal ilişkilerin tümünün yeniden örgütlenmesini gerektirecekti ki, bu açıkça olanaksızdı.

Ducousso ile birlikte yine kendi endüstrilerini daha rekabet edebilir duruma getirmek isteyen Lübnanlılar'ın yazılarını okurken, bunların amaçlarını gerçekleştirememekten duydukları kızgınlığı sezmek çok zor de-

(49) Lübnan ipeğinin kalitesi üzerine bkz. Fevret, «La Sériculture», s. 259.

(50) Ducousso, **L'industrie de la soie,** s. 85-90.

(51) **A.g.e.,** s. 86-7, 91.

(52) **A.g.e.,** s. 105-07.

(53) Örneğin, Li, **China's Silk Trade,** s. 202-31.

(54) **L'industrie de la soie**'den başka, örneğin Alex Naccache, **La Soie, Le Liban** (Beyrut, 1932), Hobeika, **La Soie libanaise** veya E. Bechara, **Les Industries en Syrie et au Liban** (Kahire, 1922)'a bakılabilir.

ğildir[53]. Bunlar dünyanın çeşitli bölgelerindeki, özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde çok hızla gelişen Japonya'daki, gelişmelerden tamamen haberdardılar[54]. Burada özellikle önemli olan nokta ise, bu gelişmelerin, dut ağaçlarının veriminin artmasından, iyi denetlenen bir koza piyasası oluşmasına ve buharla çalışan dokuma makinalarının kısa bir zamanda kullanılmaya başlamasına kadar uzanan, her düzeyde birbirine içsel olarak bağımlı olguları içeren bir süreç olmasıydı. Örneğin dut ağaçlarının birkaç kez ürün vermesinden dolayı ipek böceklerinin daha sürekli beslenmesi ve fabrikalara kozaların daha düzenli sağlanması gerçekleşmişti ve bu nedenle de sermaye Suriye/Lübnan'dakinden daha verimli bir biçimde kullanılabiliyordu. Bunun yanısıra tamamen kendilerinin geliştirdiği kozaları kurutma donanımı ve dokuma makinalarının kullanılması ile Japonya'da varolan teknolojik düşeye eş bir hızda gelişmeler sağlanabiliyordu ve nihayet yabancı işletme sermayesine bağımlılıkta sürekli azalma vardı. Öyle ki, örneğin 1913-14 yıllarında Japonya'nın ipek ihracatının üçte ikisi Japon bankerler tarafından finanse ediliyordu[55]. Bunun sonucunda ise sadece üretim miktarında büyük artışlar sağlanmakla kalınmadı. Aynı zamanda, Birinci Dünya Savaşı başladığı dönemde tüm Avrupa ülkelerinin oluşturduğu piyasa kadar büyük olan Amerikan piyasasının büyükçe bir bölümü de ele geçirildi.

Ne var ki, Japonya'daki gelişmelerin bu ülkenin sosyo-ekonomik sisteminde meydana gelen daha büyük gelişmelerle ilişkili olduğu ve bunun başka yerlerde kopya edilemeyeceği kolaylıkla görülebilir. Bu durumda Lübnan Dağı'ndaki gelişmeleri, kendi koza üretim yöntemini yeniden örgütleyememiş ve Chambon dokuma yöntemi gibi basit endüstriyel süreçler düzeyini aşamamış Çin'deki gelişmelerle karşılaştırmak daha uygun olabilir[56]. Çin'de olduğu gibi Lübnan'daki sistem de dünya ekonomik güçlerinin ve yerel sosyo-ekonomik yapının karşılıklı etkileşimiyle oluşan şartlar içinde gelişmiştir. Çin'de olduğu gibi bu, basit bir biçimde örgütlenmiş fabrikaların çoğalmasını teşvik eden, teknik gelişmeyi sağlıyabilecek güçleri ise sistematik bir biçimde engelleyen belirli bir gelişme tipine izin vermiştir. Ve yine Çin'de olduğu gibi koza üretimi, gelişme ve rasyonalizasyonun özellikle güç olduğu bir tarımsal sektörde yapıldığı için, sanayicilerin önündeki olanaklar çok kuvvetli bir biçimde sınırlanmıştır[57].

Konumuzu tamamlayıcı bir not olarak Lübnan Dağı'ndaki ipek üretiminin nihai çöküşüne kadarki tarihinin kısa bir özetini vermek yararlı olabilir. Flecker'in karamsar tahmininin aksine bu üretim dalının yok ol-

(55) Huber, **Raw Silk Industry**, s. 7-22.

(56) Shichiro Matsui, **The History of the Silk Industry in the United States** (New York, 1930), s. 70-5.

ması oldukça uzun bir süre almıştır. Birinci Dünya Savaşı döneminde kuraklık, abluka ve yüzbinlerce dut ağacının sökülmesi gibi nedenlerle üretim savaş öncesindeki düzeyinin onda birine düşmüşse de 1920'lerde yeniden hızla bir canlanma dönemi yaşanmıştır. 1927-28'e gelindiğinde yeniden çalışmaya başlayan 113 fabrika 20. yüzyıl başındaki ortalamanın kabaca dörtte üçü olan 330.000 kg. iplik üretmekteydi[58]. Bu yeniden canlanmanın gerçekleşmesinde Fransız Sömürge Yönetimi'nin dut ağaçlarının yeniden dikilmesini özendirici, eğitimsel amaçlar için kullanılmak üzere birkaç tane model ipek böceği yetiştirme evi oluşturucu ve Avrupa'dan gelen makinaların ithal edilmesini kolaylaştırıcı yönündeki adımlarının büyük rolü olmuştur. Ne var ki sadece bir avuç fabrika yeniden örgütlenip donanımlarını yenileyebilmiş ve (yerel tahminler 6 veya 7'den 15'e kadar değişmekteydi) verimliliği o dönemde İtalya ve Fransa'daki düzeyinin sadece yarısı düzeyinde kalan endüstrinin büyük bir çoğunluğu eskiden olduğu gibi çalışmaya devam etmiştir[59]. Bir kez daha tekrarlayacak olursak, endüstrinin bu yaşayabilme gücü ne değişme ve gelişme ne de teknik ilerleme kapasitesi ile açıklanabilir. Bu endüstriyi yaşatan, kredi sağlayan Fransız tüccar gruplarıyla varolan bağlantıları ve Lübnanlı köylü nüfusun güçsüz konumunu sömürerek maliyetleri düşük tutabilme becerisiydi.

1930'ların başlarında fiyatlardaki büyük düşme yeniden endüstriye karşı ilginin ve endişelerin arttığı bir dönem başlattı. Ve bu dönemde, önde gelen fabrika sahipleri ile ipek ve yumurta tacirlerini içeren bir hazırlık komitesi ve bir de teknik düzeyi, özellikle de koza üretimi ile ilgili teknolojinin düzeyini yükseltmek için bölgenin standartlarına göre çok enerjik girişimlerde bulunan sürekli bir Yürütme Komitesi'nden oluşan ilk Congrès Libanais de la Sériculture Beyrut'ta oluşturuldu[60]. Bunun faaliyetleri arasında, 1932-34 döneminde, üreticilere bedava yumurta dağıtılması için küçük bir miktar hükümet yardımı sağlanması ve en büyük «Magnanaries» veya ipek böceği büyütme evlerinin dezenfekte edilmesi ve yenilerinin inşa edilmesi de yer alır[61]. Fakat Fransız mandasındaki hükümetin fazla bir yardımı olamazdı. Endüstri hem fiyatlardaki düşme hem de 1934'e

(57) Li, **China's Silk Trade,** s. 197-206.

(58) Havuz sayısı açısından Çin'deki fabrikalar Lübnan'dakilerden çok daha büyüktü. Fakat, Li'ye göre, yeni teknolojinin uygulanabilmesinde karşılaşılan güçlükler her iki ülkede hemen hemen aynıydı.

(59) Fevret, «La Sériculture au Liban», II, **Revue de Géographie de Lyon,** Cilt XXIV, Sayı 4 (1949), s. 348-50; Saba, «Development and Decline», s. 64-5; **Rapports du Ier Congrès de la Sériculture,** s. 22, 144.

(60) **A.g.e.,** s. 102-3.

(61) **A.g.e.,** s. 4, 205-6; Comité Exécutif du Premier Congrès Libanais de la Sériculture, **Annual Reports,** 1934/35 ve diğerleri.

gelindiğinde hemen hemen tüm Fransız kredilerinin kesilmesine rağmen yaşayabildiyse bu aslında maliyetleri düşürebilme becerisi ve Scandoroun diye bilinen daha düşük nitelikli ipek tipinin üretimini arttırarak yerel piyasayı sömürmedeki başarısı nedeniyledir[62].

Böylece 1930'lar ve 40'ların başlarında 50 veya 60 fabrika, 1920'lerdeki en yüksek düzeylerinin dörtte biri oranında üretimde bulunarak yaşamlarını sürdürdüler[63]. Endüstri 1945 sonrasındaki dönemde oldukça yeni ekonomik koşullar karşısında hemen hemen tamamen yok oldu. Ben 1967-68 yıllarında Lübnan'ı ziyaret ettiğim zaman ise sadece bir tek fabrika kalmıştı[64].

(Çeviren: Serdar Turgut)

TABLO IV

1920—1941-2 ARASINDA SURİYE'DE KOZA ÜRETİMİ
(1000 kg)

1920	800	1930	3,575	1940/1	600
1921	1,100	1931	2,760	1941/2	600
1922	1,900	1932	1,762		
1923	2,225	1933	1,400		
1924	2,855	1934	—		
1925	2,944	1935	600		
1926	2,955	1936	—		
1927	3,185	1937	800		
1928	3,370	1938	900		
1929	3,480	1939	800		

Kaynaklar: Saba, «Development and Decline», s. 63; Comité Exécutif du Premier Congrès Libanais de la Sériculture, **Annual Report.**

(62) **A.g.e.**
(63) **A.g.e.**, 1936/37, s. 203; Fevret, «La Sériculture au Liban», II, s. 352.
(64) Comité Exécutif, **Annual Reports.**

Summary

Owen's essay studies the peripheral organisation of silk production in nineteenth century Mount Lebanon. It describes the opening of Mount Lebanon to European merchant capital after 1861 when this area was alienated from the Ottoman state structure. As part of this process, silk reeling industry was established at the instigation of European merchants who exclusively relied on local economic structures and social relations of production. Small scale factories producing for European markets were located in villages where they were staffed by peasant women, while cocoon production was undertaken by peasant households under share-cropping arrangements. Thus, Owen stresses the specilicity of Mount Lebanon's peripheral transformation as dictated by its own internal structures.

At the same time, the article points to the market-responsiveness of raw silk production beginning in the 1840s with the collapse of production in France. While between 1840 and 1914 there were as many as 200 silk-reeling factories in Mount Lebanon, in the face of competition from Chinese and Japanese silks after 1914 Lebanese industry experienced considerable decline.

Toplum ve Bilim 23, Güz 1983, 75-99

Osmanlı Zanaatlerinin Yıkılışı: Pamuklu Tekstil Örneği, 1820-1913

Şevket Pamuk

19. yüzyılda Kuzey Afrika ve Ortadoğu'dan Güney ve Doğu Asya'ya kadar pek çok çevre ülkesinde bir yandan dünya pazarları için meta üretimi yaygınlaşırken, bir yandan da zanaatlere dayalı tarım-dışı üretim faaliyetlerinin ithal mallarının rekabeti karşısında gerilediği ve yıkıldığı görülmektedir[1]. Bu çalışmada Osmanlı zanaatlerinin yıkılışını anahatlarıyla ortaya koymak yerine, bir üretim dalını ele alıp, bu dalda ayrıntılı bir incelemeye gitmek yolunu seçtik[2]. Kent veya bölge düzeyinde değil, İmparatorluk düzeyinde veriler kullanarak, ithal mallarının darbesinin

(1) Çevre ülkelerinde tarım-dışı üretim faaliyetlerinin yıkılışına ilişkin olarak, kavramsal ve ampirik çalışmalarında sık sık «de-industrialization» —sanayisizleşme— sözcüğü kullanılmıştır. Bkz. D.H. Thorner, «De-industrialization in India, 1881-1931», içinde **Land and Labour in İndia,** derl. D.H. ve A. Thorner (Bombay, 1962 ve örneğin A.K. Bagchi, «De-industrialization in India in the Nineteenth Century: Some Theoretical Implications», **The Journal of Development Studies** 12 (1976). Zanaatlere dayalı bir üretim yapısının, fabrika sistemi ile eşanlamlı kabul ettiğimiz sanayiden farklı olduğu ve zanaatlerin her zaman sanayi-öncesi üretim aşamasını oluşturmadığı noktasından çıkarak, bu çalışmada 'Osmanlı Sanayii' terimini yalnızca 1880 sonrasındaki fabrikalar için kullandık. Bu konudaki kavramları irdeleyen bir tartışma için bkz. Ç.Keyder, «Proto-Endüstri Kavramı ve Çevre Ülkelerde Emperyalizmin Yol Açtığı Tahribat», **Toplum ve Bilim** 13 (1981): 93-106.

(2) Osmanlı zanaatlerinin 19. yüzyıldaki yıkılışına ilişkin daha önceki çalışmalar için bkz. Ö.C.Sarç, «Tanzimat ve Sanayiimiz», içinde **Tanzimat** (İstanbul, 1940) ve C. Issawi, **The Economic History of Turkey, 1800-1914** (Chicago, 1980), s.275-78, 298-306.

boyutlarını ve zamanlamasını ortaya çıkarmaya çalıştık. Öte yandan, incelemeyi bir üretim dalı ile sınırlamamız, bazı süreçleri daha ayrıntılı çözümlememizi sağladı. Böylece, pamuklu tekstil dalında hem kent imalathanelerinin hem de kırsal alanlardaki üretim faaliyetinin, direniş, gerileme ve yıkılışını izlememiz mümkün oldu. Kırsal alanlardaki üretimin biraz olsun incelenmesi ise, dünya ekonomisinin uzun dönemli dalgalanmaları ile kırsal alanlardaki tarım ve tarım-dışı faaliyetlerin birlikteliğinin parçalanması arasında önemli bağlar kurabilmemizi sağladı.

Çeşitli üretim dalları arasında niçin pamuklu tekstilin seçildiği, açıklama gerektirebilir. İngiltere'de ve diğer ülkelerde Sanayi Devriminin birinci dalgası, pamuklu tekstil dalında, diğer sanayi dallarında görülenden daha büyük verim artışlarına ve fiyatlarda da daha hızlı düşüşlere yol açmıştır[3]. Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve diğer sanayi-öncesi çevre ekonomilerinde tekstil, hem istihdam bakımından hem de üretim değeri olarak tarım-dışı üretimin en önemli dalı durumundaydı. Dolayısıyla, Avrupa ihraç malları arasında 19. yüzyılda çevre ülkelerinde en geniş ve en hızlı tahribata yol açan kalem, pamuklu tekstil ürünleri olmuştur.

Osmanlı örneğinde, pamuklu tekstil ürünleri ile diğer tekstil ürünleri arasında kesin bir ayırıma gitmek bazı kumaşların hem pamuk ipliği ile, hem de başka tür ipliklerle dokunması yüzünden oldukça zordur. Çalışmamızda, ithalat ve özellikle yerli üretim için ton üzerinden yaptığımız nicel tahminler, bu ürünlerin içerdiği pamuk ipliği miktarını gösterecektir. Yünlü ve diğer tekstil dallarını bu çalışmada ele almayacağız.

Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafi genişliği ve 19. yüzyıl boyunca sınırlarının sık sık değişmesi, nicel çözümlemelerimiz açısından önemli sorunlar ortaya çıkardı. Başka bir yerde ayrıntılı olarak ele alınan bu sorunlar nedeniyle, çalışmamızı İmparatorluğun 1911 yılındaki sınırları, yani Kuzey Yunanistan, Trakya, Anadolu, Suriye ve Irak üzerinde yoğunlaştırdık[4]. Böylece, nüfusun giyim alışkanlıkları bakımından daha fazla coğrafi birliğe sahip bir alanı ele almaktayız. Bu bölgelerde pamuklu tekstil ürünlerinin ağır basmasına karşılık, örneğin Bulgaristan'da yünlü tekstil üretimi ve tüketimi, Birinci Dünya Savaşı sonrasına dek görece daha önemliydi[5].

(3) P. Deane, **The First Industrial Revolution** (Cambridge, 1965), s. 84-99.

(4) Bu çalışmanın daha teknik düzeyde kalan ayrıntıları yayınlanmakta olan bir kitabımızda ele alınmaktadır. Bkz. Ş. Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)** (Ankara, 1983), altıncı Bölüm ve Ek 5.

(5) N. Todorov, «19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri», **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,** cilt 27, No. 1-2 (1969); **Great Britain, Parlimantary Papers, Accounts and Papers,** (bundan sonra yalnızca **Accounts and Papers**), 1867, cilt 68 «Commercial Report» from Adrianople for the year 1867».

Birinci bölümde, ithal mallarının darbesinden önceki yıllarda, Osmanlı pamuklu tekstil dalının bir genel görünümünü sunacağız. Ikinci bölümde, 19. yüzyılda pamuklu tekstilde tüketim, ithalat ve yerli üretim düzeylerinin zaman içinde gösterdiği değişiklikleri ortaya koymayı amaçlayan yeniden-döküm çalışmamızın yöntemi kısaca açıklanmakta, ithal mallarının darbesinin boyutları ve zamanlaması, bu nicel çalışmanın özet sonuçları olarak sunulmaktadır. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise, darbenin yerli üretim ve istihdam üzerindeki etkilerini, iplik eğirme ve dokumacılık aşamaları için iki dönemde, 1870'ler öncesi ve 1880 sonrası için ayrı ayrı inceleyeceğiz. Beşinci bölümde kent imalathanelerinin ve kırsal alanlardaki üretimin ithal mallarına uyarlanışı ele alınmakta, dünya ekonomisindeki uzun dönemli dalgalanmaların bu üretim biçimleri üzerindeki etkileri tartışılmaktadır. Son bölümde ise, pamuklu tekstilde fabrika sisteminin Birinci Dünya Savaşı öncesindeki güçsüz ilk adımları özetlendikten sonra, çalışmamızın Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalizmine açılışına ilişkin bazı temaları vurgulanmaktadır.

1. 19. YÜZYIL ÖNCESİNDE VE BAŞLARINDA OSMANLI ZANAATLERİNİN PAMUKLU TEKSTİL DALI

17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı tekstil imalatı hakkında pek az şey bilinmektedir. 17. yüzyılda iplik eğirme ve basit pamuklu kumaş dokumacılığının birçok bölgede, esas olarak pazarla sıkı ilişki içinde yürütülen kırsal bir faaliyet olduğu belirtilmiştir[6]. Öte yandan, 18. yüzyılda pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu kumaş dış ticaretine ilişkin eldeki veriler Kuzey Yunanistan, Anadolu ve Suriye'deki imalat durumunu Avrupa ile karşılaştırmamızı mümkün kılmaktadır. 18. yüzyılın son otuz yılında İmparatorluğun bu bölgeleri, ham pamukta net ihracatçı durumundaydılar. Ayrıca Tesalya ve Makedonya'dan önemsiz sayılamayacak miktarlarda pamuk ipliği ihraç edilmekteydi. Buna karşılık, Batı Avrupa'ya pamuklu kumaş ihracatı hemen hemen yok gibiydi. Bu son olgunun ne ölçüde Avrupa devletlerinin korumacı politikalarından kaynaklandığını kestiremiyoruz. Avrupa'dan pamuklu kumaş ithalatı ise, ülkedeki toplam tüketimin ancak yüzde üçü kadardı[7]. Ayrıca, Hindistan'dan da kestiremediğimiz miktarlarda pamuklu kumaş

(6) Bu konuda bkz. S. Faroqhi, «Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in XVI th and XVII th Century Anatolia», **The Journal of European Economic History**, cilt 8, No. 2 (1979).

(7) N.G. Svoronos, **Le commerce de Salonique au XVIII e siècle**, (Paris, 1956; R. Paris, **Histoire du commerce de Marseille.** Tome V. **De 1660 â 1789, Le Levant** (Paris, 1957) ve P. Masson, **Historie du Commerce Franca's dans le Levant au XVIII e siècle**, (Paris, 1911) temel alınmıştır. Toplam yerli üretim tahmini tarafımızdan yapılmıştır. Bkz. Tablo 1.

ithal edilmekteydi. Yine de, pamuklu kumaşta 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi kendine yeterli olduğu, Mısır'a ve Kuzey Karadeniz limanlarına yapılan pamuklu ve kısmen pamuklu kumaş ihracatının, Avrupa ve Hindistan'dan yapılan ithalatın hacmini aşmasa bile, en azından ona eşit olduğu söylenebilir[8].

Ancak elimizdeki kanıtlar, 19. yüzyıl başlarında Osmanlı tekstil dalının, ihracatını artırmak için uluslararası pazarlarda canlı bir rekabet içinde bulunan, gelişen, dinamik bir üretim dalı olmadığını ortaya koymaktadır[9]. Aksine, özellikle Balkanlar'daki pamuklu tekstil üretiminin 18. yüzyılda belli bir gerileme içinde olması muhtemeldir[10]. Yine de, İngiltere'de pamuklu dokuma sanayinin, Sanayi Devriminin etkisiyle hızlı bir dönüşüme uğradığı 18. yüzyılın son otuz yılında ve hatta 19. yüzyılın ilk yirmi yılında, Osmanlı pamuklu tekstil üretimi yaklaşık 12 milyon nüfusun oluşturduğu iç pazarın ihtiyacını karşılayabiliyordu[11].

19. yüzyılın başlarında, tekstil üretiminin örgütlenmesi, İmparatorluğun çeşitli bölgeleri arasında önemli farklılıklar gösteriyordu. Anadolu'nun ve Suriye'nin kentsel alanlarında, o günkü gözlemcilere göre en sık rastlanan biçim, zanaatkârların küçük ölçekli imalathanelerde örgütlenmesiydi. Bu imalathanelerin sahiplerinin ellerinde biriken sermaye ve zanaatkârlar arasındaki farklılaşmanın derecesi sınırlıydı. Sözkonusu zanaatkârlar üç grupta toplanabilir[12]:

a) Başkalarını çalıştırmakla birlikte, kendileri de çalışmaya devam eden imalathane sahipleri;

b) Kentsel bölgelerde yaşayan ve tümüyle ücret geliriyle geçinen mülksüzleşmiş zanaatkârlar;

(8) H. İnalcık, «Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü», **ODTÜ Gelişme Dergisi,** Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Özel Sayısı (Ankara, 1979-80).

(9) Bu açıdan 18. yüzyıl Osmanlı pamuklu tekstil dalı, Hindistan'daki canlı ve dinamik pamuklu tekstil dalı ile karşılaştırılabilecek durumda değildir. Hindistan'ın tekstil ürünlerinin, 18. yüzyılda İngiliz pazarına girişi ancak katı koruyucu önlemlerle engellenebiliyordu. Bkz. H. Alavi, «India: Transition from Feudalism to Colonial Capitalism», **Journal of Contemporary Asia,** cilt 10, no. 4 (1980); K.N. Chaudhuri, **The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660-1760,** (Cambridge, 1978), bölümler 11 ve 12.

(10) T. Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», **Journal of Economic History** 20 (1960); C. Issawi, «De-industrialization and Re-industrialization in the Middle East since 1800», **International Journal of Middle East Studies** 12 (1980).

(11) Başka yerlerde de belirtildiği gibi bu tartışma Mısır'ı kapsamamaktadır.

(12) A.D. Novichev, **Ocherki ekonomiki Turtsii** (Moskova-Leningrad, 1937); C. İssawi, **The Economic History of Turkey,** s. 300-303.

c) Toprak ve kırsal alanlarla olan bağları tümüyle kopmamış ve mevsimlik ücret gelirleri kırsal gelirlerini destekleyici nitelikte olan zanaatkârlar.

Bu imalathanelerin lonca denetimi altına girme derecesi ise, bölgeden bölgeye değişmekteydi. Loncaların etkisinin en güçlü olduğu yer, devletin desteği nedeniyle İstanbul'du. Loncaların gücü, 19. yüzyıl boyunca azaldı. Yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, loncaların imalathaneler üzerinde pek etkisi kalmamıştı. Yine de, devlet, zanaatkârların özellikle başkent içinde ve çevresinde yaygın biçimde işsiz kalmasının doğuracağı toplumsal ve siyasal sonuçlardan çekindiği için, 20. yüzyıla dek loncaları kaldırmaya yanaşmamıştır[13].

Pazar için üretimin bir diğer biçimi, kapsamı konusunda pek az bilgi sahibi olduğumuz sipariş sistemiydi. İthal malı ipliğin girişine kadar, tüccarların kırsal alanlardaki kadınları pamuk ve yün iplik eğirtmek için örgütledikleri anlaşılmaktadır. Sanayi-öncesi teknoloji koşullarında, iplik eğirmenin kumaş dokumaya oranla daha düşük verimli bir üretim faaliyeti olduğu gözönünde tutulursa, ithal mallarının girişinden önce pamuk ipliğinin büyük bölümünün köylü kadınlar tarafından evlerde üretildiği düşünülebilir[14]. Ancak, basit pamuklu kumaş ve kısmen pamuklu kumaş dokumacılığının ne kadarının sipariş sistemi içinde örgütlenmiş olduğu belli değildir[15].

(13) 1889 gibi geç bir tarihte bile, devlet tarafından görevlendirilen İslah-ı Sanayi Komisyonu hazırladığı raporda, sanayileşme yönündeki devlet girişimlerinin fabrika sistemine değil, varolan loncalara dayanması gerektiğini belirtiyordu. İ.Ortaylı, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: Islah-ı Sanayi Komisyonu Olayı», **ODTÜ Gelişme Dergisi,** Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Özel Sayısı (Ankara, 1978). Ayrıca bkz. C. Issawi, **The Economic History of Turkey,** s. 303-305.

(14) 1850'lerde Diyarbakır dolaylarında tüccarlar, köylü kadınlara 2 birim elde eğirilmiş iplik karşılığında 3 birim ham pamuk veriyorlardı.**Accounts and Papers,** 1857, Second Session, cilt 38, «Commercial Report» from Diyarbakır for the year 1856.

(15) Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki altmış yıllık dönemde, İngiliz konsoloslarının ticaret raporlarında, dokumacılıktaki sipariş sistemi üzerine çok az sayıda açık ve dolaysız değinmeye rastlanmaktadır. Erzurum'dan 1870'de yollanan ve bu konuda en ayrıntılı bilgilerin yer aldığı raporda, Erzurum-Diyarbakır bölgelerinde standart, kaba pamuklu bezin dokunmasında sipariş sisteminin çok yaygın olduğu belirtilmektedir. Raporda, bölgedeki pamuklu kumaş dokumacılığında, 1560 kentli dokumacı ile tamgün çalışmayan 8240 köylü dokumacının istihdam edildiği tahmin edilmektedir. Bkz. **Accounts and Papers,** 1871. Sipariş sisteminin egemen olduğu bir alan, 1880'lerden sonra Avrupa sermayesi tarafından yaygın biçimde örgütlenen halı dokumacılığıydı. Ne var ki, malın niteliğinin daha ileri teknolojinin benimsenmesine elverişli olmaması, bu örneğin önemini sınırlı kılmaktadır. Bkz. O. Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi** (İstanbul, 1974), s. 128-35 ve C. Issawi, **The Economic History of Turkey,** s. 306-309.

Üretimin, esas olarak diğer iki biçimle aynı teknolojiyi paylaşan üçüncü ve son biçimi, kırsal hane halkı ya da köy çerçevesinde doğrudan tüketim için yapılan iplik eğirme ve dokuma faaliyetiydi. Azçok kendine yeterli bir kırsal ekonomi çerçevesinde ham pamuk ya sınırlı miktarda yerel olarak üretilir, ya da yakın bir bölgeden getirtilirdi[16]. İmparatorluğun Bulgaristan gibi bazı Avrupa vilayetlerinden ve yünlü kumaşın ağır bastığı, örneğin sanayi-öncesi İngiltere'den farklı olarak, Anadolu ve Suriye köylüsünün günlük giyiminde pamuklu, kumaş, yünlü kadar önemli bir yer tutmaktaydı[17]. Bunun nedeni, kısmen hammaddenin kolay elde edilebilir olması, kısmen de ılımlı iklim koşullarıydı. 19. yüzyılda Osmanlı nüfusunun aşağı yukarı yüzde 80'inin kırsal alanlarda yaşadığını düşünürsek, doğrudan tüketim için evlerde yapılan pamuklu ve yünlü dokuma üretiminin, yalnızca yüzyılın başında değil, sonraki dönemde de, toplam üretim içinde en büyük paya sahip biçim olduğu kolaylıkla söylenebilir[18]. Böylece, kırsal alanlarda örgütlenen sipariş sistemi de dikkate alındığında, Avrupa sanayiinin darbesinden önceki dönemde, pamuk ipliği ve pamuklu kumaş üretiminin çok büyük bir bölümünün kırsal alanlarda gerçekleşmekte olduğu ortaya çıkar. Buna karşılık, daha farklılaşmış kentsel talebi ve Mısır'a yapılan sınırlı ihracat da dahil olmak üzere uzak mesafe ticaretinin büyük kısmını karşılayan kent imalathaneleri, Avrupa sanayi mamullerinin rekabetinden ilk başta ve en fazla etkilenen kesim oldu.

Farklı üretim biçimlerinin coğrafi dağılımı üzerinde de kısaca duralım. 19. yüzyılın birinci ve ikinci çeyreğinde, kentsel talebi karşılamaya yönelik imalathaneler ile sipariş sistemi, Kuzey Yunanistan, Anadolu ve Suriye'de eşit biçimde dağılmamıştı[19]. Selanik bölgesi, Karadeniz kıyıları, Batı ve Orta Anadolu kentsel imalat faaliyeti bakımından önemli bölgeler değildi. Buna karşılık, İstanbul ve Bursa önemli merkezler durumundaydı. 19. yüzyılda kentsel tekstil imalat faaliyetinin ve belki de sipariş siste-

(16) Yüzyılın başlarında İmparatorluğun bu bölgelerindeki pamuk üretimi daha çok yerel tüketimi karşılamak amacıyla ve mekansal olarak dağınık bir biçimde yapılıyordu. Daha sonraları, bir yandan elde iplik eğirme faaliyeti ortadan kalkarken, diğer yandan pamuk üretimi ihraç pazarlarına dönük olarak birkaç bölgede yoğunlaşınca, bu durum değişti.

(17) 1820'lerde, yünlü ve pamuklu tekstilde kişi başına tüketim düzeyleri için aşağıdaki tablo 1'e bkz. Ayrıca bkz. D. Urguhart, **Turkey and Its Resources**, (London, 1833) s. 149. 19. yüzyıl başında İngiltere'deki tüketim düzeyleri için bkz. P. Deane ve W.A. Cole **British Economic Growth 1688-1959** (Cambridge, 1964), s. 182-201.

(18) 1820'lerin sonunda, kırsal alanlarda bir hane halkının tarım-dışı üretim faaliyetlerine harcadığı zamanın üçte birinin tekstile ayrıldığı belirtilmektedir. Bkz. D. Urguhart, **Turkey,** s. 149-50.

(19) Bu değerlendirme, 1850'ler ile 1860'larda Osmanlı İmparatorluğu'ndan yollanan İngiliz Konsolosluk Raporlarının ayrıntılı bir incelemesine dayanmaktadır. **Accounts and Papers,** «Commercial Reports» from Turkey.

minin yoğunlaştığı en önemli merkezler ise Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu ve bir ölçüde de Doğu Anadolu'ydu. Suriye'deki Şam, Hama, Humus'a ek olarak, önem sıralarına göre Halep, Diyarbakır, Antep, Maraş, Urfa, Arapkir, Bitlis, Erzurum, Sivas, Amasya ve Tokat'ta önemli sayıda dokuma tezgahı bulunmaktaydı.

Kırsal alanlarda doğrudan tüketim için yapılan eviçi üretim ise, mekansal olarak daha dağınıktı. Bu üretim için, ham pamuğun elde edilebilmesi biricik ama canalıcı önkoşuldu. Tarımın giderek ticarileşmesiyle birlikte, bu üretim biçimi de bazı değişikliklere uğrayacaktır.

1820'lerden sonra Avrupa sanayiinin yoğun rekabeti karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuklu dokuma alanındaki kendine yeterli durumu hızla değişti. Biz bu çalışmada, zanaatlerin gerilemesi sürecini, Serbest Ticaret Anlaşmaları gibi hukuki ya da kuramsal düzenlemelere bağlayarak değil, esas olarak, Sanayi Devrimi sonrasında dünya ölçeğinde gerçekleşen uzun dönemli iktisadi değişmeler çerçevesinde açıklamaya çalışacağız. İçlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun da bulunduğu çok sayıda cevre ülkesinin dünya ekonomisi ile bütünleşmesine yol açan esas neden, Avrupa'da gıda ve hammadde kaynakları ile mamul mallarına pazarlar arayan sanayileşmiş ekonomilerin ortaya çıkmış olmasıydı[20]. Yine de, 1838'den sonra imzalanan Serbest Ticaret Anlaşmalarının Osmanlı zanaatleri üzerindeki olumsuz sonuçlarını küçümsememek gerekir[21]. Bu anlaşmalar ithalattan alınan gümrük resmi oranının Birinci Dünya Savaşına kadar çok düşük düzeylerde tutulmasını sağladılar. İthalat resmi rayiç bedel üzerinden yüzde 5 olarak belirlenmişti. 1861 yılına kadar İmparatorluktan ihracat ise —bunun içinde ithal malı iplikle dokunmuş pamuklu kumaş da vardır—, rayiç bedel üzerinden yüzde 12'lik gümrük resmine tabiydi. Bu tarihten sonra bu oran, adım adım yüzde 1'e kadar düştü[22].

Daha da önemlisi, bu Anlaşmalar, ülke içinde üretilen mallara İmparatorlukta bir bölgeden diğerine nakledilirken yüzde 12 oranında iç gümrük ödenmesi koşulunu getirmekteydi. Bu düzenleme 1870'e kadar geçerli kalmıştır. İmparatorluk içinde deniz yoluyla nakledilen mallarda ise, iç

(20) Ö.S. Sarç, «Tanzimat ve Sanayimiz», s. 432-33'de Osmanlı küçük zanaatlerinin yıkılışının temel nedeni olarak Sanayi Devrimini görmekte ve Serbest Ticaret Anlaşmalarını ikincil bir etken saymaktadır. Kurmuş ise anlaşmalar ile Osmanlı zanaatlerinin gerilemesi arasındaki ilişkinin varlığını bile sorguluyor. Bkz. O. Kurbuş, «Some Aspects of Handicraft and Industrial Production in Ottoman Anatolia, 1800-1915, **Asian and African Studies** 15 (1981): 85-101.

(21) Bkz. Ş. Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi,** İkinci Bölüm.

(22) S. Shaw, «The Nineteenth Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System», **International Journal of Middle East Studies** 6 (1975).

gümrük oranı 1889'a kadar yüzde 4'te tutuldu[23]. Devlet gelirlerini artırmak amacıyla getirilen bu düzenleme, zanaatlerin yıkılma sürecinin en canalıcı döneminde, ülke içinde üretilen malları ithal mallarından daha yüksek oranda vergileyerek, yerli üretimin ve iç pazarın yıkımını kolaylaştırmıştır[24].

2. YENİDEN-DÖKÜM İŞLEMİNDE KULLANILAN YÖNTEM VE ÖZET SONUÇLAR

Bugüne kadar, Avrupa sanayi ürünlerinin yıkıcı etkisinin zamanı ve boyutları değerlendirilirken, esas olarak, İmparatorluğun çeşitli kentsel alanlarındaki el tezgahlarının sayısına ilişkin bölük pörçük ve izlenimsel kanıtlar kullanıldı[25]. Bu veriler, yararlı olmakla birlikte, kentsel imalat faaliyetindeki bölgelerarası farklılıklar ve zaman içindeki dalgalanmalar nedeniyle, çoğu zaman yanıltıcı da olmaktadır. Biz bu çalışma için «makro» bir yaklaşımla, pamuklu tekstil dalında Osmanlı zanaatlerinin yıkılışı sürecinin bir yeniden-dökümünü yaptık. Bu yeniden-döküm işlemi sırasında, iç pazar büyüklüğü, ithalat ve yerli üretim düzeyi ile ithalat hacmi ve yerli üretim düzeyinin iç pazardaki payının zaman içinde gösterdiği değişiklikleri saptamaya çalıştık. Bir başka yerde ayrıntılı olarak ele alınan ve tartışılan bu işlemin mantığını şöyle özetliyebiliriz[26]:

Pamuklu kumaş dokumacılığında iplik israfı olmadığını varsayarsak, Osmanlı İmparatorluğu'nda toplam yerli tüketim ile pamuklu tekstil iç pazarının büyüklüğü, aşağıdaki özdeşlikten çıkartılabilir:

(1) $T = M_K + M_i + E_i + F_i - X_i.$

Burada,

(23) **Accounts and Papers,** 1859, Second Session, cilt 30, «Commercial Report» from Bursa for the year 1858; **Accounts and Papers,** 1862, cilt 59, «Commercial Report» from Aleppo for the year 1861; V.J. Puryear, **International Economics and Diplomacy in the Near East** (Stanford, 1935), s. 127. S. Shaw, «The Nineteenth Century» de karagümrük resmini %8 olarak vermektedir. Deniz taşımacılığında iç gümrükler için bkz. **Accounts and Papers,** 1890, cilt 77, «Commercial Report» from Aleppo for the year 1889.

(24) Bu konuda ayrıntılı bir hesaplama için bkz. Ş. Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi** Altıncı bölüm, dipnot 25.

(25) Bu gözlemlerin geniş bir bölümü, Ö.C. Sarç, «Tanzimat ve Sanayimiz, C. Issawi, **The Economic History of Turkey,** C. Issawi, «De-industrialization and Re-industrialization ve A. Ubicimi, **Letters on Turkey** (London, 1856)'da bulunabilir. 1840'lardan sonra Suriye ve bir ölçüde de Doğu Anadolu'da dokuma tezgahı sayısındaki kısa ve uzun dönemli dalgalanmaların daha ayrıntılı dökümü İngiliz Konsoloslarının yıllık raporlarından çıkarılabilir. Bkz. **Accounts and Papers,** «Commercial Reports» form Aleppo, Damascus, Diyarbakır, Erzurum ve diğer kentler. Ayrıca bkz. dipnot 42.

(26) Bkz. Ş. Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi** Altıncı bölüm, kısım 6.2.

T = toplam yerli tüketim ya da pamuklu tekstil iç pazarının büyüklüğü
M_k = kumaş ithalatı
M_i = iplik ithalatı
E_i = elde eğrilen iplik
F_i = yerli fabrikalarda üretilen iplik
X_i = kumaş ihracatı miktarlarını göstermektedir.

Özetle, özdeşlik (1)'de toplam tüketimin ithal malı kumaş ile yerli olarak dokunan iplik hacminin toplamına eşit olduğu belirtilmektedir.

Öyleyse,

(2) $E_k = M_i + E_i + F_i - F_k$

Burada da,

E_k = el tezgahlarında üretilen kumaş
F_k — yerli fabrikalarda üretilen kumaş miktarlarını göstermektedir.

Başka bir deyişle, (1) özdeşliği veri alındığında, (2) özdeşliği yerli el tezgahlarında dokunan pamuklu kumaş miktarının, şu üç kaynaktan elde edilen pamuk ipliği miktarlarının toplamı olduğunu göstermektedir: İthalat, elde eğrilen iplik ve yerli fabrikalarda üretilip yerli fabrikalarda dokunmayan iplik.

Yeniden-döküm girişimimizin ilk aşamasında, Avrupa ülkelerinin dış ticaret istatistiklerini kullanarak 1820-1913 döneminde seçilmiş yıllar için (1820-22, 1840-42, 1870-72, 1880-82, 1894-96, 1909-11) Osmanlı pamuk ipliği ve pamuklu kumaş ithalatının tam bir dökümünü çıkardık[27]. İkinci aşamada önce 1909-11 yılları için, sonra da daha önceki dönemler için, iç pazarın büyüklüğünü hesaplamaya çalıştık. İhracat görece önemsiz olduğundan, ithalat ile iç pazar hacimleri arasındaki fark yerli üretim

(27) 1820-22 zaman aralığını, Napolyon Savaşları sonrasında İngiliz sanayi mamullerinin saldırısının başladığı yıllardaki durumu değerlendirebilmek için seçtik. 1840-42, Serbest Ticaret Anlaşmalarının imzalanmasından hemen sonraki ve İmparatorluğun dünya pazarlarına hızla açıldığı otuz yıllık dönemin başlangıcındaki durumu yansıtır. 1870-72 ise dünya ekonomisinin yüzyıl ortasındaki genişleme ve büyüme döneminin sonunu, Osmanlı İmparatorluğu için de dünya pazarlarına açılma sürecinde önemli bir dönüm noktasını temsil eder. Dış ticaretin 1873'e kadar geçen otuz yıldaki büyüme oranına, Birinci Dünya Savaşına kadar bir daha erişilmemiştir. 1880-82 yılları, daha sonraki dönemle bir karşılaştırma yapmayı kolaylaştırmak açısından gerekliydi; çünkü imparatorluk, 1877-78 Rus Savaşı'ndan sonra önemli ölçüde toprak ve nüfus kaybına uğramıştı. Öte yandan, 1912-13 Balkan Savaşlarından sonra İmparatorluk yine nüfus ve toprak kaybettiği için, son zaman aralığı olarak 1909-11'i seçmek zorunda kaldık. Eldeki veriler, 1912 ve özellikle de 1913 yıllarında İmparatorluğun geride kalan bölgelerine tekstil ithalatının olağanüstü yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz. C. Aybar, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913,** (Ankara, 1939).

Tablo 1
Osmanlı İmparatorluğu'nda Pamuklu Tekstil, Tüketim ve Üretimine İlişkin Tahminler, 1820-1910
(yıllık ortalamalar; ton olarak)

Yıllar/ Seçenek		Toplam Nüfus (mil.)	1911 içindeki nüfus	Kişi Başına Tüketim (Kg)	Toplam Tüketim	Kumaş İthalatı	İplik İthalatı	Elde Eğrilen İplik	El tezg. Dokunan Kumaş	Yerli Fab. İpliği	Yerli Fab. Kumaşı
		1	2	3	4 =(5+6+7+9)	5	6	7	8 =(6+7+9—10)	9	10
1820-2	I	18,5	13,5	0,90	12.150	450	150	11.550	11.700	—	—
	II			1,00	13.500	450	150	12.900	13.050	—	—
	III			1,10	14.850	450	150	14.250	14.400	—	—
1840- 2	I	20,5	15,0	1,00	15.000	4.100	2.650	8.250	10.900	—	—
	II			1,10	16.500	4.100	2.650	9.750	12.400	—	—
	III			1,20	18.000	4.100	2.650	11.250	13.900	—	—
1870- 2		23,0	18,5	1,52	28.050	17.300	7.750	3.000	10.750	—	—
1880- 2		20,4	20,4	1,65	33.700	24.700	6.500	2.000	9.000	500	—
1894- 6		22,5	22,5	1,87	42.100	26.950	11.150	1.500	14.950	2.500	200
1909-11		25,5	25,5	2,66	67.900	49.350	12.550	1.000	17.550	5.000	1.000

Notlar : 1. sütun dışındaki rakamlar İmparatorluğun 1911 sınırları içinde kalan alanı (Kuzey Yunanistan, Trakya, Anadolu, Suriye ve Irak) kapsamaktadır.
Bütün rakamlar en yakın 50'ye yuvarlanmıştır.
9. sütun, 10. sütunda verilen fabrikada dokunmuş fabrika ipliğini içermektedir.
4 = (5+6+7+9) ve 8 = (6+7+9—10) eşitlikleri metindeki özdeşlikler (1) ve (2)'ye denk düşmektedir.

düzeyini ortaya koydu. Böylece seçilmiş yılların herbiri için, pamuklu iplik ve pamuklu kumaş kollarında yerli üretim düzeylerine ilişkin tahminler yapmamız ve üretim düzeylerinin zaman içinde gösterdiği değişiklikleri ortaya çıkarmamız mümkün oldu.

Yeniden-döküm çalışmamızın özdeşlikler (1) ve (2) ile özetlenen mantığı, Tablo 1'den izlenebilir. Özdeşlik (1)'deki eşitlik, Tablo 1'de sütun 4'ün, sütunlar 5, 6, 7 ve 9'un toplamına eşit olması biçiminde verilmektedir. Öte yandan, Tablo 1'deki (sütun 8 = sütunlar 6 + 7 + 9 — 10) eşitliği, özdeşlik (2)'ye denk düşmektedir.

Tablo 1'de özetlenen sonuçlar, 1820 ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1911 sınırları içinde kalan alanlarına giren ithal malı pamuklu kumaş ve pamuk ipliği miktarının yüz kattan fazla artmış olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı dönemde, kişi başına pamuklu tekstil ithalatı da 50 kattan fazla artmıştır. Bu muazzam istilanın sonucu olarak, 1910'ların başında toplam tüketim içinde ithal mallarının payının yüzde sekseni aşmış olduğunu görüyoruz.

1820-22 yıllarında İmparatorluğun 1911 sınırları içinde kalan alana, çoğu İngiltere'den olmak üzere ithal edilen pamuk ipliği ve pamuklu kumaş miktarı, sırasıyla, yılda ortalama 150 ve 450 tondu. Bunların toplam yerli tüketim içindeki payları ise, yüzde dört dolaylarındaydı. 1840-42'ye gelindiğinde ithalatın miktarı on kattan fazla bir artış göstererek yılda, sırasıyla, 2650 ve 4100 tona çıkmış, iç pazardaki payları da yüzde otuzu aşmıştı. 1840-42'yi izleyen otuz yılda ise, iplik ve kumaş ithalatı yaklaşık dötr kat daha artarak, sırasıyla, yılda 7.750 ve 17.300 tona ulaştı. 1870'lerin başlarında ithal malları, İmparatorluğun 1911 sınırları içindeki toplam pamuklu dokuma tüketiminin yüzde sekseninden fazlasını karşılamaktaydı[28]. Öte yandan, 1870'lerin başında pamuklu tekstil alanında İmparatorlukta henüz bir tek modern fabrika yoktu. Yerli üretim tümüyle geleneksel zanaatlere dayanıyordu. Bu sonuçlar, 1870'lerin ortalarına kadarki dönemin ve özellikle 1840'dan sonraki otuz yılın, pamuklu tekstil dalında Osmanlı zanaatlerinin çöküşü sürecinde belirleyici dönem olduğunu ortaya koymaktadır[29].

1870'lerin sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir bölümü bağımsızlığını kazanmış ve ayrılan bölgelerden İmparatorlukta kalan alanlara, büyük boyutlara varan göçler olmuştur. Bu nedenle, yeniden-

(28) İthal malı ipliğin her tonu yerli dokumacılıkta aynı miktarda bir artış anlamına geldiği için, iç pazarda ithal mallarının yaklaşık payını hesaplarken, kumaş ithalatına ithal malı iplik hacminin yarısını ekleyip toplamı, II. seçenekte verilen toplam tüketim miktarına böldük.

(29) O dönemin gözlemcilerinin verdiği bilgiler de aynı doğrultudadır. Bkz. dipnot 25'te belirtilen kaynaklar.

döküm işleminin sonuçlarının, 1870-72 ve 1880-82 yılları arasında yapılacak karşılaştırmaları anlamlı kılacak ölçüde güvenilir olmadığı kanısındayız[30]. 1880'lerin başından Birinci Dünya Savaşı'na kadarki döneme ilişkin olarak ise üç eğilimden sözedilebilir. Birincisi, pamuklu tekstilde iç pazarın genişleme oranı, önceki dönemlere göre daha hızlıdır. Tahminlerimiz, 1820 ile 1870 arasındaki yarım yüzyılda toplam tüketimin yaklaşık bir kat, 1910 yılına kadarki otuz yılda ise, bir kat daha arttığını göstermektedir. İkinci olarak, ithal mallarının iç pazardaki payında 1870 öncesinde görülen hızlı artışın, 1880'lerden sonra sona erdiğini görüyoruz. Toplam yerli tüketim içinde ithal mallarının payı, yüzde seksenin üzerinde bir düzeyde sabit kalmıştır. Üçüncü olarak, yerli üretim düzeylerinde görülen artışın bir bölümü, özellikle pamuk ipliği alanında sınırlı sayıda «modern» fabrikanın ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır. Şimdi 1870'ler öncesi ve 1880'ler sonrası dönemlerin daha ayrıntılı incelemesine geçebiliriz.

3. ÜRETİM VE İSTİHDAMDA 1870'LERE KADAR ORTAYA ÇIKAN GERİLEMENİN HESAPLANMASI

Yeniden-döküm işleminin sonuçları, Osmanlı zanaatlerinin yıkılması sürecinin en fazla hız kazandığı dönemin, 1840'dan sonraki otuz yıl olduğunu göstermektedir. Bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasında Serbest Ticaret Anlaşmalarının imzalanmasıyla başladı. Bu yıllar yalnızca Osmanlı-Avrupa ticareti açısından değil, dünya ticareti ve dünya ekonomisi açısından da hızlı bir genişleme ve büyüme dönemine denk düşmektedir[31].

1820-22 ve 1840-42 yılları için, kişi başına pamuklu tekstil tüketim düzeylerine ilişkin güvenilir tahminler yapabilmenin zorluğu nedeniyle, bu yıllardaki gerçek tüketim düzeylerine ilişkin birer tahmin aralığı saptamak zorunda kaldık. 1820 ile 1870 yılları arasında kişi başına pamuklu tekstil tüketim düzeylerindeki artışın, yüzde 40 ile yüzde 70 arasında olduğunu ve bu artışın çoğunun da 1840'dan sonra meydana geldiğini kabul ettik[32]. Bu tahmin aralığı içinde üç seçenek getiriyoruz. 1820-22

(30) Bu değişiklikler, tahminlerimizi birçok şekilde etkilemiş olabilir. İmparatorluktan ayrılan bölgeler ile kalan bölgelerde yaşayan nüfusun giyim alışkanlıklarında önemli farklılıklar vardı. Bu farklılıklar pamuklu, yünlü ve diğer tekstil ürünlerinin kişi başına tüketim düzeylerindeki önemli farklılıklar anlamına gelir. Savaştan sonra yaklaşık bir milyon kişinin Anadolu'ya göç etmesi de İmparatorluk'ta kalan alanlarda tekstil tüketimi kalıplarının değişmesine yol açmış olabilir. Nihayet, 1880-82'de tüketim kalıplarının henüz savaşın etkisinden kurtulamamış olması da mümkündür.

(31) Ş. Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi.**

(32) Bu konuda ayrıntılı bir tartışma için bkz. Ş. Pamuk, a.g.e., Altıncı bölüm, kısım 6.2.

ve 1840-42 yılları için görece daha düşük tüketim düzeylerini ve 1870-72'ye kadar bu düzeylerde görece daha yüksek artış oranlarını yansıtan I. seçenek, sırasıyla 1820-22 ve 1840-42 yılları için kişi başına pamuklu tekstil tüketimi düzeyini yılda 0,90 kg. ve yılda 1,00 kg. olarak tahmin etmektedir. Bu seçenek, zanaatlerin çöküşü sürecinin erken aşamalarında yerli üretim faaliyetinin görece daha düşük düzeylerde olduğunu varsaydığı için, ithalatın yarattığı çöküş ve işsizlik konusundaki tahminlerimize bir alt sınır getirmektedir.

III. seçenek ise, 1820-22 ve 1840-42 yılları için görece daha yüksek tüketim düzeylerini ve 1870-72'ye kadar kişi başına tüketimde daha düşük artış oranlarını yansıtmaktadır. Bu düzeyleri, 1820-22 için kişi başına yılda 1,10 kg. ve 1840-42 için 1,20 kg. olarak belirlemektedir. Bu seçenek yüzyılın ilk yarısı için görece daha yüksek yerli tüketim ve üretim düzeyleri öngörerek, ithal mallarının yıkıcı etkisine ilişkin tahminlerimizin üst sınırını çizmektedir. Nihayet, II. seçenek, I. ve III. seçenekler arasında bir orta yolu yansıtmaktadır.

1870'lere kadarki dönemin en belirgin eğilimlerinden biri, pamuk ipliğinin elde eğrilmesi faaliyetinin hızla gerilemesi ve ortadan kalkmasıdır. Tablo 1'de I. seçeneğe göre, ülke içinde eğrilen ipliğin hacmi 1820-22'de yılda 11.550 ton'dan, 1840-42'de yılda 8.250 tona ve 1870-72'de yılda 3.000 tona düşmüştür. Bütün gün elde iplik eğiren bir kişinin yıllık ortalama üretiminin 60 kg. pamuk ipliği olduğunu varsayıyoruz.(33) Bu durumda I. seçenek, 1820 ile 1870 yılları arasında, iplik eğirme aşamasında 142.500 tam gün çalışanın işsiz kaldığına işaret etmektedir. Yine I. seçeneğe göre, bunlardan 90.000'i işlerini, 1840'dan sonra ithal mallarına kaptırmışlardır. Elde iplik eğirme işinin esas olarak ölü mevsimde köylü kadınlar tarafından yapıldığı düşünülürse, iplik eğirerek ek gelir sağlama olanaklarını kaybedenlerin gerçek sayısının bu rakamın çok üzerinde olduğu ortaya çıkacaktır.

Gerileme ve yıkımın boyutlarının tahmininde bizce üst sınırı oluşturan III. seçeneğe göreyse, ülke içinde eğrilen pamuk ipliği hacmi 1820-22'de yılda 14.250 tondan, 1840-42'de yılda 11.400 tona ve 1870-72'de yılda 3.000 tona düşmüştür. El tezgahında tam gün çalışan bir kişinin yılda 60 kg. iplik ürettiği varsayımı altında bu düşüş, 1820 ile 1870 yılları arasında 187.500 tamgün iplik eğiren kişinin işsiz kalması anlamına gelmektedir Bunlardan 140 bini işlerini, 1840'dan sonraki otuz yılda yitirmişlerdir.

Hesaplamalarımız, bir yandan yerli iplik eğirme faaliyeti ortadan kalkarken, diğer yandan da pamuklu kumaş dokuma faaliyetinin varlığını

(33) A. Feuerwerker, «Handicraft and Manufactured Cotton Textiles in China, 1871-1910», **Journal of Economic History** 30 (1970): 375; P. Deane, **The First Indüstrial Revolutim,** s. 86. Ayrıca dipnot 46'ya bkz.

1870'lere ve sonrasına dek önemli ölçüde koruyabildiğini ortaya koymaktadır. I. seçeneğe göre, yerli pamuklu kumaş dokuma faaliyeti, ağırlık ölçüsüyle ifade edersek, 1820-22'de yılda 11.700 tondan, 1840-42'de yılda 10.900 tona ve 1870-72'de 10.750 tona düşmüştür. Pamuklu kumaş dokumacılığı alanında sanayii-öncesi ortalama üretkenliğin kişi başına yılda 200 kg. olduğunu kabul edersek, bu sınırlı gerileme, 1820 ile 1870 yılları arasında tamgün çalışan 4750 dokumacının işsiz kalması anlamına gelmektedir(34).

Gerilemenin tahminine üst sınırı getiren III. seçeneğe göreyse, 1820-22'de yılda 14.400 ton pamuk ipliği dokunurken, bu miktar 1840-42'de yılda 13 900 tona, 1870-72'de yılda 10.750 tona düşmüştür. Başka bir deyişle, dokuma faaliyetinin en azından dörtte üçü, zanaatlerin çöküşü sürecinin birinci ve en güçlü dalgasında varlığını koruyabilmiştir. Ancak, bu sınırlı gerilemenin, iç pazar büyüklüğünün iki katına çıktığı bir dönemde gerçekleştiğini de unutmamak gerekir; talepteki artışın tümü ithal malları tarafından karşılanmıştır. Öte yandan, kişi başına ortalama yıllık üretimin 200 kg. olduğunu varsayarsak, gerilemede üst sınırı yansıtan III. seçenek. 1820 ile 1870 yılları arasında tamgün çalışan 18 250 dokumacının işsiz kaldığına işaret etmektedir. Önemsiz olmamakla birlikte bu rakam, iplik eğirme dalında ortaya çıkan işsizliğin ancak onda biri kadardır(35).

Böylece, yeniden-döküm işlemi sonucunda, 1820'den sonraki yarım yüzyılda Osmanlı pamuklu tekstil dalının iplik eğirme ve dokuma aşamalarında ortaya çıkan tamgünlük istihdam kaybı 147.250 ile 205.750 kişi arasında tahmin edilmektedir. Zanaatlerin yıkılması sürecinin bu ilk aşamasında, İmparatorluğun 1911 sınırları içinde kalan nüfus, 16 milyon dolaylarındaydı. Demek ki hesaplamalarımız, toplam çalışan nüfusun yüzde 2'si ile yüzde 3'ü oranında bir istihdam kaybına işaret etmektedir. 19. yüzyıl ekonomilerinde tarım-dışı üretim faaliyetlerinin toplam istihdam içindeki payı çok sınırlı olduğundan, bu gerileme, tarım-dışı faaliyetlerin istihdam hacminde önemli bir daralma anlamına gelmektedir. İstihdam kaybının büyük bir bölümünün kırsal alanlarda mevsimlik olarak sürdürü-

(34) A. Feuerwerker, **«Handicraft»,** s. 366, 375; **Accounts and Papers,** 1887, cilt 86, «Commercial Report» from Erzurum for the year 1885.

(35) İthal mallarının işsizlik yaratıcı etkisinin, iplik eğirme ile dokuma aşamalarında bu kadar farklı olması karşısında, kaçınılmaz olarak niçin o dönemin gözlemcilerinin çoğunun dokumacılıktaki gerileme ve yıkımı vurguladıkları sorusu akla gelmektedir. Görünürdeki bu çelişki şöyle açıklanabilir: İplik eğirme, çok büyük ölçüde bir kırsal kesim faaliyeti olduğu halde, dokumacılığın önemli bir bölümü ve bu aşamada 1870'lere kadarki gerilemenin neredeyse tümü kentsel alanlarda gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, Osmanlı tekstil ürünlerinin toplam istihdam açısından bu görece küçük kesiminin ithal mallarından etkilenmesi, yerli ve çoğu da Batılı olan gözlemcilerin gözü önünde olmaktaydı.

len iplik eğirmeciliğinin ortadan kalkmasından kaynaklandığını, kısacası, bu sonuçların herşeyden önce kırsal alanlardaki tarım ve tarım-dışı faaliyetlerin birlikteliğinin parçalanması anlamına geldiğini de vurgulayalım.

4. 1880 SONRASINDA ÜRETİM VE İSTİHDAM

1880'den sonra iplik eğirme aşamasında çalışanların sayısındaki azalma devam etmekle birlikte, zanaatlere dayanan üretimin sağladığı toplam istihdam hacminde sınırlı bir artış görülmektedir. Bunun nedeni dokuma aşamasındaki artışlardır. Tablo 1'de görüldüğü gibi, artık yalnızca uzak kırsal alanlarda varlığını sürdüren pamuk ipliği eğirme faaliyeti, yavaş yavaş, 1880-82'de yılda 2000 tondan 1909-11'de yılda 1000 tona düştü. Tamgün çalışan her kişi başına yıllık ortalama üretimin 60 kg. olduğu kabul edilirse bu, kırsal alanlardaki iplik eğirme faaliyetinin tamgün istihdam hacminde 16.600 kişilik bir gerileme olduğu anlamına gelir.

Dokumacılık aşamasında ortaya çıkan ek istihdam ise, bu miktarın üzerinde olmuştur. 1880-82 ile 1909-11 yılları arasında el dokumacılığında kullanılan pamuk ipliği miktarı toplam olarak 8550 ton arttı. (Tablo 1'e bkz.)([38]). Dokumacı başına yılda ortalama 200 kg. pamuklu kumaş hesabıyla bu, 42.750 kentli ve köylü dokumacının daha tam-gün istihdam edildiği anlamına gelmektedir. İplik eğirme ve dokumanın gerek ücret geliri gerekse köylü ailesinin tüketimi açısından mevsimlik faaliyetler olduğunu gözönünde tutarsak, her iki aşamada da etkilenenlerin sayısının aslında çok daha yüksek olduğu ortaya çıkar.

Öte yandan, 1880 sonrasında pamuklu tekstilde tamgün çalışanların sayısında görülen artış, 1870'lere kadar ortaya çıkan istihdam kaybı ile karşılaştırıldığında oldukça sınırlı kalmaktadır. Pamuklu tekstil dalının tamgün istihdam düzeylerinde görülen uzun dönemli eğilimleri, İmparatorluğun 1911 sınırları içindeki toplam nüfusun bir oranı olarak incelediğimizde, istihdamdaki gerilemenin yüzyıllık bilançosu çarpıcı bir biçimde ortaya çıkmaktadır. En düşük ve en yüksek tahminlerin arasındaki orta yolu yansıtan II. seçeneğe göre, 1820-22'de İmparatorluğun bu bölgelerinde 280.250 kişi, ya da toplam nüfusun yüzde 2,08'i pamuklu tekstil dalının iplik eğirme ve dokuma aşamalarında tamgün çalışmaktaydı (bkz. Tablo 2). Bu oran, 1840-42 yıllarında yüzde 1,50'ye, 1870-72'de yüzde 0,56'ya düşmüştür. 1909-11 yıllarına gelindiğinde, ise 104.400 kişi zanaatlerin iplik eğirme ve dokuma aşamalarında tamgün çalışmaktaydı. Bu sayı, İmparatorluğun toplam nüfusunun ancak yüzde 0,41'ini oluşturuyordu. Pamuklu tekstil fabrikalarının sağladığı sınırlı istihdamın hesaba

(38) İplik ithalat hacmi 6050 ton, yerli fabrikalarda dokunmayan iplik üretim hacmi 3500 ton artarken, elde eğrilen iplik hacmi 1000 ton azalmıştı. Bkz. Tablo 1.

katılması, bu görüntüyü değiştirmeye yetmemektedir. Böylece, 1820 ile 1913 arasında, 19. yüzyılın dünya ölçeğindeki en önemli tarım-dışı üretim dalı olan pamuklu tekstilde, çalışanların sayısı üçte bire, bu dalda çalışanları ntoplam nüfusa oranı ise beşte bire inmiştir.

5. ZANAATLER VE DÜNYA EKONOMİSİNDE UZUN DÖNEMLİ DALGALANMALAR

Osmanlı pamuklu tekstil dalındaki gerileme ve yıkım çarpıcı olmakla birlikte, mutlak olmamıştır. Bir miktar pamuklu dokumacılığı 20. yüzyılın ortalarına dek varlığını sürdürmüştür. Bu bölümde, sanayi-öncesi üretimin farklı biçimleri arasındaki karşılıklı ilişki ile bunların Avrupa sanayiine uyarlanma biçimlerini ele alacağız ve dünya ekonomisindeki uzun dönemli dalgalanmaların değişik biçimler üzerindeki etkilerini inceleyeceğiz.

Tablo 2

Osmanlı Pamuklu Tekstil Dalında Yaratılan 'Tamgün' İstihdam Hacmine İlişkin Tahminler

	'Tamgün' İstihdam (kişi) İplik			İmparatorluğun 1911 Sınırları İçindeki Alanının Toplam Nüfusu (milyon)	İstihdam Nüfus (yüzde)
	Eğirme	Dokuma	Toplam		
Yıllar	1	2	3= 1+2	4	5= 3/4
1820—22	215.000	65.250	280.250	13,5	2,08
1840—42	162.500	62.000	224.500	15,0	1,50
1870—72	50.000	53.750	103.750	18,5	0,56
1880—82	33.000	45.000	78.300	20,4	0,38
1909—11 (I)	16.650	87.750	104.400	25,5	0,41
1909—11 (II)			108.000	25,5	0,42

Notlar : Tamgün çalışan bir kişi için zannatlerde ortalama üretim, iplik eğirmede yılda 60 kg., kumaş dokumacılığında ise yılda 200 kg. olarak kabul edilmiştir. Bkz. dipnotları 33 ve 34. 1909-11 (II) pamuklu tekstil fabrikalarındaki istihdamı içermektedir.

Kaynaklar : Hesaplarımız Tablo 1'de özetlenen tahminlere dayanmaktadır. 1820-22 ve 1840-42 yılları için aynı tablodaki II. seçenek kullanılmıştır. Ayrıntılar için metne ve Pamuk (1983), Altıncı Bölüme bkz..

İthal mallarının rekabetine karşı ilk ve en önemli uyarlanma mekanizması, dokumacılıkta ithal malı iplik kullanılması olmuştur. İngiliz fabrika ipliği, fiyatının daha düşük olmasının yanı sıra, kalite ve dayanıklılık bakımından da yerel olarak elde eğrilen iplikten üstündü(37). İmparatorluğun nüfus yoğunluğu daha yüksek olan kıyı bölgelerinde, ithal malı pamuk ipliği piyasaya erken bir aşamada egemen oldu. Öte yandan, uzak kırsal alanlarda, eviçi iplik üretimi varlığını 20. yüzyılın başlarına dek sürdürdü(38). Bütün bölgelerde bir kent-köy ayırımı açıkça görülmektedir. Her bölgede, fabrika ürünü ithal ipliğini ilk kullanan ve böylece kırsal alanlardaki iplik eğiricileriyle ilişkilerini kesenler, kent imalathaneleri olmuştur.

Kırsal alanlarda pamuklu tekstil tüketiminin düzeyi ve bu tüketimin ne kadarının hanehalkı üretimiyle karşılandığı, çeşitli etkenlere bağlıydı. Birincisi, 19. yüzyılda yünlü kumaştan pamuklu kumaş tüketimine doğru uzun dönemli bir kayma oldu. Kendine daha yeterli bir kırsal ekonomi çerçevesinde yünlü tekstil ürünleri, hammaddesinin daha kolay elde edilebilmesi nedeniyle, görece daha önemliydi. Ucuz ithal mallarının ve özellikle ipliğin ülkeye girişi, pamukluya doğru kaymayı başlattı. Bu eğilim, tarımın giderek ticarileşmesi ve kırsal ekonomide para kullanımının yaygınlaşmasıyla devam etti. İkinci olarak, özellikle İmparatorluğun pazara daha fazla açılmış kırsal alanlarda genel tüketim düzeylerinin bir miktar arttığını tahmin ediyoruz. Bu durumun, gelir esnekliği görece yüksek olan pamuklu tekstil ürünlerinin kişi başına tüketim düzeylerine yansımış olması doğaldır.

Bu nokta bizi köylülük içindeki farklılaşma konusuna getiriyor. Herhangi bir anda bir köylü ailesinin uzak pazarlarla ne ölçüde bütünleştiği, diğer etkenlerin yanı sıra, pazarlanabilir ürün fazlasının miktarına bağlıydı. Kırsal haneler içinde, pamuklu tekstil tüketimlerinin daha önemli bir bölümünü kumaş biçiminde satın alanlar, görece daha az ev dokumacılığı yapanlar ve hatta kent imalathanelerinin farklılaşmış ürünleri için talep yaratanlar, orta ve zengin köylülerdi.

(37) 19. yüzyılın son onyılına kadar, İngiliz ipliği Osmanlı pazarına egemen durumdaydı ve ortalama olarak toplam ithalatın dörtte üçünü karşılıyordu. 1890'ların sonundan itibaren, İtalya ve Hindistan kökenli daha ucuz iplik, iç pazardaki payını hızla artırdı. Daha fazla bilgi için bkz. Ş. Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi**, Ek 5.

(38) 1835 yılında ithal malı İngiliz ipliğini Sivas'ta bulmak mümkündü. C. Issawi, **The Economic History of Turkey**, s. 298. Öte yandan 1850'lerin ikinci yarısında, Diyarbakır vilayetinin kentsel alanlarında, elde eğrilen iplik hâlâ önemli bir yer tutuyordu. Sınırlı miktarda yün ihracatı dışında uzak pazarlarla fazla bir ilişkisi olmayan Van'da ise, evlerde iplik eğirme faaliyeti 20. yüzyılın başlangıcında bile varlığını sürdürüyordu. Bunun bir nedeni de, İran'dan ham pamuk sağlanabilmesi idi. **Accounts and Papers**, 1857, Second Session, cilt 38, «Commercial Report» from Diyarbakır for the year 1856; 1904, cilt 101, Bölüm 1, «Commercial Report» from Van for the year 1903.

Kent imalathanelerine gelince, Lancashire pamuklu tekstil sanayii, kendi adamlarının ve Foreign Office temsilcilerinin bütün çabalarına karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik bölgelerinde aranan çeşitli pamuklu ve kısmen pamuklu kumaş desenlerine olan talebi karşılayamamıştır(39). Yerel beğenilerin varlığını sürdürmesi ise, ithal malı iplikle köy evlerinde ve özellikle kent imalathanelerinde dokumacılığın devamı anlamına geliyordu. Kent imalathanelerinin varlıklarını, zayıf bir biçimde de olsa, Birinci Dünya Savaşı'na dek sürdürebilmeleri, büyük ölçüde Osmanlı tekstil piyasasının bu özelliğiyle açıklanabilir.

19. yüzyılda İmparatorluğun en önemli tekstil imalat bölgeleri olan Güneydoğu Anadolu ve Suriye'deki kent imalathaneleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgilere sahibiz. Örneğin Halep'te pamuklu, kısmen pamuklu ve diğer kumaşları dokuyan el tezgahlarının sayısı, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde 6.000 dolaylarındaydı. 20. yüzyılın başında Halep'te ve Güneydoğu Anadolu'nun bugün Türkiye sınırları içinde kalan kentsel alanlarında, 14.000 kadar el tezgahı çalışır durumdaydı(40). Bu denli geniş bir işgücünün ürettiği mallar yalnızca yerel pazarlarda satılmakla kalmıyor, Anadolu'nun içlerine de gönderiliyordu. Halep'te gerçekleştirilen kumaş üretiminin yarısına yakın bir bölümü ise Mısır'a yollanmaktaydı(41).

İthal malı kumaşların ucuzluğunun yanı sıra, zevklerin zaman içinde değişmesi, kentsel imalat faaliyetinde uzun dönemli bir gerileme eğilimi ortaya çıkarmıştır. Orta ve kısa dönemde ise, talep düzeyindeki dalgalanmaların en önemli belirleyicisi, tarımsal ve tarımla ilişkili gelirlerdi. Kentsel imalathanelerin üretiminin büyük kısmının yine kentlerde tüketiliyor olmasına karşın bu durum, tarımın ağırlığının çok büyük olduğu bir ekonomi için şaşırtıcı değildir(42).

(39) İngiliz Konsolosluk Raporları, kent imalathaneleri tarafından üretilen kumaş desenleri hakkında ayrıntılı betimlemelerle doludur.. Yerel kumaşlardan örnekler sık sık Londra'ya yollanmaktaydı.

(40) **Accounts and Papers,** 1862, cilt 59, «Commercial Report» from Aleppo for the year 1861. Ayrıca bkz. dipnot 58.

(41) **Accounts and Papers,** «Commercial Reports» from Aleppo. Suriye'deki zanaatler ve direnişleri üzerine incelemeler için bkz. D. Chevalier, «Les Tissus İkats d'Alep et de Damas: Un exemple de resistance technique de l'artisanat Syrien aux XIX e et XX e siècles», **Syria,** cilt 39 (1962) ve D. Chevalier, «A. Syrian Craft: the Ikat Weaves», **Middle East Forum** (1983).

(42) Örneğin Halep kentinde çalışır durumdaki dokuma tezgahlarının sayısı, 1855 yılında 5560 iken 1859 yılında 4000'e düştü; 1860'da 6000'e çıktı; 1861'de 4000 iken 1866'da 800'e düştü. 1867'de 3000 oldu; 1871'de 5000 iken 1872'de 6000'e çıktı; 1877' de 2400'e, 1876'da ise 700'e düştü. Bkz. **Accounts and Papers,** «Commercial Reports» from Aleppo. İmalathanelerin ve çalışanların bu şiddetli dalgalanmalara dayanabilmelerinin tek nedeni, dokumacıların önemli bir bölümünün tarımla bağlarını tümüyle ko-

Tarımsal gelir düzeylerinin belirlenmesinde en önemli etkenlerden biri, dünya pazarlarındaki hammadde ve gıda maddeleri talebiydi. Dünya ekonomisinin uzun dönemli bir durgunluk içine girdiği ve bu durgunluğun Osmanlı ekonomisine yansıdığı 1880'lerde ve 1890'ların başında, tekstil ürünleri ithalatındaki artışın yavaşlamasına karşın, imalathanelerin üretim düzeyinde gerileme görülmektedir. Buna karşılık, 1898-1913 döneminde, dünya pazarlarındaki talebin canlanması ile birlikte hem pamuklu tekstil ürünleri ithalatında, hem de kentsel imalathanelerin üretim düzeylerinde artışlar olmuştur(43).

19. Yüzyıl boyunca dünya ekonomisinin buhran ve genişleme dönemleri Osmanlı ekonomisi için çok farklı konjonktürler oluşturmuştur(44). Burada, pamuklu tekstil ürünleri ithalatına ilişkin verileri de bu uzun dönemli dalgalanmalar çerçevesinde ele alacağız. 1880-82 ile 1909-11 arasında, kişi başına tüketim düzeylerinde yüzde 60'ı bulan artışın da etkisiyle, pamuklu tekstilde toplam tüketim hacmi iki katına çıktı. Ancak bu artışın dünya ekonomisinin durgunluk ve genişleme dönemlerindeki hızları çok farklı olmuştur. Tablo 1'de sunulan hesaplamalarımız, kişi başına tüketim düzeylerinin 1880-82 ile 1894-96 yılları arasında yılda ortalama yüzde 0,9'luk bir hızla toplam yüzde 14, 1894-96 ile 1909-11 yılları arasında ise yılda ortalama yüzde 2,4'lük bir hızla toplam yüzde 40 arttığını ortaya koymaktadırlar. İthalatın hacim ve bileşiminde 1880 sonrasında görülen eğilimler de aynı ölçüde çarpıcıdır. 1880-82 ile 1894-96 arasında, toplam pamuklu kumaş ithalatı yüzde 8, iplik ithalatı ise yüzde 70 artış göstermiştir. Buna karşılık, 1894-96 ile 1909-11 arasında kumaş ithalatında yüzde 85, iplik ithalatında ise yalnızca yüzde 13'lük bir artış görülmektedir.

Kent imalathanelerindeki dokumacılık düzeyinin Dünya Buhranı sırasında gerilediğine yukarıda değişmiştir. Bu nedenle, pamuklu iplik it-

parmamış olmalarıydı. Kadın ya da erkek birçok dokumacı için kent imalathanelerinde mevsimlik çalışmadan elde ettikleri ücret geliri, kırsal gelirlerine ek bir katkı oluşturuyordu.

(43) **Accounts and Papers,** «Commercial Reports» from Aleppo. Ancak, uzun vadeli değişmenin doğrultusu açık seçik ortadaydı. Avrupa tekstil sanayii, emek üretkenliğini sürekli olarak artırmayı başarırken, kumaş fiyatları 1880'lere kadar gerilemeye devam etti. Buna karşılık, küçük ölçekli imalathanelerin sanayi-öncesi teknolojisinde herhangi bir değişiklik olmadı. Genel gerileme koşullarında bu üretim biçimi, sermaye birikimi açısından da pek az bir potansiyel taşıyordu. İthal mallarının amansız rekabeti karşısında imalathanelerin varlıklarını sürdürebilmeleri ancak, işçi ücretlerinin düşürülmesi ile mümkün olabilirdi. 20. yüzyıla girildiğinde dokuma tezgahlarında çalışan işçiler, imalathane sahiplerinin, ücretleri düşürme girişimlerine karşı grevler örgütleyerek direnmeye çabalıyorlardı. Bkz. **Accounts and Papers,** 1962, cilt 110, «Commercial Report» from Damascus for the year 1901.

(44) Ş. Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi.**

halatında 1896'ya kadar görülen hızlı artışın ardında kırsal alanlardaki dokumacılığı aramak gerekecektir. Osmanlı ekonomisinin göreli durgunluğuna karşın, kırsal alanların dünya pazarlarıyla bütünleşmesi sürmüş, ihracatta sınırlı artışlar görülmüştür([45]). Kişi başına pamuklu tekstil tüketim düzeylerindeki yılda yüzde 0,9'luk artışın da gelir düzeylerindeki artışlardan değil, pazara açılma sonucu yünlü dokumadan pamukluya doğru görülen kaymadan kaynaklandığı düşünülebilir. Kırsal gelir düzeylerindeki göreli durgunluk nedeniyle, pamuklu tekstil tüketim düzeylerindeki artışlar, pazardan pamuklu kumaş satın almak biçiminde değil, pazardan ithal malı iplik satın alarak bunu evlerde dokumak biçiminde gerçekleşmiştir([46]). (bkz. Tablo 1).

1896'dan sonra ise, kentsel imalathaneler ve kırsal alanlardaki bu eğilimlerin hızla değiştiği görülmektedir. Tarımsal ihracatın daha hızlı artması ve dış ticaret hadlerinin yükselmesi ile tarımsal ve ticari gelirlerin artışı sonucu, kent imalathanelerindeki dokumacılığın canlandığına işaret etmiştik. Yaptığımız hesaplamalar, pamuklu iplik ithalatında ve yerli fabrikaların pamuk ipliği üretiminde 1894-96 ile 1909-11 yılları arasında görülen artışların, imalathanelerin dokumacılık hacmindeki artışlara hemen hemen eşit olduğunu, hatta onların gerisinde kaldığını göstermektedir([47]). Bir başka deyişle, bu dönemde piyasaya sürülen ek iplik, kent imalathanelerinde tüketilmiş, kırsal alanlardaki pamuklu ve dokumacılığı hacminde önemli bir değişiklik olmamış, belki de bu faaliyet bir ölçüde gerileme göstermiştir.

Oysa, Birici Dünya Savaşı öncesinde kırsal alanlardaki gelir düzeylerinde ve kişi başına pamuklu tekstil tüketim düzeylerinde hızlı artışlar olduğunu göstermiştik. Öte yandan, bu yıllarda dünya pazarları için tarımsal meta üretiminde uzmanlaşma hızlanmakta, kırsal alanlarda tarımdışı faaliyetlere büyük olasılıkla daha az zaman ayrılmaktaydı. 1894-96 sonrasında iplik ithalatının yavaşlayıp, pamuklu kumaş ithalatının hız-

(45) A.g.e., İkinci Bölüm.

(46) Bir Batılı gözlemci, 20. yüzyılın başında kırsal alanlardaki eviçi dokumacılığı hakkında şunları yazmaktadır: «Dokumacılık bütün bölgeye **yayılmıştır** ve en önemli aile zanaatı biçimidir. En uzak köylerde bile el tezgahlarını görmek mümkündür». M. Duckerts, **Turquie d'Asie** (Bruxelles, 1904), s. 119, zikreden Ö. C. Sarç, «Tanzimat ve Sanayimiz. Bu gözlem Urguhart'ın 1820'lerin sonunda söylediklerivle karşılaştırıldığında, kırsal alanlardaki tekstil üretim faaliyetlerinin yüzyıl boyunca önemini koruduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Bkz. D. Urguhart, **Turkey,** s. 149-50 ve dipnot 18.

(47) Bu hesaplama **Accounts and Papers,** «Commercial Reports» from Turkey'nin çeşitli yıllarındaki verilerle V. Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik** (İstanbul, 1970), s. 144-5'e ve daha önceki hesaplamalarımızda kullanılan tamgün çalışan bir dokumacının yıllık ortalama kumaş üretimine ilişkin varsayımımıza dayanmaktadır.

lanması, işte bu çerçeve içinde anlam kazanmaktadır. Artan kırsal gelirler ve pazara açılış, tüketim düzeylerine artan ev dokumacılığı biçiminde değil, kırsal hanehalklarının pazardan daha fazla miktarlarda ithal malı kumaş almaları biçiminde yansımıştır (bkz. Tablo 1).

6. İLK FABRİKALAR VE SONUÇ

Zaman bakımından zanaatlerin yıkılışı ile çakışan bir başka sürece kısaca değinelim. Pamuklu tekstil dalında modern fabrikaların ortaya çıkışı, bir başka deyişle, ithal malı teknoloji ile sanayileşme süreci iki ayrı dalga halinde incelenebilir. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde ve özellikle 1840'larda, esas olarak ordunun, saray ve devlet kesiminin talebini karşılamak amacıyla, devlet mülkiyetinde bir dizi sanayi tesisi kuruldu. Bunlardan en az üçü, pamuklu tekstil alanında üretim yapıyordu(48). Devletin bu girişiminin esin kaynağı, büyük ölçüde, Mısır'da Mehmet Ali Paşa yönetiminin giriştiği sanayileşme çabaları ve Osmanlı Devleti'ne karşı kazandığı askeri başarılardı. Üretimleri devlet tarafından satın alındığı ve böylece ithal mallarının rekabetinden korundukları halde, bu fabrikaların çoğu kısa zamanda çöktü. 1850'lerin başına gelindiğinde, «Avrupa makineleriyle, Avrupa hammaddesiyle ve usta Avrupalı ellerle Türkiye'de kumaş üreten» bu «sanayi»den geriye pek az şey kalmıştı.(49).

İkinci dalgada ise, yüzyıl sonlarına doğru açık ekonomi koşullarında ve gümrük tarifelerinin çok düşük olduğu bir ortamda, sınırlı sayıda fabrikanın özel sermaye tarafından kurulduğu görülmektedir. Bu sanayinin ortaya çıkabilmesinin temelinde, ulaştırma masraflarının yüksekliği, pamuğun yerel olarak üretilmesi ve düşük ücretler yatıyordu. Bu girişimlere, 1913 yılına dek devletten herhangi bir destek gelmediği gibi, pek çok fabrika kurma çabası da loncaların direnişiyle karşılaşmıştır(50).

(48) E. Clark, «The Ottoman Industrial Revolution», **The International Journal of Middle East Studies** 5 (1974)'de bu başarısız girişimi ayrıntılı olarak anlatıyor. Ancak, bu süreci bir «Sanayi Devrimi» olarak nitelendirmesine katılmak mümkün değildir.

(49) A.g.e., s. 75; C. MacFarlane, **Turkey and Its Destiny,** cilt 2 (London, 1850), s. 453'ü zikrediyor. Varlığını sürdüren tesisler arasında İstanbul Bakırköy'deki iplik ve dokuma fabrikası da vardır. Bunlar, yarım yüzyıldan fazla bir süre, herhangi bir gelişme göstermeden ordunun ihtiyacını karşılamaya yönelik üretimlerini sürdürdüler.

(50) Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, İttihat ve Terakki yönetiminde 1913 yılında çıkarıldı. Bkz. A. G. Ökçün, «Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913», **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi** 30, (1975), Z. Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918),** (Ankara 1982), yedinci bölüm. Devletin küçük sanayi işletmeleri kurulması için daha önce tanıdığı imtiyazlar, loncaların baskısı ya da ithal mallarının rekabeti karşısında, fazla bir anlam ifade etmiyordu. A. G. Ökçün, «XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri», **Ankara**

İmparatorluğun 1911 sınırları içinde kalan bölgelerde, özel sermaye tarafından kurulup da varlığını sürdürebilen ilk pamuklu iplik fabrikaları, 1879 dolaylarında Selanik bölgesinde kuruldu(51). 1880'lerin sonuna gelindiğinde, yerel olarak üretilen fabrika ipliği Makedonya'da iç pazara egemen olmuştu. Ancak, İmparatorluğun diğer bölgelerinde fazla bir etkisi görülmüyordu(52). Bunların ardından Adana, İstanbul, İzmir ve diğer kentlerde pamuklu iplik fabrikaları kuruldu. Hesaplamalarımız, el tezgahlarındaki dokuma faaliyetinde girdi olarak kullanılan pamuklu sanayi ipliğinin yıllık ortalama üretimin 1909-11 yıllarında 4.000 tona ulaştığını göstermektedir. Bu miktar, İmparatorlukta tüketilen toplam pamuklu ipliğin dörtte birinden azdır. Pamuklu kumaşta sanayi üretimi ise, 1909-11 yıllarında yılda ortalama 1.000 ton kadardı. Bu miktar, ithal edilen pamuklu kumaş hacminin ancak ellide birini, toplam yerli tüketimin de sadece yüzde 1,50'sini oluşturuyordu(53) (Tablo 1'e bkz.). Pamuklu iplik ve kumaş fabrikalarının sağladığı toplam istihdam hacmi ise, 1909-11 yıllarında birkaç bin kişiyi aşmamaktaydı(54).

Kısacası, Sanayi Devriminin kilit üretim dalı olan pamuklu tekstilde fabrika sistemi ve Devrimin getirdiği teknoloji, Osmanlı İmparatorluğu'na, Serbest Ticaret Anlaşmalarıyla açık tutulan bir ekonomi koşullarında ve ancak yüz yıldan daha fazla bir süre sonra girebilmiştir. Bir kısmına değindiğimiz nedenlerle, bu önemli üretim dalında modern fabrikaların gelişmesi çok sınırlı kalmıştır. Türkiye'de pamuklu tekstil sanayiinin iç pazarda egemen olması, ancak 1930'larda ve daha ulusal bir ekonomi çerçevesinde mümkün olabilecekti. Bu dalın istihdam ve üretim düzeylerinde 1820'lerde başlayan gerileme eğilimleri de böylece, ancak yüzyılı aşan bir süreden sonra tersine çevrilebilmiştir.

Bu çalışmada Osmanlı zanaatlerinin bir dalındaki yıkımın boyutlarını ve zamanlamasını ortaya koyduk. İthal mallarının rekabetinin üretim ve

Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 27 (1972). Loncaların Antakya'da kurulması amaçlanan bir pamuk ipliği fabrikasına karşı giriştikleri başarılı bir direniş için bkz. **Accounts and Papers,** 1873, cilt 64, «Commercial Report» from Aleppo for the year 1872.

(51) **Accounts and Papers,** 1883, cilt 72, «Commercial Report» from Salonica for the years 1879-81.

(52) 1880'lerin sonunda Makedonya'da ithal mallarının payının, toplam pamuk ipliği tüketiminin dörtte birine kadar düştüğü bildirilmektedir. **Accounts and Papers,** 1890-91, cilt 83, «Commercial Report» from Salonica for the year 1889. Öte yandan, 1888'de söz konusu iki fabrika İmparatorluktaki pamuk ipliği tüketiminin onda birini bile karşılayamıyordu. Daha fazla bilgi için Tablo 1'e bakınız.

(53) 1909-11'de ülkedeki toplam pamuklu kumaş tüketimi içinde ithal malı kumaşın payı yüzde 73, el tezgahları dokumacılığının payı ise yüzde 26'ydı, bkz. Tablo 1.

(54) A. G. Ökçün derl., **Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki** (Ankara, 1970), s. 139.

istihdamda açık seçik gerilemeye yol açtığını, bu darbenin en güçlü döneminin de 1840 ile 1870'ler arasında, dünya ekonomisinin ve Osmanlı dış ticaretinin hızla genişlediği yıllar olduğunu gösterdik. Darbenin özellikle istihdam kaybına ilişkin boyutları, hiç şüphesiz, seçtiğimiz üretim dalının niteliğinden kaynaklanmaktadır. Pamuklu tekstil dalı yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nda değil 19. yüzyıl çevre ülkelerinin pek çoğunda, zanaatlerin yıkılışının en çarpıcı örneğini oluşturmuştur. Ortaya koyduğumuz tablonun, diğer zanaat dallarına ilişkin önemli ipuçları içerdiğini düşünüyoruz.

Çalışmamızın sonuçları, darbenin boyutları ve zamanlaması ile sınırlı kalmadı. Kırsal alanlardaki üretim faaliyetini biraz olsun inceleyince, dünya pazarları ile bütünleşme sürecinin kesintisiz olmayıp dalgalar halinde geliştiğine ilişkin yeni kanıtlar elde ettik. Biraz da basitleştirerek özetlersek, dünya ekonomisinin ve Osmanlı dış ticaretinin 1870'lere kadar süren genişleme döneminde, kırsal alanlardaki elde iplik eğirme faaliyeti hızla geriledi. Bir başka deyişle, dünya pazarları için meta üretiminin yaygınlaşması ile bu tarım-dışı faaliyetin ortadan kalkışı elele yürüdü. 1873-96 Dünya Buhranı sırasında, ithal malı pamuklu iplik ile kumaş dokumacılığı, hammaddesi yerel olarak sağlanan yünlü kumaşın yerini almaya devam etti. Ancak bu göreli durgunluk döneminde, kırsal alanlardaki dokumacılık faaliyeti varlığını sürdürdü, hatta yaygınlaştı. 1896 sonrasındaki yeni genişleme döneminde ise, artan pamuklu tüketimin pazardan satın alınan ithal malı kumaşla karşılandığını görüyoruz; dünya ekonomisi çerçevesinde tarımda uzmanlaşma, tarım-dışı faaliyetlere ayrılan zamanın payını geriletmektedir.

Yüzyıllık hızlı bir açılıştan sonra Osmanlı kırsal alanlarındaki üretim ve tüketim kalıplarının hangi noktaya vardığını özetleyerek çalışmamızı bitirelim. 1820'lerin başında Osmanlı ekonomisi pamuklu ve yünlü tekstilde kendi kendine yeterli durumdaydı. 1910'lara gelindiğinde, kişi başına pamuklu tekstil tüketiminin 2,5 katına çıktığı görülmektedir[55]. Bu tüketimin yaklaşık beşte dördü ithal edilmekteydi[56]. Daha da önemlisi, yaptığımız hesaplamalar, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı köylüsünün pamuklu tekstil tüketiminin en azından üçte ikisini, pazardan ithal

(55) 19. yüzyılda genel tüketim düzeylerindeki artışın bu boyutlarda olduğu düşünülmemelidir. Gelir esnekliği yüksek bir mal olması nedeniyle, pamuklu tekstil tüketimi, genel gelir düzeyinden daha hızlı artmaktaydı. Daha da önemlisi, pamuklu tekstil tüketimindeki artışın bir bölümü, yünlü tekstilin ikamesi yolu ile gerçekleşmiştir.

(56) İthal mallarının payına ilişkin diğer hesaplamalarımızda olduğu gibi burada da kumaş ithalatına, iplik ithalatının yarısını ekledik ve çıkan miktarı toplam tüketim hacmine böldük. Bkz. dipnot 28 ve Tablo 1.

malı kumaş satın alarak, geri kalanın çok büyük bir bölümünü de pazardan iplik satın alarak karşıladığını ortaya koymaktadır(57). Bu oranlar ise, Osmanlı kırsal alanlarının dünya pazarlarına yönelişi ve tarımda uzmanlaşma açısından belki de en çarpıcı göstergelerden birini oluşturmaktadır.

(57) Üçte iki oranını Tablo 1'e dayanarak ve bazı ek varsayımlar yaparak 1909-11 yılları için yaptığımız hesaplamalar sonunda bulduk. Bu hesaplamanın ayrıntıları için bkz. Ş. Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi,** Altıncı Bölüm, dipnot 74.

Summary

The article deals with the decline of Ottoman handi-craft industry in the nineteenth century. It focuses on cotton textile production that constituted the main branch of non-agricultural production and traces the transformation of this industry throughout the empire during the nineteenth century in the light of new evidence. According to this re-evaluation in the 1820s cotton and woolen textiles produced by both rural and urban manufacturers met the requirements of the Ottoman market. Pamuk shows that by 1910 while the consumption of cotton textiles in the Ottoman empire increased by two-fold, between 1820 and 1913 the number of those employed in this industry decreased by one-third. Hence, he describes the peripheral transformation of the Ottoman empire that signalled increased production of agricultural commodities for the world market and the decline of handicraft industrie most important among them- of cotton textiles in the face of competition from factory- made European textiles.

Kitap
Değerlendirme

Toplum ve Bilim 23, Güz 1983, 103-114

Ricardo, Yapısalcılık ve İklimsel Değişme: Emanuel Le Roy Ladurie'nin Yapıtları

Suraiya Faroqhi

Emmanuel Le Roy Ladurie, ilk defa 1966'da, kabaca Akdeniz Fransası'nın batı bölümüne tekabül eden Nimes ve Montpellier çevresindeki Languedoc köylülerini konu alan kapsamlı **thèse d'état**'sıyla tanındı. O zamandan bu yana, Ortaçağ'dan günümüze dek iklimsel değişme üzerine bir çalışması yayımlandı. 1975'de yayınlanan ve 14. yüzyıl başlarında Pirenelerdeki Montaillou köyünü konu alan monografisi, ancak popüler romanlar sözkonusu olduğunda rastlanabilecek bir ilgi uyandırdı. Ardından, Le Roy Ladurie 16. yüzyılda, Isère üzerindeki Romans kasabasında ortaya çıkan ve başarısızlığa uğrayan köylü ve zanaatkar ayaklanması üzerine ayrıntılı bir inceleme yayımladı. Bu kitabında yazar, ayaklanmanın temelinde yatan sınıf çatışmalarını, zamanın kırsal bölge halkı ve zanaatkarları arasında yaygın tutum ve adetler çerçevesi içerisinde değerlendirmekte. Bu çalışmaları, onu, 1920'lerde Marc Bloch ve Lucien Febvre tarafından kurulan ve **Annales** okulu olarak bilinen okulun hayatta bulunan temsilcilerinin en önde gelenlerinden birisi durumuna getirdi. Bu grup adını grup üyelerinin çalışmalarının çoğunun yayımlandığı **Annales. Economies Sociètés Civilisations** dergisinden almakta. Le Roy Ladurie, aynı zamanda, konuları Pa-

ris'teki ev kiralarında yüzyıllık değişimlerden[1], 19. yüzyılda askere alınan Fransızların fiziksel ve toplumsal niteliklerine dek uzanan çok sayıda kollektif projeye de katıldı. Bu çalışmaların sonuçlarını aktaran makaleler, geçtiğimiz günlerde yeniden yayımlanan bir derlemede özetlenmiş bulunuyor.

Dahası, Le Roy Ladurie'nin çalışmaları, Anglo-Sakson dünyasında büyük ilgi uyandırdı. Çalışmalarının çoğu İngilizce'ye çevrilmiş bulunmakta ve bu da hemen hemen yalnızca Fransa ile ilgilenen bir araştırmacı için oldukça dikkate değer bir olay. Aslında, Fernard Braudel'in dışında, **Annales** tarihsel araştırma okulu ile Fransa dışındaki okur kamuoyu arasında bir aşinalık kurulmasında en fazla katkı, herhalde Le Roy Ladurie'e ait.

Le Roy Ladurie'nin bir yazar olarak yeteneği, bu başarıda azımsanmayacak bir rol oynuyor. Nicel tarihin genellikle itici ve zor okunur olmak gibi bir şöhreti vardır. Ama Le Roy Ladurie'nin çalışmaları yalnızca rahat okunmakla kalmazlar, düşgücüne de seslenirler. Özellikle de, yarattığı şahsiyetlerden bazıları, kitap bir kenara bırakıldıktan sonra da okurla birlikte olmaya devam ederler. Örneğin Montaillou köylülerinin Engizisyon'a karşı direnişlerindeki kahramanlardan biri olan, çevresini seven, düşüncelerini dile getirebilen Pierre Maury[2]; ya da, köylü bir tefecinin —17. yüzyıl Languedoc'unda yaşayan bir tür Arturo Ui— o unutulmaz portresi[3]... Ama, Le Roy Ladurie'nin bir yazar olarak **tour de force**'u, herhalde, Romans'ın zanaatkar lideri olan ve içsel motivasyonları hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmediğimiz Paumier tipidir. Herzaman olayların merkezinde bulunan, fakat yalnızca düşmanlarının onun hakkındaki beyânları aracılığıyla metne yansıtılan Paumier, kasaba konseyinin oturumlarından birinde, karnavalvari bir biçimde, bir ayı postuna bürünmüş olarak karşımıza çıkar: asi zanaatkarların liderinin kapalı ve muammalı bir tip olduğu gerçeğine yönelik bir simgedir bu[4].

TARİH VE SOSYAL BİLİMLER

Annales okulunun bir çok diğer üyesi gibi, Le Roy Ladurie de tarihin toplumun tek bir boyutu ile, yani zaman içindeki uzanımı ile ilgilen-

(1) «Changes In Parisian Rents from the End of the Middle Ages to the Eighteenth Century», «The Conscripts of 1868: a Study of the Correlation Between Geographical Mobility, Delinquency, and Physical Stature», **The Territory of the Historian** (Chicago, 1979), s. 61-78, 33-62.

(2) **Montaillou** (Paris, 1975), s. 118.

(3) **Peasants of Languedoc** (Urbana, 1974), s. 125-129.

(4) **Le Carnaval de Romans** (Paris, 1979), s. 198.

diğini kabul eder. Bu da, mantıksal olarak, tarihçinin salt toplumsal bilimlerle kendini sınırlamaksızın, doğal bilimleriyle de uğraşması gerektiği anlamına geliyor. Bu bağlamda, Le Roy Ladurie'nin temel ilgi alanını iklimin incelenmesi oluşturmakta. Son bin yıl boyunca olagelen iklimsel değişimler hakkındaki kitabında, glasiyologların (buzullarla uğraşan bilim adamları), dendrokronologların (ağaç ve diğer bitki örtülerinin tarihi ile uğraşanlar) ve diğer doğa bilimcilerinin bu problemler karmaşası ile ilgili olarak elde edip biriktirdikleri sonuçları tarihçilere tanıtmak çabasına girişiyor. Haklarında daha az yazılı bilgi bulunan diğer dönemler içinde bir model oluşturacak biçimde, 20. yüzyılın ilk yarısındaki görece yeni, ama aynı zamanda da kısa süreli bir olgu olan iklimsel iyileşme üzerinde ayrıntılı bir biçimde duruyor[5]. Tahmin edileceği gibi, Le Roy Ladurie'nin iklimlerin tarihsel açıdan incelenmesine özgün katkısı, Fransa ve İsviçre'de bağcılıkla ilgili verilerin toplanması ve bu verilerin 'fenolojik' (fenoloji: kuş göçmenliği ve ağaçların tomurcuklanması gibi olaylar üzerinde iklimin tesirini konu alan bilim dalı) açıdan yorumlanmasından oluşmaktadır[6]. Kitap bu açıdan, tarihsel dönemlerde iklimsel değişme konusuyla uğraşan doğa bilimcilerin araştırma gereksinimlerini karşılamak amacını da güdüyor. Tarihçi, yazılı kaynaklarda bulunan bilgileri derleyip toplayarak, klimatologların başka türlü ulaşamayacakları bir yığın veriyi katkı olarak sunabilir çünkü. Bu veriler ise, klimatologların kendi kullandıkları birçok tekniğe has geniş hata marjlarının aksine, 'incelikli' bir kronoloji içermelerinden dolayı özel bir değere sahiptirler.

Bunların yanısıra, Le Roy Ladurie'nin ilgi alanlarından biri de, fiziksel antropoloji de dahil olmak üzere, antropolojidir. 19. yüzyılda askere alınan Fransızlar hakkında yukarıda anılan çalışması dışında, Le Roy Ladurie'nin tarihsel dönemlerdeki belli başlı salgın hastalıklar konusunda bir çalışması da bulunmakta. Bu çalışmada yalnızca —şimdiye dek oldukça iyi bir biçimde araştırılmış olan— veba yer almakla kalmıyor; Amerika ve Pasifik adalarındaki yerli nüfusun katastrofik ölçülerde azalmasından büyük ölçüde sorumlu olan çiçek, grip, vb. salgınlar üzerinde de duruluyor[7]. Bu bağlamda araştırmacı, başkalarının topladığı verileri kullanarak, bir genel bakış açısı oluşturmakta. Getirdiği yoruma göre, birden fazla ülkeyi etkileri altına alabilen belli başlı salgın hastalıklar, dünyanın hastalıklar yoluyla birleşmesinin bir göstergesidir. Issyk Kul gölü civarından gelerek Languedoc'tan İngiltere'ye dek insan topluluklarını kırıp geçiren veba basili; Avrasya kıtasından gelerek, henüz İspanyollarla doğrudan bağlantının

(5) **Times of Feast, Times of Famine** (New York, 1971), s. 80-128.

(6) **A.g.e., s. 50-79.**

(7) «A Concept: The Unification of the Globe by Disease (Fourteenth to Seventeenth Centuries)», **The Mind and Method of the Historian** (Brighton, 1981), s. 28-83.

kurulmadığı bazı durumlarda bile Amerikan yerlilerini silip süpüren mikroplar gibi örneklerden kalkan Le Roy Ladurie, bu olaylarla nükleer felaketler arasındaki benzeşme üzerinde epeyce duruyor. Onun gibi araştırmacılar için, geçmişle ilgilenmenin, yaşanılan anın dertlerinden kaçmanın bir yolu olmadığı açıkça ortada.

Le Roy Ladurie'nin toplumsal antropoloji konusundaki çalışmaları, tarihçilerin ilgi alanlarının genel akışı içinde daha çok yer tutmakta. Antropologlar arasındaki ekol tartışmalarında kendisini bir yapısalcı olarak tanımlıyor. Bu bağlamda yarı şaka yollu fonksiyonalistler de savaşmakta. Toplumca kabul edilmiş her davranış biçiminin zorunlu olarak bir işlevinin olmadığını söylüyor[8]. Ama, Le Roy Ladurie'nin temel ilgi alanının antropoloji teorisi olmadığı kesin. 'Languedoc köylüleri'nin yazarı, daha çok, Fransız köylülerinin, özellikle de Fransa'nın güney yarısındakilerin aile yapısı ile; ya da, bu köylülerin evlilik ve aile yaşamlarındaki belirli alet ve inançlarla ilgilenmektedir[9]. Bu bağlamda, Le Roy Ladurie'nin tarihsel malzemeye dayalı antropolojik vaka incelemeleri konusunda bir dizi katkıda bulunduğu söylenebilir. Bu çalışmalar da, teoriye yatkın düşünürler tarafından daha genel teoriler için bir temel olarak kullanılabilecektir.

Le Roy Ladurie'nin epidemiyoloji ve köylü ailesinin yapısı konularına duyduğu ilgi, bu iki olgunun nüfus hareketlerini doğrudan etkilemeleri sonucudur. Tarihsel demografi, yani nüfustaki uzun vadeli değişmelerin incelenmesi, tarihçilerin (**Annales** okulunun dışında kalanlar da dahil) belli başlı bilgi alanlarından biri olmuştur: Nüfus ve besin kaynakları arasındaki dengenin kurulmasında, demografik, ekonomik, ya da sosyo-politik etkenlerin göreli önemlerinin yoğun bir tartışma konusu oluşturduğu kesindir. Ancak, genelde, çok farklı teorik konumlara sahip bulunan düşünürler, nüfus yapısındaki değişmelerin, içinde olageldikleri toplumu hangi düzeyde etkileyeceği konusunda anlaşamasalar bile, nüfus hareketlerinin önemi konusunda fikir birliği içerisindedirler. Bu bağlamda, 16. yüzyılda Languedoc'ta kırsal kapitalizm ve toprak dağılım yapısı ile ilgili çalışmasında Le Roy Ladurie, 15. ve 18. yüzyıllar arasında nüfusun azalması, genişlemesi ve stabilizasyonunun bir kronolojisini vermektedir[10].

16. yüzyıla ait verilerin —her zaman iyi kalitede olmasa da— oldukça bol bulunduğu Batı Avrupa'da, bu verilerin ayrıntılara yeterince dikkat sarfederek değerlendirilebilmesinin tek yolu bir bölgeyi incelemektir. Ekonomik ve sosyal tarihle ilgilenen Fransız tarihçileri arasında bölgesel monografilerin en yaygın bir araştırma biçimi haline gelmesi, bu pratik kaygıdan ötürüdür. 20. yüzyılın başlarında, Lucien Febvre'nin tarihçiler arasında

(8) «History That Stands Still», **The Mind and Method**, s. 4.
(9) Karşılaştırın **Montaillou**, s. 51-87 ve başka bölümler.
(10) «History That Stands Still», **The Mind and Method**, s. 9-26.

bölgesel monografinin öncülüğünü yaptığı sıralarda[11], bu çalışma türünün beşeri coğrafyacılar tarafından benimsenmesi, bölgesel incelemelerin tarihçiler için çekiciliğini artırıyordu. Coğrafyacıların ve planlamacıların bu konuya olan ilgileri artık çok azalmıştır. Diğer taraftan, prätik nedenlerle, tarihçiler için bölgesel çalışmalar önemini korumaktadır.

Bu vurgulama, yakın gelecekte de değişeceğe benzemiyor. Son yıllarda özellikle de Ortaçağda kendine has canlı bir dinsel ve yazınsal uygarlığa sahip bulunan Güney Fransa söz konusu olduğunda, bölgesel kültüre karşı kamuoyunun ilgisi yeniden artmakta. Le Roy Ladurie çalışmasında, bugünkü bölgesel siyasal hareketlere ilişkin olarak, sadece imalarda bulunuyor. Örneğin, yazar, merkezî devletin kendilerini tümüyle yutmasını ertelemeye çalışan, Güney Fransa'daki küçük ve yarı-bağımsız devletlerden yana tavır alır görünüyor[12]. Ama, bu tür siyasal imalar büyük bir ihtiyatla ortaya konulmuş ve yazarın dünya görüşü ile Fransa'nın güneyindeki bölgesel hareketler arasındaki bağdaşma, en azından bir ölçüde, kasıtlı olmayabilir.

Bölgenin çalışma birimi olarak alınması, buradan kalkarak Fransa ya da bütün olarak Batı Avrupa için geçerli olabilecek genellemelere varmaya çalışıldığında, bazı sorunlar yaratıyor. Bölgesel incelemelerin olanaklılıklarını ve kısıtlılıklarını açık bir biçimde formüle etmiş bulunan Guy Bois, değişik bölgesel incelemelerin mekanik bir biçimde biraraya getirilmesi yoluyla bir senteze varılamıyacağını vurgulamakta[13]. Öte yandan, zaman söz konusu olduğunda, bölgesel incelemeler genellikle uzun dönemli bir perspektifi içerirler. Örneğin, Le Roy Ladurie'nin Languedoc köylüleri hakkındaki çalışması, ikiyüz yıldan fazla bir dönemi kapsar. Bu tür bir perspektif, uzun vadeli değişmeleri ortaya çıkarmak için zorunludur. Çünkü ancak böyle bir bağlamda araştırmacı, uzun vadeli eğilimleri kısa vadeli çevrimlerden ('business cycle' ya da geleneksel tarım rejimindeki hasat dalgalanmaları gibi) ayırdedebilir. Le Roy Ladurie, bir makalesinde, kırsal Fransa'nın ekonomisini ve nüfusunu daha da geniş bir perspektifle, 13. yüzyıldan günümüze kadar uzanan altıyüz yıllık bir zaman aralığı kapsamında incelemiş bulunuyor. Bu bakış açısıyla vardığı sonuç ise, öncelikle 16. yüzyıldaki ünlü nüfus artışının, 1348'de ve onu izleyen yıllarda başgösteren feci veba salgınlarından önce varolan bir dengenin büyük ölçüde yeniden kurulmasından ibaret olmasıdır. İkinci olarak da Fransız kırsal toplumunun 13. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl sonlarına dek dikkate değer bir büyüme göstermediğidir.

(11) Lucien Febyre, **Philippe II et la Franche-Comté, Etude d'histoire politique, religieuse et sociale** (Paris, 1970).

(12) **Montaillou**, s. 37-38.

(13) Guy Bois, **Crise du féodalisme** (Paris, 1976), s. 13.

17. yüzyıl Languedoc'unda kapitalizmin gelişmesini inceleyen bir araştırmacının böyle bir sonuca varması ilk bakışta şaşırtıcı olabilir[14]. Farklı sınıflar arasındaki çelişkileri bir yana bırakıp, daha 'ekolojik' yönelimli bir perspektife meylettiği söylenebilir. Böyle bir yorum ancak belirli sınırlar içerisinde geçerlidir. Zira en son kitabında Le Roy Ladurie, sınıf çelişkileri konusuna yeniden dönmüş bulunuyor[15]. Görüldüğü gibi yazar zaman zaman perspektif değiştirmekte. Bir yandan olayları çok uzun vadeli bir perspektif içinde yorumlarken, öte yandan da sınıf çelişkilerinin —ve daha genel olarak, katalizör rolü oynayan olayların— ön plana çıktığı orta ve kısa vadeli bakış açılarını benimsemektedir.

MODEL SEÇİMİ: DEVLETSİZ TOPLUM

Le Roy Ladurie, kendisini bir yapısalcı olarak betimlemektedir. En ilginç makalelerinden birisinin konusu, bir olayın uzun vadeli yapılar üzerindeki etkisidir. Söz konusu olay Fransız Devrimi sırasında Cumhuriyetçi hükümete karşı Fransa'nın batısındaki köylü ayaklanmalarıdır. Nispeten kısa süreli olan bu olay 19. ve 20. yüzyıl boyunca Batı Fransa'da 'muhafazakar' ve 'radikal' çizgilerde oy verme örüntülerini etkilemiştir[16]. Böylelikle, bir tarihçi olarak, Le Roy Ladurie, yapıların ne şekilde değişebileceğini göstermektedir. Ancak kendisi hiçbir zaman somut bir değişim sürecini ayrıntılarıyla ortaya koymamıştır. Makalesinde verdiği örnek dahi Paul Bois'nın bir çalışmasından alınmadır[17]. Özellikle Montaillou ve Romans karnavalı monografilerinde, uzun vadeli yapıların kısa vadeli krizlerden etkilenmedikleri görülür. Somut kriz, bütün bir köy halkının engizisyon tarafından tutuklanması, ya da kasaba zanaatkârlarının akim kalan ayaklanma girişimi olabilir; diğer taraftan çobanların Pirene yaylaları ve Akdeniz kıyıları arasında gidip gelmeleri, veya bir kent oligarşisinin güçlenmesi örüntüleri bunlardan pek etkilenmemektedir.

Bu bağlamda, Fransız devletinin Pireneleri ve Akdeniz kıyılarını istila etmesi Le Roy Ladurie tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. 'Devlet'i 'toplum'dan ayırmanın yerinde olduğu kabul edilebilirse, hafif bir abartmayla, Le Roy Ladurie için 'toplum eksi devlet' tarihçisi denilebilir. Üstelik de, kralcı mutlakiyetçiliğin yükselişiyle tanınan bir döneme ilişkin olursa.

(14) **Peasants of Languedoc,** s. 3-8 ve başka bölümler.

(15) **Le Carnaval de Romans,** s. 312, 366-377.

(16) «The 'event' and the 'long-term' in Social History: the Case of the Chouan Uprising», **The Territory of the Historian,** s. 111-132.

(17) Paul Bois'in kitabının en ulaşılabilir baskısı: Paul Bois, **Paysans de l'ouest, Des structures économiques et sociales aux options depuis l'époque révolutionnaire dans la Sarthe** (Paris, 1971).

Bu, birey olarak toprak ve siyasi güç kullanan devlet görevlilerinin Le Roy Ladurie'nin analizinde yer almadıkları anlamına gelmez. Tam tersine, Romans'da uygulanan baskının merkezinde, azledilmesi mümkün olmayan Yargıç Guèrin vardır. Eninde sonunda soyluluğa ulaştığında, Guèrin'in seçtiği arma, öldürttüğü zanaatkâr liderlerini çok belirgin bir şekilde çağrıştırmaktadır[18]. Bu tür kariyerler ancak merkezileşen bir devlet çerçevesinde mümkün olmaktadır. Le Roy Ladurie bu olguya zaman zaman atıf yapmakta ise de, merkezileşme sürecini hiçbir zaman açık olarak incelememiştir.

Bu dünya görüşü çerçevesinde, Le Roy Ladurie'nin belli başlı kitaplarından birisi için, klasik köy çalışması türünü seçmiş olması şaşırtıcı değildir. Çalışmanın temelde yoğunlaştığı 1294-1324 döneminden gerilere doğru çok seyrek olarak adım atmış olsa bile, birçok antropologda bulunan 'tarih dışılık' önyargısını paylaşmadığı da açıktır. Aslında, Montaillou dağ köylüleri ve ufak bir kasabanın noterleri olan ruhanî liderleri bozguna uğratılan «Katharizm» dininin son kalıntılarıdır. Ovalarda ve kentlerde devlet ile engizisyonun işbirliği ile yokedilen «Katharizm», ücra bir dağ köyü olan Montaillou'da son ve kısa süreli olan bir canlanma gösterebilmiştir. Oysa Le Roy Ladurie, Katharizm'in Montaillou'da tesis edilmesi süreci ile ilgilenmeksizin okuyucuları bir oldu bitti ile karşı karşıya bırakmayı yeğliyor. Dahası, Kathar cemaatinin hapishane ve sürgün yoluyla imha edilmesi kitabının konularından birisini oluşturduğu halde, Le Roy Ladurie bu süreci ayrı bir bölüm ya da alt bölümde tartışmamakta. İmha sürecinin çeşitli yönleri, aile yapılarının, hayvan taşınmasının, aileler arası rekabetin ya da ölüme karşı tutumun tartışılması sırasında yerleri geldikçe ele alınmaktadır. Le Roy Ladurie'nin Montaillou'su, bir bakıma bir paradoks sayılabilir; yavaş değiştikleri varsayılan yapıların çoğu, engizisyonun balyoz darbeleri altında hızla yok olmaktadırlar.

Le Roy Ladurie'nin 'toplum'u devletten ayrı tutarak inceleme eğilimi, **Languedoc Köylüleri'**nde kullandığı modelde de kendisini gösteriyor. Bu model, basitçe, Malthus'tan ve özellikle de Ricardo'dan bu yana bilinen, nüfus-geçinme makasını içermektedir. Le Roy Ladurie, araştırmasına toprak sahipliği örüntülerinin incelenmesiyle başlamıştı. Bu araştırma yönelimi, onu, herşeyi silip süpüren bir toprak rantını öngörmüş olan Ricardo'ya doğru götürmüş gibi görünüyor. Bu nispeten basit bir modeldir ve Guy Bois'nın bu konuya sonradan getirdiği inceliklerden yoksundur. Fakat, Guy Bois'nın getirdiği inceliklerin arkasında, tümüyle farklı bir dünya görüşü yatmaktadır. Dolayısıyla, Guy Bois çalışmalarında devlet yapısına daha geniş bir yer vermektedir[19].

(18) **Le Carnaval de Romans**, s. 306-307.
(19) Karşılaştırınız, Guy Bois, **Crise du feodalisme**, s. 350.

Ancak **Languedoc Köylüleri** yazarı, Ricardo-Malthus modeli açısından oldukça uygun bir toplumu ve dönemi seçmiştir. Örneğin nüfusun hızlı olarak arttığı bir dönemde, Languedoc'ta ödenen işçi ücretlerinde çarpıcı bir düşüş gözlemlenmektedir. Le Roy Ladurie'nin çalışmasının bu denli çekici olması, bir ölçüde gözlemlenen verilerin seçilen modele oldukça uygun düşmesinden ileri gelmektedir. Ancak bu bağlamda bile yazarın, işçi ücretlerinin düşmesinde devlet yapısının oynadığı zorlayıcı rolü pek vurgulamadığı da bir gerçektir. Bununla birlikte Le Roy Ladurie, seçilen modele uygun düşmeyen verileri örtbas etmemektedir. Örnek olarak nüfus artışına çare olarak denenen, tarımsal sektördeki teknik değişmelere ve 'entansifikasyon' önlemlerine oldukça ağırlık vermektedir. Oysa bu çeşit girişimler, daha çok Boserup tipi olan bir modele uygunluk göstermektedir[20]. Le Roy Ladurie'nin en kuvvetli tarafının, model yapımcılığı değil, yaşayan gerçekleri yakalayabilme yeteneği olduğu bu bağlamda bir kez daha anlaşılmaktadır.

Le Roy Ladurie bütün yapıtlarında sanayi öncesi Fransa'da sık sözü edilen 'ordre'larla çok az ilgilenmiştir ('ordre' terimi hukuki bir terim olup, toplumda hakim ve vergilerden muaf olan 'soylular' ve 'ruhaniler' kesimini vergi ödeyen 'reaya ve beraya' kesiminden ayırmak için kullanılmaktadır). Araştırmacının 'ordre'lara az ilgi göstermesi, belki bir ölçüde genel olarak devlet örgütlerine karşı gösterdiği ilgisizliğin bir parçasıdır. Zira feodal toplumun hakim kesimlerinin kendilerini algılamak için kullandığı ana kavram «ordre' kavramıdır. Siyasal güç ve bir ölçüde vergi muafiyeti, hakim kesimlerin en önemli ayrıcalıklarını oluşturmaktadır. Genellikle görüşleri tutucu olan tarih araştırmacıları bugün yapılan incelemeler için de, 'ordre' kavramını feodal toplumun analizinde kullanılması gereken önemli bir kavram olarak benimsemektedirler. Buna koşut olarak bu araştırmacıların yorumlarına göre, ondokuzuncu yüzyıldan önceki toplumiçi çatışmalarda 'sınıf' kavramı aranmamalıdır. Bu teze göre, sanayi öncesi toplumun iç çatışmalarının bir bölümü, toplumu oluşturan güçlü aileler arasındaki çıkar çatışmalarından kaynaklanmaktadır. Böyle çatışmaların, toplumu 'yatay' olarak değil, 'foksiyon' biçiminde dikey olarak böldüğü varsayılmaktadır[21]. Veya biraz değişik bir yoruma göre, küçük ve dar mahalli toplumlar, gittik-

(20) Ester Boserup, **The Conditions of Agricultural Growth, The Economics of Agrarian Change Under Population Pressure** (Londra, 1965).

(21) Feodalizmin öz-benliğiyle ilgili bu tasarım üzerine ayrıntılı bir inceleme için karşılaştırınız: Georges Duby, **Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme** (Paris, 1978). Feodal Fransız toplumunun katmanlı bir toplum olarak modern yorumu için, karşılaştırınız. Roland Mousnier, **Peasant Uprisings in Seventeenth Century France, Russia, and China** (Londra, 1971), s. 3-52 ve başka bölümler. Ortaçağ Cenevre'sinde aile temelinde hizipleşmenin ilginç bir aktarımı için, karşılaştırınız: Jacques Heers, **Le clan familial du moyen âge** (Paris, 1974).

çe yaşamlarını etkileyen merkezi hükümete karşı isyan etmektedirler. Bu bakış açısını benimseyen pek çok araştırmacı, onaltıncı veya onyedinci yüzyıl Fransa'sında köylülerin, sınıfsal çıkarlarını savunmağa çalıştıklarını kabul etmemektedirler. Tam tersine bu köylülerin, mahallî küçük soyluların 'adamları' olarak harekete geçtikleri varsayılmıştır. Bu yoruma karşı çıkanların arasında en başta gelen Sovyet Rusya'lı araştırmacı Porchnev olmuştur[22]. Ancak bu durumdan ötürü olsa gerektir, burada kısaca anlatılan tartışma, zaman zaman akademik bir görüş ayrılığının ötesine gitmiş ve politik bir polemik şeklini almıştır.

Le Roy Ladurie'nin genel dünya görüşü ise, hiç şüphesiz ki Porchnev' inkinden çok farklıdır. Ancak her iki araştırmacı, onyedinci yüzyıl Fransa'sı için sınıfsal bir temele dayanan halk hareketlerinin varlığını kabul etmektedirler. Le Roy Ladurie, üstelik, onaltıncı veya onyedinci yüzyılda sınıf algılamasını aldığı şekillerle bir hayli ilgilenmiştir. Zira o zamanın insanları, bilinçlerini ifade etmek için bize oldukça yabancı gelen bir dil kullanmaktadırlar. Örneğin Le Roy Ladurie'nin incelediği Romans kasabasında, isyan havasında olan zanaatkârlar, isteklerini ifade etmek için 'karnaval' eğlencelerini kullanmaya kalkışmışlardı. 'Ordre' teriminin siyasal yaşama ait olduğu düşünülürse (zira bu kavram, siyasal iktidarda payları olan kişileri ötekilerden ayırmaktadır) Le Roy Ladurie'nin toplum analizi için 'sınıf' kavramını neden tercih ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü sivil toplumun içindeki çatışmalara ağırlık veren bir araştırmacı için, devlet yapısı ile sivil toplum arasındaki ayrılıkları vurgulayan 'ordre' kavramının, pek o kadar çekici gelmediği varsayılabilir.

SOSYAL DEMOKRAT SAYILABİLECEK BİR DÜNYA GÖRÜŞÜ MÜ?

Le Roy Ladurie, sınıflar arasındaki çatışmaların varlığını kabul ettiği halde bütün analizini bu çatışmalar üzerine kurmuş değildir. Tam tersine araştırmacı, toplumsal çatışmaların oldukça hafif kaldığı dönemleri ve bölgeleri tercih etmiş gibi görünmektedir. Onaltıncı yüzyılda küçük bir soylu olarak yaşamış ve yaşantısını bir güncede anlatmış olan Sire de Gouberville'in meydana getirdiği yapıtta, sınıflar arası anlaşmazlıklardan pek bahis yoktur. Aynı durum, onsekizinci yüzyılın bir Bourgogne köyünü anlatan Restif de la Bretonne için de geçerlidir. Oysa Le Roy Ladurie, bu kaynakları uzun ve sempati dolu birer analize tâbi tutmuştur. Ancak yazarın bu tercihi, belki de **Montaillou** adlı kitabında en açık şekilde görünmektedir. Bu kitapta, insan ilişkilerinde oldukça maceracı sayılabilen bayan Beatrice de Planissoles, neredeyse tek başına bölgenin soylularını temsil etmekte-

(22) Boris Porchnev, **Les soulèvements populaires en France au XVIIe siècle** (Paris, 1972).

dir. Ondördüncü yüzyılın başında Pirene dağlarının bu kesiminde yaşamış soyluları genel olarak anlatırken, Le Roy Ladurie, bu kişilerin toplum üzerinde çok büyük bir baskı yaratmadıklarını vurgulamaktadır. Ona bakılırsa bu dönemde Pirene köylüleri için en büyük tehlike yerli soylulardan değil, bölge üzerinde hakimiyet kurmaya çalışan Fransız kralı ve müttefiki olan engizisyondan gelmektedir. Daha genel bir bağlamda, Güney Fransa Kuzey Fransa'ya göre toplumsal gerginliğin daha az olduğu bir bölge olarak görülebilir. Zira bu bölgede toprak sahipleri, ellerindeki toprak miktarına göre vergi ödemektedirler. Soylular, vergilerin çoğundan muaf olmadıkları için, soylulara karşı bir kamuoyu da, ancak oldukça geç oluşabilmiştir[25].

Köylü toplumu çerçevesinde iktisadi büyümenin alabileceği şekiller, Le Roy Ladurie'nin iki makalesinde konu edilmiştir[26]. Bunların bir tanesi, Balzac'ın **Köy Doktoru** adını taşıyan ve oldukça az tanınan romanı üzerinde kurulmuştur. Romanın kahramanı olan doktor, Dauphinè bölgesinin Alp dağlarında yaşayan köylülerinin yaşamlarını modernleştirmeye çalışmış ve belirli bir ölçüde başarılı olmuştur. Özellikle köylülerin bölgenin merkezi olan Grenoble kentiyle olan ilişkilerini geliştirmiş ve tarım ve ev zanaatları ürünleri için yeni bir piyasa bulabilmiştir. Bununla birlikte, aile üzerinde kurulan iktisadi birimler olduğu gibi kalmış ve fabrika sistemine geçilmemiştir. Le Roy Ladurie, böyle bir yola sempati duyduğunu, daha açık olarak bir başka makalesinde dile getirmiştir. Ondokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyılın başlarında, Rouergue bölgesinde çekilen resimlerden oluşan bir kitaba giriş olarak yazdığı bir incelemede, ilk başta bölge köylülerinin ondokuzuncu yüzyıla kadar yaşadığı yoksul hayat ayrıntılı olarak betimlenmiştir. İncelemesinin bir diğer bölümünde yazar, bölgenin aile işletmelerine dayanan gelişmesini anlatmaktadır. Anlaşılan bu gelişme, 1920'lerde zirve noktasına ulaşmıştı; 20. yüzyılın ikinci yarısında ise kentlere göç olgusu, bu gelişmeyi belirli bir ölçüde durdurmuştur. Le Roy Ladurie bu tür bölgesel özellik taşıyan ve aile işletmeleri üzerinde kurulan gelişmeyi, gelişmekte olan başka köylü toplumları için de tavsiyeye değer bulduğunu söylemekten kendini alamamıştır. Aynı zamanda, bu doğrultudaki emellerinin herhalde ütopik olacağını da bilmez değildir.

Göründüğü gibi, Le Roy Ladurie dünya görüşlerini kitaplardan çok makalelerinde açık seçik ortaya koymuştur. Bu dünya görüşünün başka ögelerini burada kısaca saymakla yetineceğiz. Sosyal ilişkileri ve karşılıklı konuşmayı zihin körletici çalışmalara tercih eden insanlara karşı yazarın açık bir sempatisi vardır. Psikanalize bizzat girmemekle birlikte, Le Roy Ladurie'nin bu tarafa eğilim gösterdiği açıktır. Kadınların sorunlarına

(25) **Le Çarnaval de Romans**, s. 398-400.

(26) «Balzac's Country Doctor: Simple Technology and Rural Folklore», **The Mind and Method**, s. 123-148. «The Rouergue Through the Lens», **a.g.e.**, s. 174-210.

karşı oldukça duyarlı olan araştırmacı[27], bir ölçüde nüfus artışının sıfır olduğu bir sosyal yapıyı arzu eder gibi görünmektedir[28]. Bu tutum ise, Fransız akademik çevreleri açısından kayda değerdir. Zira nüfusu ondokuzuncu yüzyıldan beri oldukça az değişme gösteren Fransa'da, pek çok sosyal bilimci'nin nüfusu artıracak bir sosyal yapıyı benimsedikleri gözlemlenmektedir. Sınıf çatışmaları üzerinde çok durduğu halde, Le Roy Ladurie Marksist bir modeli benimsemiş değildir; ancak Marksizm'e karşı da cephe almamıştır. Bununla birlikte, Fransa'da yaygın olan bir siyasi geleneğe uyarak, 1948 sonrası Çin'de meydana gelen gelişmelere karşı belirli bir sempati ifade etmiştir[29]. Laikliği savunan ve ırkçılığa karşı cephe alan araştırmacının, altmışların veya yetmişlerin Avrupa'sındaki 'sosyal demokrat' siyasal tercihleri benimsemiş olduğu varsayılabilir. Her yapıtın, oluştuğu dönemin izlerini taşıdığı şüphesizdir. Le Roy Ladurie'nin yapıtlarında ise bu izler oldukça belirgindir. İleride yazılabilecek bir yirminci yüzyıl kültür ve düşünce tarihi için, bu incelemeler çok iyi bir malzeme sayılabilir.

LANGUEDOC KÖYLÜLERİNDEN ANADOLU KÖYLÜLERİNE

Türkiye'nin sosyal ve iktisadi tarihiyle ilgilenen araştırmacılar için Le Roy Ladurie'nin yapıtları hangi açıdan yararlı olabilir? Hiç şüphesiz, ilk olarak göze çarpan olgu, doğanın aynı Akdeniz doğası olmasına karşın, Akdeniz Fransası ile Anadolu arasındaki kültür farkıdır. Kültürün içerikleri farklı olduğu gibi, bu kültürü yansıtan kaynaklar da farklıdır. Onaltıncı veya onyedinci yüzyıl Anadolu'su için, Osmanlı devletinin etkinliklerine ilişkin elimizde oldukça çok malzeme vardır. Osmanlı devletinin ilgilenmediği yaşam sektörleri hakkında ise hemen hemen hiç bilgimiz yoktur. Karaosmanoğulları'nın hiçbir katibi, bu ailenin tarihçesini yazmamıştır. Ayrıca, örneğin Suriye'deki durumdan farklı olarak, kent kronikleri de Osmanlı Anadolusu'nda yaygın bir tür değildir. Oysa Le Roy Ladurie'nin yapıtları bu tür kaynaklar üzerinde kurulmuştur.

Öte yandan Osmanlı sosyal tarihçilerinin **Languedoc Köylüleri**'ne koşut çalışmalar üretmeyecek durumda olmaları, bir yerde bir avantaj da sayılabilir. Zira bu durumda araştırmacı, kuru bir taklide değil, yaratıcı bir adaptasyona zorlanmaktadır. Çok farklı kaynaklarla, farklı bir kültür sistemini incelediğimiz halde, oldukça dar bir bölge için uzun bir zaman dilimi kapsayan bazı incelemelerin varlığı, Osmanlı toplumu için aydınlatıcı olabilir. Örnek olarak Amasya-Tokat-Sivas bölgesi üzerinde onbeşinci yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla kadar uzanan bir çalışma elimizde olsaydı,

(27) «Rétif de la Bretonne», s. 217-218.
(28) Örneğin bkz. «The Rouerge», s. 206.
(29) «The Crisis and the Historian», **The Mind and Method**, s. 288.

bu bölgenin Kanuni Süleyman'ın zamanında sahip olduğu göreceli önemi neden sonradan yitirdiğini açıklamak mümkün olabilirdi.

Ayrıca Le Roy Ladurie'nin doğal çevreye karşı gösterdiği ilgi, Anadolu üzerinde çalışan araştırmacılar için düşündürücü olabilirdi. Çünkü Osmanlı Anadolusu'yla uğraşan araştırmacı, uzmanlık dalının olsa olsa sanat veya edebiyat tarihiyle biraz ilgilenmektedir. Bu durum ise, yazılı kaynakların dışındaki bütün kaynakları safdışı bırakmamıza yol açmaktadır. Hiç şüphesiz ki tahrir defterleri, Osmanlı tarihçisi için temel ve vazgeçilmez bir kaynaktır. Ancak onaltıncı yüzyıl gibi uzak bir dönemde bile, insanlar tahrir defterleriyle değil, karasapanlarla çift sürmüşlerdir!

Bunun dışında, Le Roy Ladurie'nin model kullanma tarzı, Osmanlı tarihçileri için esinlendirici olabilmektedir. Kullandığı modeller belki her zaman çok gelişkin modeller değiller. Ancak bu modelleri bilinçli bir şekilde kullanması ve okuyucuya açık bir şekilde sunması yapıtlarının çok kuvvetli bir tarafı olarak değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra yazar olarak yetenekli olan Le Roy Ladurie, model ile gerçek dünya arasındaki ilişkileri hiçbir zaman ihmal etmemektedir. Hatta tarihçilerde sık görüldüğü gibi, araştırmacının modelden çok somut çevre ile ilgilendiği varsayılabilir. Böyle bir tercihin ise bazı uzun vadeli yararları olabilir: Bir antropolojik araştırma türü olarak, köy monografilerinin modası er geç sona erecektir. Ancak Le Roy Ladurie'nin sunduğu şekliyle Montaillou köylülerinin yaşam öyküsünün, çocuklarımız ve torunlarımızın da ilgisini çekmeye devam etmesi kuvvetle muhtemeldir.

Bu incelemeyi hazırlarken Le Roy Ladurie'nin şu yapıtları elimizde bulunmaktaydı:

The Peasants of Languedoc. Çeviren John Day, Urbana: (University of Illinois Press), 1974. Bu çalışma, **Les Paysans du Languedoc,** Paris: Flammarion, 1969'nin bir çevirisidir.

Times of Feast, Times of Famine: Çeviren Barbara Bray. New York: Doubleday, A History of Climate Since the Year 1000, 1971. Fransız baskısı: **Histoire du climat depuis l'an mille.** Paris: Flammarion, 1967.

Montaillou, village occitan de 1294 à 1324 Paris: Gallimard, 1975. Kısaltılmış İngilizce çevirisi:**Montaillou, Cathars and Catholics in a French Village 1294-1324.** Çeviren Barbara Bray. Harmondsworth: Penguin, 1980.

Le Carnaval de Romans, De la Chandeleur au mecredi des Cendres 1579-1580. Paris: Gallimard, 1979.

(23) «In Normandy's Woods and Fields», **The Territory,** s. 133-172.

(24) «Rétif de la Bretonne as a Social Anthropologist: Rural Burgandy in the Eighteenth Century», **The Mind and Method,** s. 211-269.

The Territory of the Historian. Çevirenler Siân ve Ben Reynolds. Chicago: The University of Chicago Press, 1979. Bu kitap, **Le Territoire de l'historien.** Cilt 1. Paris: Gallimard, 1973'ün kısmî bir çevirisidir.

The Mind and Method of the Historian. Çevirenler Siân ve Ben Reynolds Brighton: The Harvester Press, 1981. Bu kitap, **Le territoire de l'historien,** Cilt 2. Paris: Gallimard, 1978'den seçilen makalelerden oluşmaktadır.

(Çeviren: Rifat Yılmaz)

Toplum ve Bilim, 23 Güz 1983, 117-125

Dünya Ekonomisi ve Orta Doğu

Serdar Turgut

Günümüzde sosyal bilimler alanında genel bir kriz yaşanmaktadır. Jean Copans ve David Seddon gibi araştırmacılar bunun nedenini, alana uzunca bir süredir hakim olan ampirik yaklaşımın sınırlılığı ve kısır döngüye düşmesi ile açıklamaktalarsa da[1] bu çok nedenli bir gelişmeyi basite indirgeme olarak gözükmekte. Bir kitap eleştirisinin çerçevesini çok aşacağından, burada bu krizin ortaya çıkışı, tarihi gelişimi ve çeşitli yansımaları üzerine ayrıntılı bir incelemeye girilmeyecektir. Sadece şu belirtilmeli ki, kriz en yoğun şekliyle tarih metodolojisi alanında yaşanmaktadır[2]. Ve bu, İkinci Dünya Savaşı sonrasında «azgelişmişlik» sorunu üzerine açılan tartışmalarla yepyeni bir ivme kazanmıştır. Hem modernleşme kuramının hem de Marksist sorunsal içinde uzun süre hakim olan görüşün temelinde düz çizgisel tarih anlayışı yatmaktaydı. İlkinde ideal topluma, kapitalizme neden «Batı» ülkeleri ile aynı tarihsel dönemde erişilemediğinin kuramsal açıklamaları ve bu kaçınılmaz sonun gerçekleşmesi için gerekli ekonomik, siyasal, kültürel dönüşüm önerileri

(1) Jean Copans and David Seddon; «Marxism and Anthropology: A Preliminary Survey», içinde D. Seddon, derl. **Rolations of Production** (London, 1978).

(2) Gregor Mclennan, **Marxism and the Methodologies of History** (London, 1981).

yapılırken; ikincisinde üretici güçlere tanınan özgün dinamik ile gerçekleşen beş aşamalı tarihsel evrimin kaçınılmazlığı işlenmekteydi. Ne var ki, modernleşme kuramı kendisine çizdiği çerçeve içinde, düz-çizgisel tarih anlayışı ile oldukça rahat bir uyum sağlarken[3], diğer yanda Marksist sorunsal içinde hakim görüşün çizdiği sınırları zorlama arayışları gittikçe belirginleşmekteydi. Bu arayışların bir sonucu da 1960'lı yılların başlarından itibaren «azgelişmişlik» kavramının yeniden düşünülmesi ve daha da önemlisi «tarih nasıl incelenmeli» sorusuna yeni cevaplar getirme çabalarının hızlanmasıydı. Dünya Sistemi kuramını kullanarak ve üretim biçimi kavramını yeniden kurma yoluyla hakim tarih anlayışının dışına çıkma çabalarının bir türümünün (genealogy) yapılacağı çalışmalarda bu dönemin konjonktürü ve bunun ortaya çıkış nedenleri ayrıntılı bir biçimde incelenmelidir.

Marksist sorunsala uzunca bir süre hakim olan görüş, bir yandan üretici güçlerin gelişimini tarihsel dinamiğin motoru olarak görüyor, diğer yandan ise üretim biçimi kavramı ile toplumsal oluşum (social formation) kavramlarını birbirine karıştırıyordu. Bu ikincisi en belirgin bir biçimde 1950'lerin başında **Science and Society** dergisinin sayfalarında başlatılan feodalizm'den kapitalizm'e geçiş tartışmalarında görülmektedir[4]. Örneğin tartışmayı başlatanlardan Paul M. Sweezy 14. ve 16. yüzyıl arasında Batı Avrupa'daki hakim üretim biçimini nitelendirmekte güçlük çekmekte ve sonunda, varolan yapının ne feodal ne de kapitalist olduğunu, olsa olsa bunun «kapitalizm öncesi meta üretimi» olarak tanımlanabileceğini söylemektedir[5]. İşte bu bağlamda 1960'lı yılların sonuna doğru ortaya atılan eklemlenme kavramı özel bir önem taşımıştır. Althusser ve Balibar bu kavramı sadece toplumsal oluşumun değişik düzeyleri (ekonomik, politik, ideolojik) arasındaki etkileşim, bunların oluşturduğu bütünsellik anlamında kullanmışlarsa da[6], toplumsal oluşum içinde farklı üretim biçimlerinin yanyana, karşılıklı etkileşim içinde varolma koşullarının ve bunun farklı biçimlerinin kuramsal analiz nesnesi olmaları ancak «eklemlenme» kavramı sayesinde mümkün olmuştur. Aslında bu

(3) Modernleşme sorunsalının Parsons'cu yapısal işlevselci temellerine de inilerek irdelendiği bir çalışma için bk. John G. Taylor, **From Modernization to Modes of Production** (London, 1979), s. 3-43.

(4) Orijinal tartışma daha sonraki katkılarla birlikte Rodney Hilton, derl., **The Transition From Feudalism to Capitalism** (London, 1980)'de yayınlandı.

(5) **A.g.e.**, s. 49.

(6) L. Althusser ve E. Balibar, **Reading Capital** (London, 1970). Balibar «eklemlenme» yerine geçiş dönemlerinde birçok üretim biçiminin yanyana yaşaması (coexistence) kavramını kullanmaktadır (s. 307). Aldan Foster-Carter «The Modes of Production Controversy», **New Left Review**, Sayı 107 Ocak-Şubat 1978)'de bu noktaya işaret etmekte, s. 54.

düz-çizgisel tarihsel evrim şemasına ağır bir darbe indirmiştir. Ve örneğin kapitalizmin diğer üretim biçimlerini neden çözmediği, dahası kendi yeniden üretimi için bu üretim biçimlerine gerek duyduğu sürece bunların çözülmesini nasıl engelleyeceği gibi konular araştırma gündemine girmiştir. Bu kuramsal çerçeveyi çeşitli yönlerde geliştirmek için yapılan çalışmaların sayısı oldukça fazladır. Örneğin Bradby, Rey, Foster-Carter, Wolpe, Taylor, Terray, Obregon, Cliffe gibi araştırmacılar kapitalist üretim biçiminin diğer üretim biçimleri ile eklemlenmesini, çeşitli düzeylerde, farklı toplumsal yapılar içindeki işleyişi ile incelemişlerdir[7]. Ne var ki bu yöndeki çalışmalar hızla ilerlerken sorunun önemli bir yönü kuramsal çalışma alanı dışında bırakılmıştır. Eklemlenme kuramcıları bir toplumsal kuruluş içindeki dinamikleri incelerken, toplumsal kuruluşlar arasındaki eklemlenmeleri incelemeye —bunun gerekli olduğunu söyleseler dahi— girmemişlerdir. Örneğin Rey açıkça değişik soyutlama düzeylerinin birbirine karıştırılmaması gerektiğini, ülke ve üretim biçimi kavramları arasındaki ayırımın kesinlikle yapılması gerektiğini söyledikten sonra, çalışmasında tüm ağırlığı üretim biçimleri ve bunların eklemlenmeleri üzerinde yoğunlaştırmıştır[8].

Farklı toplumsal kuruluşlar arasındaki değişik eklemlenme biçimleri dünya sistemi kuramının çalışma alanıdır. Ne var ki, dünya sistemi kuramcıları, başta Frank ve Wallerstein olmak üzere, eklemlenme kuramcılarının kullandığı anlamda değil, dolaşım düzeyinde tanımlanan bir üretim biçimi kavramı ile çalışmaktadır[9]. Örneğin Wallerstein'a göre kapitalizm dünya pazarı için üretim demektir. 16. yüzyıldan itibaren merkezden dünya düzeyine yayılmaya başlayan ticarî sermaye kendisinin yarattığı dünya kapitalist piyasası içine giren tüm çevre ülkelerdeki kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinin tasfiyesini sağlamıştır[10]. Artık görünüşte kapitalizm-öncesi olan üretim biçimleri içerik (content)

(7) Barbara Bradby, «The Destruction of Natural Economy», **Economy and Society,** Cilt 4, Sayı 2 (1975), s. 127-161; A. Foster-Carter, «The Modes of Production»; H Wolpe, «The Theory of Internal Colonialism - The South African Case», **Bulletin of the Conference of Sociolist Economists,** Sayı 9 (Ağustos, 1974); John G. Taylor, **From Modernization** (London, 1979); Emmanuel Terray, **Marxism and Primitive Societies** (New York, 1972); H. Welpe «Capitalism and Cheap Labour-Power in South Africa; From Segregation to Apartheid», içinde H. Wilpe, derl., **The Articulation of Modes of Production,** (London, 1980) s. 289-315; A.O. Obregon, «The Marginal Pole of the Economy and the Marginalized Labour Force», içinde **a.g.e.,** s. 254-289; L. Oliffe, «Rural Class Formation in East Africa», **Journal of Peasant Studies,** Cilt 4, Sayı 2 (1977), s. 195-224.

(8) A. Foster-Carter, «The Modes of Production»'da bu noktaya dikkatleri çekmekte.

(9) Dünya sistemi ve üretim biçimi kavramlarının bir sentezini oluşturmaya çalışan Samir Amin bu türden bir eleştirinin dışında kalmaktadır.

olarak kapitalisttirler. Çünkü dünya kapitalist piyasası için üretim yapmaktadırlar[11]. Burada vurgulamak istediğim nokta dünya sistemi kuramcılarının kapitalizmin özgün üretim ilişkilerini ve onun bir üretim biçimi olduğunu görememe yanlışına düşmüş olduklarıdır. Ne var ki bu dünya sistemi perspektifinin bir yana itilmesi için yeterli bir neden değildir. Çünkü, yukarda değindiğimiz gibi, üretim biçimleri ve bunların eklemlenmeleri sorunsalı içinde çalışan kuramcılarda bulunmayan bir soyutlama/analiz düzeyini bu perspektif gündeme getirmiştir. Sermaye birikim sürecinin dünya ölçeğinde düşünülmesi, içlerinde çeşitli üretim biçimlerinin eklemlendiği değişik toplumsal kuruluşların birbirleriyle eklemlenme biçimleri ve bu eklemlenme süreçlerinin değişen ekonomik konjonktürlere göre farklı biçimler alması, ancak sorunlara dünya kapitalist sistemi perspektifinden bakılarak incelenebilecek konulardır[12].

Roger Owen'in **«The Middle East in the World Economy, 1800-1914** (Dünya Ekonomisi İçinde Orta Doğu, 1800-1914) (New York, 1981) adlı çalışması bu bütüncül yaklaşımın kurulması sürecinde çok önemli bir aşamadır. Owen uzunca bir dönem boyunca (1800-1914) Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenlik alanı içindeki bölgelerin büyük bir bölümünün kapitalist dünya sistemi ile nasıl bütünleştiğini ve bu bütünleşmenin

(10) Wallerstein'in kuramının ana noktaları özet şeklinde «The Rise and the Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis», **Comparative Studies in Society and History,** Sayı 16 (1974), s. 387-415'de bulunabilir.

(11) Bu türden bir yanlışı Banaji'de yapmaktadır. Emeğin sömürülme biçimine bakarak üretim biçimini tanımlamaya çalışmanın sömürü kavramını **basit kategoriler** düzeyine indirdiğini söyleyen Banaji, ilk önce ekonominin hareket yasalarının (laws of motion) formule edilmesi gerektiğini, daha sonra sömürme biçiminin anlaşılabileceğini ve ancak ondan sonra «üretim ilişkilerinin» tanımlanabileceğini ileri sürmüş ve sömürü ilişkileri kapitalist olmasa da üretim ilişkileri kapitalist olabilir, demiştir. Yani Wallerstein'ınkine benzer bir sonuçla kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin ancak görünümde böyle adlandırılabileceklerini, zira bunların kapitalist üretim biçiminin hareket yasalarına tabi olduklarından dolayı içeriklerinin (content) değiştiğini söylemekte. J. Banaji, «Modes of Production in a Materialist Conception of History», **Capital and Class,** Sayı 3, (1977), s. 1-44.

(12) Dipnot 9'da değindiğimiz gibi S. Amin bu türden bir sentez oluşturmaya çalışmaktadır. Ne var ki S. Amin de 1 — A.G. Frank gibi merkez-çevre hiyerarşik konumlarını statik bir çerçeve içinde düşünmekte ve 2 — Ne çevre toplumsal kuruluşlarında kapitalizmin hakim olmasından önce varolan üretim biçimlerinin dinamiğini, ne de kapitalizm hakim üretim biçimi olduktan sonra ortaya çıkan özgün eklemlenme biçimlerini incelemektedir. S. Amin'in çevrenin ekonomik yapısını incelemek için kullandığı kavram «eklemlenmenin çözülmesi» (disarticulation)'dir. Yani çevre ülkelerde merkezdeknin aksine ekonominin çeşitli sektörleri arasında düzenli karşılıklı etkileşimler kurulamamaktadır. Ve bunun nedeni de çevrenin merkeze bağımlılığıdır. Bu kavram, çevre toplumsal kuruluşlarındaki ekonomik yapıyı anlamak açısından hiç yeterli değildir. Aynı konuyu Richard Leaver, «Samir Amin on Underdevelopment», **Journal of Contemporary Asia,** Cilt 9, Sayı 3 (1977), s. 331-32'de tartışılmaktadır.

farklı bölgelerdeki değişik etkilerini incelemiştir. Şunu hemen belirtmeliyiz ki, Owen bu çalışmada eklemlenme ve dünya sistemi kuramlarının şemalarını doğrudan kabul etmek yerine ikinci elden kaynakların geniş bir taramasını yaparak elde ettiği verilerle, adeta bu kuramların bir kontrolünü[13], denetleme mekanizmalarını oluşturmaya çalışmıştır. Örneğin, s. 214-15'de «Türkiye'den Avrupa'ya ekonomik artık aktarımı var mıydı?» diye sorduktan sonra «var olan durumun anlaşılması sermaye kaybına bakılarak değil, uluslararası ekonomi ile bütünleşmesi sürecinde tüm ekonomik sistemin yeniden yapılanması biçimine bakılarak mümkündür», (s. 215) sonucuna varmaktadır. Bu, dünya sistemi perspektifinin merkez-çevre konumlarının yeniden üretimi için gerekli gördüğü artık aktarımı mekanizmasını açıkça reddetmektir. Nitekim Wallerstein Owen'ın kitabını tartıştığı yazısında bu noktayı yanlış bulmaktadır[14]. Ben Owen'ın bu yaklaşımının çok sağlıklı olduğu inancındayım; ne var ki ampirik denetim aracılığı ile tarihsel süreç içinde denetlemeye çalıştığı kuramları kuramsal düzeyde doğrudan tartışma konusu yapmasını büyük eksiklik olarak görüyorum.

Toprak mülkiyetinin çeşitleri ve vergileme sistemleri açısından «teori ve pratik arasında çok az bağlantı» (s. 33) olduğunu söyleyen Owen'ın kuramsal genellemelere karşı bu şüpheciliği, kuramsal tartışmalarda dışarıda bırakılan birçok sorunu yeniden düşünebilmek şansını kendisine sağlamıştır. Örneğin Owen'ın feodalizmi nasıl tanımladığı açık değildir. Ne var ki Mısır'da bir tarımsal yerleşme biçimi olan ve işgücü sağlayanlara karşılığında yaşayacak yer verilen siyah sistemini tartışırken (s. 146-8), bunu feodal veya yarı feodal olarak tanımlayan yazarların yanılmış olduklarını belirtir (s. 147). Piyasa dışı zor mekanizmalarının olmamasından ve feodalizmde görülen karşılıklı sorumlulukların bulunmasından yola çıkarak, siyah sisteminin «Ortadoğu feodalizminin bir örneği olarak değil de, varlığını Mısır tarımının piyasa güçleri tara-

(13) Kuramın «ampirik kontrolleri» kavramı E.P. Thompson'un **The Poverty of Theory and Other Essays** (New York, 1978) adlı kitabında geliştirilmiştir.

(14) **Annales,** Sayı 4, Temmuz-Ağustos 1932), s. 847-49; R. Owen'ın dipnot 32 (s. 215)'de belirttiği gibi P. Boran'ın kuramsal çerçevesi de geniş bir şekilde artık aktarımı kavramına dayanır. Bu nedenle birçok çalışmada Baran ve A.G. Frank aynı sonuçlara varmaktadırlar diye yaklaşılmaktadır (örneğin John G. Taylor, «Neo-Marxism and Underdevelopment - A Sociological Pyantasy», **Journal of Contemporary Asia,** Cilt 4, Sayı 1 (1974), s. 5-23'de bu açıkça belirtilmektedir. Ne var ki Frank 16. yüzyıldan itibaren merkez'den yayılan kapitalizmle ticari ilişkilere girilen her yerde kapitalizm olduğu tesbitini yaparken, Baran bu görüşte değildir. Yani Baran'da bir eklemlenme kuramının ipuçları var. Bu konuya Richard Leaver, «The Debate on Underdevelopment On Situating Gunder Frank», **Journal of Contemporary Asia,** Cilt 7, Sayı 1 (1977), s. 103-115, ve dipnot 29'da değinmekte. Ayrıca Haldun Gülalp, **Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi** (İstanbul, 1979) s. 90-101'de bu konuyu ayrıntılı tartışmakta.

fından dönüştürülmesi sonucunda kırsal ilişkilerin yeniden örgütlenmesi biçimine borçlu olan bir kurum gibi görülmesi» gerektiğini söyler (s. 147-148). Owen'ın genellemelerden ve soyutlamadan kaçınan yöntemini, onun Suriye ve Filistin'de kollektif mülkiyet altında bulunan toprağın köylü aileler arasında nasıl dağıtılacağının belirlendiği **musha** sistemini tartışmasında da görüyoruz. Bu toprak dağılım biçiminde iki temel sistem vardır (s. 256). Dağıtım, ya ailedeki erkek veya sahip olunan saban sayısına yani bir biçimde tanımlanmış tarımsal girdi miktarına orantılı olarak ya da girdi miktarına bağımlı olmadan her aileye zaman içinde değişmeyecek sabit miktarlarda yapılacaktı. Owen zaman içinde değişen ekonomik koşullar, bölgesel koşullardaki büyük farklılıklar ve değişik bölgelerdeki farklı köylerin farklı tarihsel deneyimlerden geçmiş olmaları yüzünden bir sistemden diğerine zaman içinde geçişler olabileceğini ve bu yüzden kategorik olmamak gerekliliğini vurgulamaktadır (s. 257). Tarımsal yapıların gösterdiği çeşitliliği, yani üreticiler, toprak sahipleri, tacirler ve tefeciler arasındaki tarımsal artığa el koyma biçimlerinin gösterdiği çeşitliliği yakalayabilme kaygısını Owen, inceleme alanı içine dahil ettiği her bölgenin (Anadolu, Mısır, Lübnan, Suriye, Filistin, Irak) özgül koşullarını dikkate alarak ve bu çeşitliliğin dünya sistemine dahil olma sürecinde geçirdiği değişimleri tesbit ederek, tüm çalışması boyunca tutarlı bir biçimde sürdürmüştür.

Aynı tutarlılık Owen'ın bölgedeki endüstrinin var olan yapısını ve endüstrileşme sürecini incelediği kısımlarda da görülmektedir. Örneğin kapitalist endüstrileşme sürecine girildiği andan itibaren sermayenin sürekli biriktirilmesi, tekniğin sürekli geliştirilmesi ve ölçeklerin sürekli büyümesinin gerekli olduğu yolunda bir sonuç genel kabul görmüştür. Ne var ki Owen, Lübnan Dağı'ndaki ipek endüstrisinin durumunu incelerken bölgenin coğrafî koşulları, tarım yapısının özellikleri, köylülerin yerleşme biçimleri, var olan politik güç dengelerine bağlı olarak bu genel kabul görmüş sonucun tam aksi yönde eğilimler tesbit eder (s. 251-53). Bu, kapitalistleşme süreci önünde bir engel değildir. Aksine bölgenin kendi özgül koşulları gereğince, dünya sistemi içine dahil olmasının yarattığı yapısal bir özelliktir. Owen'ın şematik yaklaşımlardan kaçınma titizliğini çevre ülkelerde, bunlar dünya sistemi ile bütünleştikçe bir sanayinin tahribi (de-industrialization)[15] süreci yaşanacağı yolundaki sonucu tartışırken de koruduğunu görmekteyiz. Uzun dönemde sanayinin tahribi sürecinin dinamiği tesbit edilebilir. Ama bu ne mutlak, kaçınılmaz bir sondur, ne de her çevre ülkede aynı gelişme şemasına göre yaşanır. Bu süreci durdurmak, geriye döndürmek yönünde çevre ülkelerin eko-

(15) Sanayinin tahribi konusunda bkz. Çağlar Keyder, «Proto-Endüstri ve Emperyalizm», içinde, **Toplumsal Tarih Çalışmaları** (Ankara, 1983), s. 78-96.

nomik, siyasal yapılarında direnç gösterme girişimleri baş göstermiş ve bunların bir kısmı başarılı olmuşlardır. Owen'ın bu konuda vardığı genel sonuç şudur: «Avrupa'ya tarım ürünleri ihracatının, Avrupa'da üretilmiş mallara genişletilmiş bir pazar yaratmak için bölgenin (Ortadoğu'nun) el zanaatlarının yok olmasıyla birlikte gelişeceği varsayımına dayanan modeller çok basittirler. Ortadoğu'nun birçok bölgesinde zanaatkârlar müthiş bir direnç göstermişler, gerektiği zaman yeni teknikleri uygulayıp ürettikleri mallar için yeni piyasalar keşfetmiş, dahası yeni piyasaları kendileri oluşturmuşlardır. Bunlar, Ortadoğulu üreticilere yeni olanaklar sağlayan nüfus artışlarından da yararlanmışlardır. Tüm bu nedenlerden dolayı 19. yüzyılın sonunda başlıca Suriye sınırlarındaki kumaş dokumacı sayısı yüzyıl başındakinden daha fazla olup bu türden gelişmeler diğer bölgelerde de yaşanmış olabilir. Aynı nedenle aktif bir dış rekabetin varlığı Lübnan Dağı'ndaki ipek fabrikaları veya Mısır'daki tütün, çimento, gıda endüstrisi gibi bölgesel fabrika endüstrisinin gelişmesine mutlak bir engel teşkil etmez. Dahası bu türden girişimlerin ticarî geleceği sadece doğrudan doğruya uluslararası ekonomik yapıdan kaynaklanan güçler tarafından değil, hammaddelerin sağlanabilmesi uzmanlık ve işletme sermayesi bulabilme gibi birçok faktör tarafından belirleniyordu» (s. 289).

Bu son alıntıda Owen'ın dünya sistemi kuramı üzerine açılan tartışmalara önemli katkısının ipuçlarını bulmak olanaklıdır. Dünya sistemi kuramcılarının büyük bir kısmı merkez-çevre arasındaki ilişkileri işlevselci bir yaklaşımla incelemektedirler[16]. Merkez'den yayılan kapitalizm çevre ülkelerdeki ekonomik yapıyı kendine bağladığı ve değişen konjonktüre göre belirlenen ihtiyaçları doğrultusunda bu yapıları dönüştürdüğü fikri bu yaklaşıma hakimdir. Bu süreçte çevre ülkeler adeta sadece merkez'in dinamiğine uyum gösteren, onun ihtiyaçları doğrultusunda ayarlanan, içsel dinamikten yoksun bir varlık durumunda düşünülmektedirler. Yukarıda belirttiğimiz gibi eklemlenme kuramcılarının en önemli katkısı bu içsel dinamiğin varlığını incelememizi sağlayacak kavramlar üretmiş olmalarıdır. Çevre ülkelerdeki eklemlenmiş ekonomik yapının dinamiği merkez'den kaynaklanan yönlendirme çabalarına karşı sürekli direniş durumundadır. Ve bu direnişin siyasal ve kültürel boyutları da iktisadî süreçler ile beraber düşünülmelidir. Owen dünya sistemi kuramı-eklemlenme kuramı bütünselliği çerçevesi içinde, bu kuramların doğrudan bir

(16) Bu John G. Taylor, **«From Modernization»**da çok belirgin bir biçimde görülebilir. Taylor, kapitalizmin dünya ölçeğinde hakimiyetinin kurulmasını doğru bir dönemleştirme yaparak incelemektedir. Bu ilk önce ticari daha sonra mali ve ticari ve nihayet siyasi, mali ve ticari süreçlerin içerildiği bir gelişmedir. Bu türden bir dönemleştirmeyi Owen da kabul ettiği halde (s. 292) Taylor'da olduğu gibi bu süreç içinde çevre ülkelerin rolünü sadece merkezin yönlendirmelerine bir uyum sağlama olarak değil, bir yönlendirme çabası - buna direniş süreci içinde, karşılıklı etkileşim çerçevesinde düşünür.

tartışmasına girmemesine rağmen, bu çok katmanlı yönlendirme direniş sürecinin işleyişini kavrayabilmektedir. Çevre konumunda kalınarak gerçekleştirilen direnişin sınırları çevre konumunun belirleyici nitelikleri ile çizilmiştir. Bu sınırları zorlayan bir direniş, belirli bir andaki dünya sistemi hiyerarşisi içinde kalınarak gerçekleştirilen direnişten nitelik olarak çok farklıdır. Ve bu ikinci durumda direnişin uzun dönemde başarılı olabilme şansı çok azdır. Owen bu yönlendirme-direniş sürecinin işleyişini her bölgedeki farklı ortaya çıkış biçimleri ile, tarımsal yapılarda, endüstride ve politik ve kültürel düzeylerdeki yansımalarını bir bütün olarak ele alıp incelemekle tartışmalara büyük bir katkıda bulunmuştur.

Merkezî devletin vergi toplama siyaseti ve bunun sonuçları hakkında da bir genelleme yapmaktan kaçınan Owen, vergi toplamanın mikro-ekonomik dinamiğini, yani tarımsal artığa el koyma sürecinde doğrudan üretici, mülk sahibi, işletmeci, pazarlayan ve fon sağlayan öğeler arasındaki varolan ilişkilerin yapısını, vergi miktarının artırılması/azaltılması ve bunun toplanma biçimlerinin değişmesinin etkilerini, her bölgedeki coğrafî koşulların farklılığını ve **işletme biçimlerinin** çeşitliliğini[17] gözönüne alarak incelemektedir. Bu yöntemiyle Owen merkezî devletin vergileme politikasını değiştirmek aracılığı ile gerçekleştirmeyi umduğu hedeflerden nasıl farklı yönlere gidilebileceğinin analizini gerçekleştirebilmiştir. Örneğin Mısır'daki gelişmeleri incelediği bölümde Owen nakit ürün (cash-crop) üretiminin yaygınlaşmasıyla hükümetin vergileri aynî değil para olarak toplamaya ağırlık verdiğini ve tefecilerin köylülere fon sağlama gücüne de güvenerek hasat elde edilmeden önce vergiyi toplama yoluna gittiğini belirtir (s. 142). Fakat bu, tacirler ile tefeciler arasında çıkar çatışmasının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tacirler köylünün elindeki ürünün olabildiğince büyük bir bölümüne el koymak isterlerken tefeciler köylülerin gelecek yılda ekim yapabilmeleri ve böylece borçlarını geri ödeyebilme gücünü koruyabilmeleri için yeterli miktarda işletme sermayesini elde tutabilecekleri koşulları yaratmak için uğraşıyorlardı. Bir diğer örnek de, merkez ülkelerin gittikçe artan ekonomik, siyasal ve kültürel hegemonyasına karşı bir savunma mekanizması oluşturmak amacıyla 19. yüzyıl boyunca girişilen reform hareketlerinin ekonomik sonuçlarının tartışıldığı bölümde bulunabilir. Reformlar özellikle askerî reform girişim-

(17) İşletme biçimlerinin çeşitliliği üzerine bkz. K. Boratav, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm** (Ankara, 1980), s. 18. «Azgelişmiş bir tarımsal yapıda, işletmenin bünyesinde ve çevresinde yer alan mülk sahibi, işletmeci, üretici (emekçi), pazarlayan ve fon sağlayan unsurlar arasında, bizim **işletme biçimleri** olarak da niteleındirebileceğimiz bağıntılar lse son derece girift ve çeşitlidir. Hukuk, iktisat ve işletme boyutları olan bu ilişkiler, aslında üretim ilişkilerinin somut ve yaşayan çerçevesini, farklı bir ifadeyle artığa el koyma mekanizmalarının araç ve unsurlarını oluştururlar; ancak aralarında bir özdeşlik yoktur».

leri merkezî devletin elde ettiği gelirlerin miktarında büyük artışlar gerektiriyordu (s. 59). Ne var ki, bu, bir yandan tarımda üretim artışları olması için güvenceli bir ortam yaratılmasının gerekli olduğunun bilincine varmış hükümetin bu güvenceli ortamı sağlama yönündeki girişimleri ile çelişmekteydi; üzerlerindeki vergi baskısı artan üreticiler arasında merkezî otoriteye isyan etme veya en azından isyan etme tehdidinde bulunarak üzerlerindeki baskıyı azaltma eğilimi yaygınlaşırken diğer yandan da bu otoritenin sınırları dışına çıkıp özel sermaye birikimi sağlamak isteyenler (özellikle tacirler) ile merkezî devlet arasındaki süregiden mücadele sertleşmekteydi (s. 292).

Kısa bir inceleme yazısının sınırları içinde Owen'ın çalışmasını tüm detayları ile irdelemek olanaksız. Owen inceleme kapsamına aldığı her konuyu, çok katmanlı nedensellik ilişkilerinin bütünlüğünü kurmayı başararak incelemiş. Örneğin demiryollarının yaygınlaşması konusunda, bunun çeşitli bölgeleri dünya sistemi içine eklemleme ve iç piyasa yaratmadaki önemini vurgularken, birçok çalışmada demiryollarının işlevleri tartışılırken değinilmeyen bir boyutu da gözönüne almıştır: Demiryollarının «serbest» işgücü yaratılması sürecine katkısı (s. 114-120). Yukarıda daha başka örneklerini de verdiğimiz bu çok yönlü ve şematik olmayan yaklaşım sayesinde Owen gerçekten güçlü ve taze fikirlerle dolu bir çalışma ortaya çıkarabilmiş. Bitirirken şu vurgulanabilir ki, bu çalışmanın hem Ortadoğu'nun tarihi ile ilgilenenler hem de kuramsal tartışmalara yeni boyutlar getirmenin gerekliliğini duyanlar tarafından dikkatle okunup tartışılması gerekmektedir.

Toplum ve Bilim 23, Güz 1983, 127-132

XIX. Yüzyıl Alman Tarih Felsefesi Geleneği ve Bir Türk Bilim Adamı: Prof. Sabri Ülgener

Aydın Uğur

Yaz başında yitirdiğimiz Sabri Ülgener'i bilim çevrelerinin dışındaki geniş okur kitlesi **İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası** (İstanbul: Der Yayınları, 1981) ile keşfetti. Oysa, bu kitap 1951'de İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi'nce yayınlanmış **İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri** adlı yapıtın gözden geçirilmiş ikinci basımıydı. Yine, 1981'de Prof. Ülgener, **Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı** (Istanbul: Der Yayınları, 1981)'nı okura sunuyordu. Ülgener iki kitap arasındaki ilişkiyi şöyle ifade ediyor: «Osmanlı ülkesi dahil bütün bir bölgenin kaderini tayin edecek olan önemli bir kayma ve değişme üstünde durmak istiyorduk: Dünya ticaret yollarının Akdeniz'i kaderi ile başbaşa bırakıp Atlantik kıyılarına doğru yer değiştirmeleri ve bunun zihniyet dünyamızda bıraktığı izler! İlk kitapla atılan adımı, arkasından bir ikincisi takip edecekti: İlkinde geniş bir panoraması verilen ahlâk ve zihniyet dünyamızın bu ikincisi ile köklerine (inilecek) ve o arada dinî-manevî faktör ile ilgi ve ilişkisi üzerinde durulacaktı.» **(Zihniyet ve Din,** s. 11). Bu ikinci yapıtla otuz yıl önce başlamış bir araştırma projesi tamamlanıyordu.

Ülgener'in her iki kitabı da Türk sosyal bilim yazınında örneklerine pek rastlanmayan türden. Ülgener, alışılagelmiş uzmanlık alanlarının koyduğu kısırlaştırıcı sınırlara boyun eğmiyor. Kâh kültür sosyolojisinin olanaklarından, kâh sanat tarihinin verilerinden yararlanıyor; sonra bunları iktisat tarihinin bulgularıyla yoğuruyor. Ancak, tüm bu işlemleri gerçekleştirirken titiz bir sosyal bilimcinin hassasiyetini elden bırakmıyor.

İlgisinin odağında zihnî tasarımla iktisadî/toplumsal koşulların ilişkisinin dinamiği yer alıyor. Belli bir tarihsel bağlamın nasıl olup da «yaşam-stili»yle yeniden üretildiğini anlamaya çalışıyor. Bu çabalarında sanat ürünleri («nazım veya nesir halinde tasvirler, mesneviler, divan ve destanlar hiciv ve mizah yollu takılmalar, vs.») kendisine yardımcı oluyor. Nitekim, **İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası'nın** alt başlığı da «Fikir ve sanat tarihi boyu akisleri ile bir portre denemesi» biçiminde. Bu yapıt, çözülme devrinin insanının iç dünyasını veren bir portrenin çizilmesiyle son buluyor: «Bol ve ferah yaşamanın tattıracağı haz ve zevkin (veya özlemin) hiçbir zaman yabancısı olmamakla beraber, o uğurda acele ve telâştan hoşlanmayan, yolunu ve yönünü tayinde görenek ve otorite bağları ile çevrili, dışa ve «yaban»a kapalı ve nihayet işinde ve hesabında götürü insan» (s. 206).

Zihniyet ve Din, bu iç dünyanın oluşumunda manevî-dinî dünyanın katkısını araştırıyor. Kitabın önemli bölümü Max Weber'le diyalog içinde oluşmuş. Weber'in bilimsel yöntemini benimseyen, hattâ portre denemesi Weber'gil anlamda bir «ideal-tip» niteliği taşıyan Ülgener, Weber'in Islâm dünyasına ilişkin çözümlemesi konusunda oldukça eleştirel. Weber'in, İslâm'ı ele alırken, İslâm'ın tarihsel süreç içinde «karakter değişimi»ne uğramış olduğunu gerektiğince görmediğini, çizdiği tablonun «Weber'in kendisi de belki öyle olmasını istemediği halde, bir yerde donup katılaşmış» olduğunu belirtiyor (s. 64). Asıl geniş kitleleri etkileyen dinsel boyutun tasavvuf olduğunu, «İlk ve Öz İslâm'dan geniş bir kavisle İslâm mistisizmine» kayıldığını vurguluyor (s. 73). Ülgener'e göre «İlk ve öz şekliyle» İslâm'ın iktisadî gelişmeyi engellediği söylenemez: «Bir din ki zaten yoğun bir ticaret ortamında gözlerini dünyaya açmış, ortamın izlerini hattâ dil ve deyim tarafında da sürdürüp götürmüş. Şarkta piyasa ekonomisinin modern anlamıyla yerleşip gelişmesine engel olan sebepler peşpeşe sıralanacak olsa, İslâm herhalde serinin en sonunda yer alacaktır» ,s. 68). Nitekim, ilk kitapta portresi verilen insanın iç dünyasını biçimlendiren öz İslâm değil, batînî kanadı ağır basan tasavvuf ve tarikatlerdir, Ülgener'e göre. Bunlar, «önce nisbeten dar çerçevesi ile esnaf topluluklarında (fütüvvetlerde) sonra da genişliğine toplum katları arasında» yayılmıştır (s. 104). Weber, yukarıda «el't» çevrenin sürdürdüğü inanç ve davranışlar ile tabanın dinî anlayışı arasındaki önemli farklılaşmayı yakalayamamıştır. Ülgener, Weber'in İslâm'ın özgüllüğünü

anlamamış olmasına karşılık, genelde zihnî dokuyla maddî yapı arasındaki ilişkileri doğru koymuş olduğu kanısındadır. Ona göre, Weber'in yaptığı gibi «İktisat tarihinde din (...) sadece Marxist mânâda «üst-yapı» yahut sadece bir eser olarak değil, aynı zamanda bir müessir olarak da tetkik plânına ithal» edilmelidir (s. 133). Ülgener'in sorunu böyle koymakla, özellikle son yıllarda geliştirilen ve «alt-yapı üst-yapıyı belirler» mekanikliğinden uzaklaşan yaklaşımları görmemezlikten geldiği kanısındayız.

Burada, bizim esas üstünde durmak istediğimiz Ülgener'in ölümünden hemen önce yayınlanan **Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler,** (Ankara, Mayıs 1983) adlı kitabının «Zihniyet Araştırmaları» başlığını taşıyan ilk bölümü. Bu bölümde Sabri Ülgener, zihniyet konusundaki araştırmalarında kullandığı yöntemi derinlemesine açımlıyor. **Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler,** üç bölümden oluşuyor. Birinci bölüm: Zihniyet Araştırmaları. İkinci bölüm: Aydınlar. Üçüncü bölüm: İzm'ler. Son iki bölüm değişik zamanlarda **İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası'**nda çıkmış makalelerin bir araya getirilmesinden oluşuyor ve kendi iç bütünlüğü var.

Sabri Ülgener'in kitaplarının en dikkate değer yönünü yöntem anlayışı oluşturmakta bize göre. Bu nedenle yalnızca, yöntem konusuna eğildiği ilk bölümü ele almayı yeğlememiz yadırganmamalı.

Gerçekten, Prof. Sabri Ülgener'in özgünlüğü yöntembilimi alanındaki yaklaşımından kaynaklanmakta. Herşeyden önce, Ülgener, giderek Amerikan yöntembiliminin mutlak egemen durumuna geldiği bir akademik ortamda, Alman geleneğinin izleyicisi olan bir bilim adamı olarak belirmekte. Bunun doğal sonucu olarak kullandığı kategoriler de bu geleneğin kategorileri. Ülgener doğa bilimlerinin karşısına sosyal bilimleri ya da insan bilimlerini, ya da beşerî ilimleri değil, manevî ilimleri (Geisteswissenschaften) koyuyor. O zaman da kullandığı metodun «anlayıcı metod» olması zorunluluk kazanıyor (s. 26-27), Ülgener'e göre «herhangi bir fiil ve davranışı (...) üstünde durmağa değer bir konu haline getiren derindeki **yorumlanabilir** ve **anlaşılabilir** mâna muhtevasıdır. Sosyal fiil ve davranışı tanımak bir bakıma onu dıştan eylem ve hareket tarafı ile görmek kadar içteki bu öz ve mâna tarafı ile de **anlamak**'tan ibarettir» (s. 18).

Kökleri ta Wilhelm Dilthey'e kadar uzanan bu tutumu Ülgener'in benimsemesinin ardında, 1930'larda ülkemize iltica eden Alman iktisatçısı Fritz Neumark'ın asistanlığını yapmış olması yatmaktadır, kuşkusuz. Hoş, Ülgener, Alman geleneğine sadık kalmayıp anglo-sakson sosyal bilimlerinin saldırgan pozitivizminin çekim alanına kendini kaptırmış olsaydı, zaten çalışma alanını «zihniyet dünyası» olarak belirlemesi de son derece güçleşirdi. Sabri Ülgener'in kişisel tarihiyle ilgili bu soruyu bir başka biçimde koyalım: Acaba, ilgi duyduğu konu mu onu Alman yöntembilim

geleneğini benimsemeye itti? Yoksa, benimsediği yöntembilim mi onun konusunu gördüğümüz kapsamda belirlemesine neden oldu? Yanıt ne olursa olsun, ilginç bir düşün ürünüyle karşı karşıya olduğumuz açık. Ürünün ilginçliği, bir kez daha belirtelim, temeldeki yöntemden ileri geliyor. Prof. Ülgener'in kullandığı yöntem, bir boyutuyla, günümüzdeki epistemoloji tartışmalarının tam göbeğinde yer alıyor: Son yıllarda sosyal bilimlerde pozitivizmin güdükleştirici etkisine karşı çok sayıda bilim adamı eleştirel bir tutum içine girdi. Kuantofreni'nin* giderek can-alıcı sorun odaklarını göz-ardı etmesi ve sarhoşun kaybettiği anahtarı sokak lambasının altı aydınlık diye orada araması misali dönüp dolaşıp yine aynı sorunlara çözüm araması, sosyal bilimlerde bir tıkanıklık ikliminin doğmasına yol açtı. Bu oluşuma tepki olarak, şimdilerde, toplumsal olgunun, insan davranışının incelenmesinde yepyeni yaklaşımlar devreye sokulmakta, örneğin, fenomenoloji, hermeneutik gibi felsefe dünyasında köklü geçmişi olan kimi yaklaşımların sosyal bilimlere uygulanma olanakları araştırılıyor. Pozitivizm, mutlak egemenliği elden kaçıracağa benzer. Sabri Ülgener'in benimsediği yöntem de bu oluşuma yıllar ötesinden koşut düşüyor. Sözkonusu koşutluğu daha iyi yakalayabilmek için biraz gerilere, XIX. Yüzyıl sonlarının Almanya'sına uzanmak gerekli. Karşımıza Dilhey çıkacak. Bedia Akarsu'nun belirttiği gibi «o dönemde Almanya'da tarih biliminin ilerlemesi doğa biliminden aşağı kalmıyordu. Ancak, bu yeni bilimde eksik olan bu bilime dayanan bilgi kuramı idi. Örneğin, Kant'ın doğa bilimi temeli üzerinde yazdığı «bilgi kuramı» düzeyinde bir bilgi kuramı idi eksik olan. Işte Dilthey'in istediği bu kültür bilimleri için özel bir «tarihsel aklın eleştirisi»ni yazmaktır»[1]. Dilthey yaşanmış deneyleri, anlam içeriklerini yakalamaya elvermeyen katı pozitivizmin karşısındaydı. O'na göre, «doğa bilimleriyle tinsel bilimler arasında şu ayrılık var: Doğa bilimleri dıştan verilmiş olan, tek tek ortaya çıkan olayları kendilerine konu yaparlar; tinsel bilimler ise canlı bir bağlam olarak özgün bir biçimde ortaya çıkan iç yaşantıları kendilerine konu yaparlar. Yaşam her yer ancak bir bağlam içinde ve bütün olarak vardır. Işte Dilthey, doğa bilimlerinin nesnel dünyası ile tinsel bilimlerin konusu olan yaşantı gerçekliği arasındaki büyük ayrılığı ve onların kavranılmasının da çeşitli olacağı gerçeğini belirtmek istemiştir. Dilthey, iki bilim dalı arasındaki ayrılık, araştırma yöntemleri arasında da bir ayrılığı gerektirecekti elbette. 'Doğayı açıklarız, ruh olaylarını ise anlarız' diyordu Dilthey»[2].

(*) Pozitivistlerin herhangi bir olguyu ancak elde var-olan araç-gereçlerle ölçülebilir olduğu sürece bilimsel incelemenin alanına dahil etme ve herşeyin doğruluğunu ölçülebilirlikle arama manileri.

(1) Bedia Akarsu, **Çağdaş Felsefe** (İstanbul, 1979), s. 50-51.

(2) **A.g.e.**, s. 52.

Bakınız, Ülgener aynı konudaki kendi tutumunu nasıl benzer deyimlerle anlatıyor: «Tabiat ilminin pozitif olarak dış verilere dayalı açıklayıcı metoduna karşı manevî ilmin mâna ve espri tarafına yönelik anlayıcı metodu» **(Zihniyet, Aydınlar,** s. 27).

Raymond Aron'un Dilthey üzerine söyledikleri, büyük ölçüde Prof. Ülgener'in de konumunu aydınlatmaya yarıyor. Aron, Dilthey'de tüm Alman tarih kuramını damgalayacak boyutların varolduğunu belirttikten sonra bunları şöyle sıralıyor: «Tarihsel bilginin eleştirisi, bu bilginin göreceliği, tüm değerlerin tarihsel niteliksiliği, oluşun mutlaklığı ve gerçeğin göreceliği ve en nihayet başta ve sonda tarihsel bir varlık olarak insan'ın felsefesi»[3].

Bir noktanın vurgulanması gerek. Ülgener, Dilthey'le yetinmiyor. Onun yönteminin yetersizliklerini Weber'in «ideal-tip» kurgusuyla düzeltmeyi deniyor. Bu kurgunun sınırları konusunda ne söylenirse söylensin, Ülgener'in zihniyet araştırmalarının tarihsel özgüllük boyutunu hiç gözden kaçırmadığı bir gerçek.

1930'lardan bu yana giderek sosyal bilimlere egemen olan iki eğilime, toplumsal olgunun bütünlüğü'nün parçalanmasına ve olgunun çeşitliliğinin ölçülebilirliğe kurban edilmesine, Ülgener'in hiç iltifat etmemiş olması yapıtının değerini artıran bir özellik.

İktisadî analizin «insanı çoğunlukla devre dışı bırakarak olup bitene sadece mal ve para akımı gözü ile bakmayı alışkanlık haline» getirdiğinin farkında (s. 15). Üstelik, insan dediği olgunun da toplumbilimsel terimlerle tanımlanmasından yana. Ülgener, Marcel Mauss'un «le fait social total» (bütünsel toplumsal olgu) kavramına çok yakın. Bu özelliği onu Fransız tarihçi **Annales** Okulu'yla da koşutluk içinde tutuyor.

Ülgener'in neden-sonuç çözümlemesi konusunda da kendine özgü bir tutumu var: «Hangisi sebeptir, hangisi sonuç yollu bir tartışmaya kesin ve kestirme bir çözüm getirmek mümkün olmayınca yapılabilecek tek iş kalıyor demektir: İki veya daha çok kültür objektivasyonu arasındaki mâna yakınlığını gözönüne sermek! Daha fazlasına gücümüz yetmiyor. Tarih sırası ile öncelik ve sonralığı değil, ancak yanyanalığı tesbit edebiliyoruz. Böylesi bir yaklaşıma, istenirse, **a causal** görüş demek de mümkündür. Bu, hemen ilâve edelim ki, sebep ve sonuç aramaktan kesinlikle el çekmek değil, sadece **ilk** sebebi bulmaktan uzak durmak mânasına kullandığımız bir deyimdir» (s. 22). Aslında bu tutumun, son yıllarda, Batı biliminde oldukça yaygınlık kazandığını, geçerken, belirtelim.

(3) Raymond Aron, **La philosophie crituque de l'Histoire, Essai, sur une théorie allemande de l'Historie,** (Paris, 1969), s. 23.

Darlık Buhranları ve İktisadî Muvazenesizlik Meselesi, (İ.Ü. İktisat Fak. İstanbul, 1957) ile **Millî Gelir, İstihdam ve İktisadî Gelişme** (İ.Ü. İktisat Fak. İstanbul, 1962, 6. basım 1978) adlı başka kitapları da bulunan Prof. Sabri Ülgener, herşeyden önce iktisatçı. İnceleme alanına bir iktisatçı kaygısıyla yaklaşıyor. Ama incelediği konuyu derinliğine de kavramaya özen gösterdiğinden teknisyenliğin sınırlarını aşıp tarihten, sosyolojiden, antropolojiden de yararlanıyor. Sıradan bir sosyologdan, iktisatçıdan ötede bir uğraş alanı içinde yer alıyor, daha çok «komple» bir sosyal bilimci niteliği kazanıyor.

Ülgener'in, gerek yöntemi gerekse perspektifi açısından Türk sosyal bilim yazınında benzerine az rastlanan özgünlükteki zihniyet araştırmalarının yoğun bir tartışma ekseni oluşturacağını ummak isteriz.

Toplum ve Bilim, 23 Güz 1983, 133-135

«Yüzyıllık Pahalılık» Üzerine

Zafer Toprak

Para tarihi, fiyat tarihi, gelir ve tüketim kalıpları, yaşam düzeyi sorunu, iktisat politikalarının yığınların satın alma gücüyle bağlantısı, yoksullaşma, mülksüzleşme ve benzeri konular Türkiye toplumsal ve ekonomik tarihinin belki de en az işlenmiş konularını oluşturuyor. Tevfik Çavdar'ın Ülke Yayınları'ndan çıkan son yapıtı, **Yüz Yıllık Pahalılık** işte bu sorunlara değinen bir kitap...

Okuyucuyu zorlamayan, akıcı bir üslupla yazılmış **Yüz Yıllık Pahalılık** yazarın deyişiyle, dar gelirlinin yüz yıllık yaşam serüveninden bir kesiti sergiliyor. Tüm iktidarlar döneminde gündemin ilk maddesi olmasına karşın, fiyat artışlarında oransal, geçici, sınırlı gerilemelerin ötesinde bir başarı elde edilemediğini vurgulayan kitap, «pahalılık» olayının geçmişine yöneliyor, nedenlerine eğiliyor.

Yüz Yıllık Pahalılık dört bölümden oluşuyor. İlk bölümde kavramsal bir açıklamayla konuya girilerek, enflasyonla hayat pahalılığının farklı anlamlarına değiniliyor. Enflasyonun mekanik yönünün toplumda insan ögesini gözardı ettiği, hayat pahalılığının uygulanan ekonomik politikaların ürünü olduğu, hayat pahalılığıyla mücadelede «tarih»in belirleyici olacağı vurgulanıyor.

Yazar, hayat pahalılığı öyküsüne Osmanlı'da 16. yüzyılda gözlenen ekonomik bunalım ve çözülmeyle başlıyor. Fiyat devrimi ve ardından Osmanlı parasının değer yitirişi açıklanıyor ve 19. yüzyılda bağımlı bir Osmanlı ekonomisinin ortaya çıkışı sergileniyor.

1880'lerden itibaren hayat pahalılığı somut örneklerle işleniyor. Savaşlarla geçen II. Meşrutiyet'teki enflasyonist gelişmeler anlatılıyor. Cumhuriyet'e geçilerek, 1923-1930 Dönemi, Devletçilik ve II. Dünya Savaşı Ekonomisi, Serbest Ekonomi Dönemi (1950-1960) ve Planlı Dönem'deki gelişmelerle 24 Ocak Kararları'na ulaşılıyor.

IMF doğrultusunda, ekonominin piyasa göstergeleriyle yönlendirilmesini, devlet müdahalesinin kaldırılmasını, KİT'lerin devletçe desteklenmesinden vazgeçilmesini, dışsatımı geliştirici bir kur politikasının izlenmesini, yabancı sermayenin özendirilmesini düzenleyen bu kararlar, Yüksek Hakem Kurulu'nun oluşturulması ve ücretlerin bir anlamda dondurulmasıyla bütünleşiyor. Bu önlemler ışığında hayat pahalılığı giderek artıyor; göreli yoksullaşma tırmanıyor; orta katmanlar eriyerek çarpık bir gelir dağılımına varılıyor. Diğer bir deyişle, ilk bölümde, 24 Ocak Kararları'yla noktalanan yüz yıllık bir göreli yoksullaşmanın öyküsü anlatılıyor.

Kitabın ikinci bölümü yöntemsel sorunlara değiniyor. Pahalılığı ölçmek için bugün kullanılan göstergelerin saptırıcı nitèliği ve yanlılığı ayrıntılarıyla ve örnekleriyle okuyucuya sergileniyor.

Üçüncü bölümde Türkiye'de iktisadî düşüncenin evrimi özetleniyor. Türk iktisadî düşüncesinin Batı kaynakları belirtilerek, Sakızlı Ohannes, Namık Kemal, Ali Suavi, Ahmet Mithat, Mehmet Cavit, Musa Akyiğitzade, Tekin Alp gibi düşünürlerin görüşleri tartışılıyor. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında, özellikle İzmir İktisat Kongresi ve Lozan'da belirginleşen iktisadî düşüncenin, 1930'lu yıllarda, özellikle Kadro çevresinde geçirdiği dönüşüm vurgulanıyor. II. Dünya Savaşı ertesi gündeme gelen Keynesgil düşünce irdelendikten sonra 1960'larda iktisadî düşüncede beliren dört farklı yaklaşım ele alınıyor: Keynesgil büyüme modellerinden esinlenen düşünce; büyümeyi sol iktisadî görüşler doğrultusunda sağlamayı savunan düşünce; İslâmcı görüşler ve merkezî otoritenin güçlendirilmesine dayanan görüşler.

Kitabın son bölümünde tarihsel bağlamda izlenen ekonomik politikalar ele alınıyor. Hayat pahalılığının iktidarlarca alınan ekonomik kararların bir sonucu olduğu bir kez daha vurgulanıyor. Yüz yıl süresince yaşama geçirilmeye çalışılan liberal ekonomi politikasının temel nitelikleri sayılıyor. Fiyat artışlarını etkileyen çeşitli faktörler tartışılıyor.

Sonuç niteliği taşıyan «Vargı» kısmında ise insan ihtiyaçlarının fizyolojik ve toplumsal sınırları çizilerek, ihtiyaçların sonsuzluğunun kültürel bir saptırma olduğu kaydediliyor. İnsan ihtiyaçlarının belli bir zaman ve mekân içinde sınırlanabileceği ileri sürülüyor. Belirli bir zaman dilimindeki yaşamsal gereksinimler adını verdiği, insan haysiyetine yakışır bir yaşam düzeyinin gereği olan ihtiyaçların sonsuza dek uzanmayacağı belirtilerek, kaynakların dengeli dağılımı ve kullanımıyla pahalılığın üstesinden gelinebileceğini savunuyor.

⁂

Ekonomik ve toplumsal tarih çalışmalarının Türkiye'de epey kısa bir geçmişi var. Akademik çevrelerde, İktisat Fakültesi iktisat tarihçileri

dışında uzun yıllar bu konulara pek değinilmemişti. Tek-Parti Dönemi'nde İsmail Hüsrev Tökin, Hüseyin Avni Şanda, Şevket Süreyya gibi isimler sosyal tarih çalışmalarına yönelmişlerse de, siyasal ortam, veri yetersizliği, bu tür tarih anlayışının yaygın olmayışı vb. etkenler nedeniyle çabalar sınırlı kalmıştı.

1960'lı yıllarda sosyal tarihçilikte yeni arayışlara yönelinmiş, «iktisadın belirleyiciliği» vurgulanmıştı. Bu bağlamda iktisadî gelişme tarihsel bir perspektifle değerlendirilmeye çalışılmış, geri kalmışlığın ya da «geri bıraktırılmışlığın» geçmişi irdelenmeye başlanmıştı. Tüm bu beklentiler, «genel doğrular» özlemiyle «güncel» çözümleri gündeme getirmişti. Diğer bir deyişle, araştırmacılar, sınırlı veri birikimi ve bütünleyici kuramsal yaklaşımlardan yola çıkarak bireşimci çalışmalara yönelmeyi yeğlemişlerdi. 60'lı yılların sosyal tarihçileri Barkan, Akdağ, İnalcık birikimiyle Osmanlı klasik dönemine bakmış, çağdaş dönem (19.-20. yy) için ise Batı'daki yazınla Türkiye'deki ikincil kaynakları harmanlamışlardı. Bu tür çalışmalarda üretilen bilginin giderek kısırlaşmasına karşın, Türkiye'de sosyal ve ekonomik tarih tutkusu bu yıllarda yeşermişti.

1960'ların sonlarına doğru özgün çalışma gereği belirginleşmiş, araştırmacılar etkin bireşimler için birincil kaynaklara yönelmeye başlamışlardı.

Ökçün'ün «Türkiye İktisat Kongresi» türü yakın dönem iktisat tarihine ışık tutan belgesel çalışmaları, Eldem'in istatistiksel kaynaklara inen «Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik»i, Tekeli-İlkin ikilisinin çok sayıda değerli katkıları, Bulutay ve ekibinin, Boratav'ın, Keyder'in, Kurmuş'un, Pamuk'un, yakın dönem; Faroqhi'nin, İslamoğlu'nun, Ortaylı'nın uzak dönem çalışmaları, Ankara İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi'nin, Hacettepe'nin, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu'nun iktisat ve maliye tarihi yayınları, Gelişme Dergisi'nin iktisat tarihi özel sayıları, bu arada Toplum ve Bilim, ekonomik ve toplumsal tarihçiliğimize önemli katkılarda bulunmuşlardı.

Tevfik Çavdar, bu birikimi akademik çevrenin ötesine ulaştıran usta bir yazar olarak beliriyor. Geniş bir okur kitlesine seslenebilmek ayrı bir beceri gerektiriyor. Okuyucuyu «teknik» bilgilerle sıkmayan, konusu gereği rakama boğmayan, o toplumun «aydın»ına ulaşabilen kitap yazmak ve okutmak bugünkü ortamda güç bir uğraş olsa gerek... Tevfik Çavdar, diğer kitaplarında olduğu gibi, bu kitabında da sınavı başarıyla veriyor. Okuyucuyla söyleşiyi sürdüren bir üslup, gerektiği yerde açıklayıcı, aydınlatıcı bir dil, **Yüz Yıllık Pahalılık**'ın en belirgin özelliklerini oluşturuyor. Özetlersek, **Yüz Yıllık Pahalılık** iktisatçının yeni bilgiler edinebileceği, genel okuyucunun çok şeyler öğrenebileceği türden bir yapıt.

Kitap Tanıtma

Toplum ve Bilim, 23 Güz 1983, 139-141

Her Şey ve Hiçbir Şey

Edward W. Said, **Covering-İslam How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World** (İslam'a Bakış. Uzmanların ve Kitle İletişim Araçlarının Dünyaya Bakışımızı Nasıl Etkiledikleri Üzerine). New York; Pantheon, 1981.

Haluk Şahin

Toplumsal düşünce tarihinde, en kamçılayıcı yazılardan bazıları polemik biçiminde yazılmıştır. Örneğin, Marx, Adorno ve Mills en anılmaya değer yapıtlarının bir bölümünü, aydınlar arasında yerleşmiş düşünce kalıplarına saldırmak ya da onları çürütmek üzere bu türde yazdılar. Edward W. Said'in **Covering İslâm'**ı bu türe giriyor. Amerikan kitle iletişim araçlarının İslâm dünyasını yansıtışının «nesnel», mesafeli, duygudan arınmış bir çözümlemesini arayanlar başka kapı çalsınlar. Said'in bu kitabı İslâmiyetin basın mensupları ve bilim adamları tarafından oluşturulan yürürlükteki imajına karşı, inançlı, yer yer kızgın, hep bilgili ve işin püf noktalarını görerek yapılmış bir saldırı. Said bundan önce çıkan **Orientalism** kitabında, başlıca kaygısı ele aldığı konuyu anlamaktan çok denetlemek ve yönetmek olan bir bilimsel anlayışın ideolojik dokusunu incelemişti: **Covering İslam, Orientalism**'in mantıksal bir devamı sayılabilir.

Covering İslam, İslâmiyet'in, son zamanlarda basın haberlerinde nasıl yaygın ve açıklayıcı bir kavram haline geldiğini gösteriyor. Öyle bir kavram ki, her şeyi ve hiçbir şeyi açıklamak için kullanılıyor; öyle bir terim ki, betimlediği kavramın zengin karmaşıklığını basite indirgeyiveriyor. İletişim araçları, İslâm toplumlarında neyi anlamakta güçlük çekiyorsa onu kolay tarafından anlatmak için kullanılıyor; her ne, Batı'nın beklentilerine, beğenilerine ve ilgilerine uymuyorsa onun anlatıcısı oluyor. Yani, bir şeyleri açıklamaktan çok, örtbas etmeye yarıyor.

Said'e göre bu durumun baş sorumlusu iletişim araçları değil. Herbiri İslâmiyet'e akıllarındaki tasarımlarla yaklaşan, birbirleriyle en azından göz temasını sürdüren ilgili tarafların —bilim kurumları, şirketler, hükümet, iletişim araçları— arasında buluşma noktaları var. Said, gerçekte, en sert eleştirilerini iktidarla uşaklıkları, yöntembilimsel körlükleri ve siyasal ve askerî amaçlara «bilgince» özürler sağlamaya aleste durmalarıyla belli olan bilim adamlarına yöneltmekte.

Yine de basın, İslâmiyet'e karşı bir «consensus»u güçlendirmek ve ayakta tutmakta önemli bir rol oynuyor Said'e göre. Özünde ulusalcı olan bu «consensus», hem topluma hem de haber üretme sürecine sınırlar koyup, onlar üzerinde baskı uyguluyor. Sonuç olarak, diğer ülkelerin yansıtılma biçimi, Amerikalı gazeteci bundan hoşlansın hoşlanmasın, ABD dış politikasının bir aracı haline geliyor. Dahası, imgeleri ve tasarımları yayma yeteneği uluslar arasında eşitsiz dağılmış bir kültürel güçten kaynaklandığı için, çarpıtmaları ve yanlış tanıtımları düzeltmek için pek az şey yapılabiliyor. Önlemlere başvurulduğu oluyor bazen, ancak bunlar çoğu kez geri tepiyor. («Prensesin Ölümü» filminin televizyonda gösterilmesi olayında Suudi Arabistan'ın içine düştüğü güç durum kulaklara küpe olmalı.)

Said'in kitabında «İran hikâyesi»nin incelenmesine bir bölüm ayrılmış. Yazar, usta bir edebiyat eleştirmeninin incelmiş yetilerini kullanarak, İran Devrimi'nin ve Amerikalı rehineler olayının, İslâmiyet'in toptancı kategorileri ile nasıl bulanık yansıtıldığını gösteriyor. **New York Times** ile **Le Monde**'un olayı verişini karşılaştırdığında, **Le Monde**'un olup bitenlerin daha dengeli bir dökümünü sunmaya çalıştığı, **Times**'in ise bunalım ögelerine ve ilgi çeken özelliklere daha fazla değer veren bir habercilik yaptığı sonucuna varıyor. Bu iki gazetenin olayı yansıtış ve vurgulayışlarındaki uyuşmazlık bazen o kadar büyüktür ki, insan farklı ülkelerden sözedildiğini sanabilir.

Kitabın üçüncü ve son bölümünde yazar, bilgi ile iktidar arasındaki gizli ilişkileri tartışıyor. Bu, uluslararası iletişim ve karşılaştırmalı kültür araştırmaları alanlarında çalışan herkesçe okunması gereken en önemli bölüm. Said, «Şarkiyatçılığın» «yöntembilimsel sorgulama»dan tümüyle

yoksun bir yaklaşım olduğunu öne sürüyor. Bu, onu iktidarın istekli bir hizmetkârı haline getirmiş, olayları kavrama yeteneğini sınırlamıştır. Sonuçta, bu türden katılaşmış düşünce kalıplarına karşı olan bilim adamları «bilginin aslında etkin bir arama ve çekişme ile ortaya çıkarılan bir şey olduğunu, yalnızca olguların ve 'benimsenmiş' görüşlerin edilgin biçimde hafızlanması olmadığını» kavradıkları ölçüde «karşıt-bilgi»yi aramak zorundaydılar. Said'e göre tüm bilgi yorumdan kaynaklanıyor ve tüm yorumlar da **durumsal**dır: Kimin, kim için, hangi tarihi anda yaptığına bağlıdır. İletişim araçları ya da uzmanlarca üretilen İslâmiyet bilgisi de bu durumsallık içinde değerlendirilmelidir.

Polemik niteliğindeki bir çok çalışma gibi, **Coverng İslâm**'da da ara sıra tekrarlara düşüldüğü oluyor. Okuyucu merak ediyor: Said meramını anlattığına emin olmadığı için mi, yoksa çakmaya çalıştığı çiviler çok sert yerlere denk geldiği için mu bu yola başvuruyor? Bu sorunun cevabı ne olursa olsun Said'in sözleri boşa gitmiyor; söyledikleri çok kez tekrarlanmaya değer.

Toplum ve Bilim, 23 Güz 1983, 143 - 147

Georges Duby Şovalye'yi Evlendiriyor

Georges Duby, **Le Chevalier, la femme et le prêtre de mariage dans la France féodale** (Şövalye, Kadın ve Papaz. Feodal Fransa'da Evlilik). Paris: Hachette, 1981.

Aydın Uğur

Tarih araştırmalarının kaynağında, bugünün ve yarının daha iyi kavranabilmesi için dünün aydınlığa kavuşturulması zorunluğu yatar, genellikle. Dün denilen olgu içiçe geçmiş, sonsuz sayıdaki ilişki ve yapılardan örülmüş bir yumak. Bu yumağı çözme işine girişenlerin çabalarının boşa gitmemesi bazı noktaların gözetilmesiyle yakından ilgili. Tarih incelemesi üstüste yığılmış veriler dökümü olmanın ötesine geçebildiği, geçmişi bütünlüğü içinde anlamaya olanak verecek biçimde temel değişim örüntülerini sergilemeyi başardığı ölçüde değer kazanır. Öte yandan, her önermesini tarihsel veriyle desteklemeyen, temel örüntüleri salt mantıksal kurgu düzeyinde ele alan inceleme ise kuşkuyla karşılanmaya hazır olmalıdır. Kısacası tarih yazımcılığı önce sabırlı, sonra keskin bakışlı olmak durumundadır.

Tutun ki, tarihçi bu yöntem slalomundan alnının akıyla çıktı. İşi yine de bitmiş sayılmaz. Ürününün, incelediği dönem ve alanın sınırlı sayıdaki uzmanından oluşan ve mesleksel zorlamalardan ötürü «mecburi okur» durumunda olanların ötesinde de ilgi uyandırmasını arzuluyorsa, metinini heyecanlı —en azından akıcı— kılmalı.

Georges Duby, bu işin üstesinden hakkıyla gelenlerden. Günümüzden sekiz-dokuz yüzyıl önce, Hristiyan Avrupa'sındaki evlenme yollarını, kurallarını incelediği **Le Chevalier, la femme et le prêtre (C.F.B.)** tarihçi olmayanların da büyük keyifle okuyacağı bir yapıt. **C.F.P.**, keyifle okunmasının yanısıra kullanılan yöntem açısından da son derece önemli: «Tekil bir toplumsal kurum nasıl tarihsel/toplumsal bütünlük içinde ele alınmalı» soru-

suna da bir yanıt niteliğinde. Duby, 1930'larda Lucien Fabvre, Marc Bloch'larla başlayan, daha sonraları «Annales» okulu diye anılan tarih anlayışının çabalarını devam ettiriyor. «Annales» okulu olayların birbirinin peşisıra zincirlendiği tarih anlayışından farklı olarak, bu olayların temellendiği bütünsel toplumsal dokuyu vurgulayan bir duyarlık getirmişti. Duby bu yönde bir adım daha ileriye gitmeye çalışan ikinci kuşak tarihçilerden: İlk kuşak, hükümdarların yengi ve yenilgilerinin anlatımından oluşan eski bakışı kırmış, toplumların tarihinin ancak yapılara inildikçe anlaşılabileceğini ciddi çalışmalarıyla kanıtlamıştı. İkinci kuşak, şimdilerde, daha da zorlu bir araştırma alanına girmiş bulunuyor; zihni tasarımlar ile maddi yapılar arasındaki ilişkinin mekanizmalarını çözmeyi deniyor. Böylesi bir girişimin yerleşik kalıpları yadsıması doğal. Örneğin Duby'e göre «materyalizm ile idealizm ikileminin kaba yorumunun getirdiği cendereden kurtulmak gerek. Ortaçağ'da yaşamış bir insanın yeryüzüyle ilgili tasarımlarını içeren bir şiirin taşıdığı bilgi değeri, bir şatonun kalıntılarının taşıdığı bilgi değerinden daha az değil. Önemli olan ikisini de bütünsellik içine oturtmak, aynı yöntemin yorum süzgecinden geçirmek»[1].

Daha önceki çalışmalarında kültürel ürünlerle toplumsal yapıların ilişkisini[2], feodalizmin kendini algılayış biçimini[3] inceleyen Duby, **C.F.B.**'de toplumun temelini oluşturan «evlilik» üzerinde duruyor. Ele aldığı dönem X. yüzyıl ile XIII. yüzyıl arasında uzanan tarih dilimi.

Amacı, evlilik kurumundan yola çıkarak feodal düzenin işleyişine varmak: «Şövalye'nin hangi kurallara göre «karı» aldığını, karısı üzerine ne gibi «tasarruf»u olduğunu bilemezsem feodaliteyi nasıl çözümlerim», diyor (s. 23). **C.F.P.** şövalyenin kiminle, nasıl evleneceğini belirleyen kuralların X. yüzyıl ile XIII. yüzyıl arasında bir çok değişimlere uğradığını ortaya koyuyor. Kurallarla birlikte kuralları saptayan kurum da değişmiş. Karolenjien dönemde, IX. yüzyılda, evlilik bütünüyle kutsallık alanının dışında kalan evrene ait olarak kabul ediliyor. Kilise, «toplumun temelini belirleyen, hısım-akrabalık ilişkilerini düzenleyen bu kurumu» henüz kendi ilgi alanı içine almamış. Toplumda temeli «örf»e dayanan evlenme kuralları, adetleri egemen. Şövalye Kilise'de dinsel törenle evleniyor. Örneğin Kilise yalnızca iki konuda ısrarlı: Yalnızca tek eş olsun, yedinci dereceden daha yakın akrabayla evlenilmesin. Şövalye tek eş sorununu son derece yaygınlık kazanmış olan soylu olmayan bir kadınla nikahsız birliktelik (concubinage) uygulamasıyla çözmüş. Toplumun her kesimince göz yumulan bu ilişki sayesinde hem genç şövalye adayları «ateşlerini bastırmış» oluyorlar, hem de miras konusunda sorun doğmuyor. Yalnız, yedinci derece sınırla-

(1) Georges Duby ile söyleşi, **Le Monde**, 24 Mayıs 1981.

(2) **Le temps des cathedrales**, (Paris, 1976).

(3) **Les trois ordres ou l'Imaginaire du féodalisme**, (Paris, 1978).

ması yüzünden, kimi kez, işler sarpa sarabiliyor. Duby'nin verdiği ilginç bir örnek de Hugues Capet'in durumu. 987'de Hugues evlenmeye karar veriyor. Ancak, şövalye dediğinin karısı da en az kendisi kadar soylu olmalı. Oysa, Avrupa'daki bütün eş adaylarıyla Hugues şu ya da bu biçimde akraba. Yedinci derece yasaklaması Hugues'u çaresiz bırakıyor. Sonunda Bizans İmparatoru Basileus'a bir mektupla derdini anlatıp kızına talip oluyor. I Henri'nin oğlu Robert'te benzer bir duruma düşüyor; ta Kiev'den eş alıyor.

Kilise'nin evlilik alanındaki tutumunu değiştiren gelişmelerden en önemlisi 1000 yılı dolaylarında ortaya çıkan sapkın mezhepler. Hristiyan inancına göre 1000 yılında Hz. İsa yeryüzüne geri dönecek ve o gün mahşer günü olacak. «Hakikat» vakti gelmiş durumda. Tanrının kulları yaklaşmış hesap gününde ebedi acıya mahkum olmak istemiyorlarsa ruhlarının kurtuluşu için yaşamalılar. Kalan günlerini Kutsal Kitabın buyruğuna uygun geçirmeliler. Ortalığı bir dehşet havası kaplamış. Köylünün yoksulluğuyla Ahret korkusu biraraya geliyor. Binlerce insan kötülükten, yani tensel olandan yüzçevirip ruhsala yönelmenin tek kurtuluş yolu olduğunu ileri süren sapkın mezheplerin saflarına katılıyor. Sapkınlara göre iman için bir kurumun aracılığına, yani Kiliseye gerek yok. Durum ciddileşiyor. Kilise, bu kendiliğinden oluşan yeni akıma karşı amansız bir savaş açıyor. Öte yandan sapkınlar evliliği de yadsımaktalar. Onlara göre, evlilik tenin isteklerinin meşrulaştırılması. Oysa, tensel hazlar şer'in ta kendisi. Gerçek Hristiyanlar Cennet'teki ilişkilere egemen olduğu varsayılan «caritas» duygusunu taşımalılar; kadın-erkek ayrımı yapmaksızın birbirlerine kardeş gözüyle bakmalılar. Bu anlayışa dayanarak sapkınlar kadınları erkeklerle eşit tutuyorlar. Bu yönleriyle de çağın yerleşik değer yargılarına çok ters düşen bir konum kazanıyorlar. Kilisenin olaya bakışı farklı. Evlilik kutsal olmayan bir birleşme gerçi, ama kendilerini Tanrı'nın hizmetine adamışların, yani papazların dışındakilerin kurmasında pratik yarar olan bir ilişki. Laikler evlenmezlerse fuhuşa ya da fücûra (inceste) kayabilirler. O halde, iyisi mi evlensinler. Kilise kendi bakışına ve çıkarlarına saldıran sapkınlarla savaşırken en çok onların kadın konusundaki tutumlarından yararlanıyor. Duby, Kilisenin sapkınlar karşısındaki başarısını, bu akımı bir «feminist» akım olarak sunmuş olmasına bağlıyor (s. 119). Kilise yaptığı propagandalarla geniş kitleleri «feminist»lere karşı harekete geçirebiliyor.

Bu savaşım aynı zamanda alttan alta biçim değiştiren toplumsal yapıların su yüzüne çıkmasına da yol açıyor. Duby'e göre, ticaret gelişirken, kentler yeşeriyor. Kentler ise merkezî Kilisenin kaleleri. Her kent bir katedral, her katedral bir piskopos demek. Sapkınlarla savaş Kilisenin Ortaçağ feodalitesinin temel ideolojisini üretmesine de yol açacak. Kilise «prens-

leri», çalışanlar, dua edenler ve savaşanlardan (Laborans, Oratores, Bellatores) oluşan, üç «ordre»lu toplum modeli tasarımını bu arada geliştirecekler[4].

Kilise, XI. yüzyılın sonunda toplumun işleyişine damgasını vurmuş durumda. Bu arada evliliğe ilişkin tutumunda tedrici bir değişme görülüyor. Evlilik kutsallık alanına kabul edilir olmuş.

Duby, bu değişmenin bir göstergesi olan **Decretum** adlı belgeyi inceliyor. **Decretum** 1107'de Worms piskoposu Bouchard tarafından kaleme alınmış. Amacı, Tanrı'nın kullarına doğru yoldan ayrılmamaları için bir yaşam haritası sunmak. Duby'e göre, bu metnin en ilginç yönü cinselliği ve evliliği ele alışı. Burada, evlilik bir toplumsallık çerçevesi olarak değerlendiriliyor; kamu düzeninin gözeticisi olan papaz da evlilik konusunda devreye sokuluyor. Kilise hukuki çatıyı örmeyi üstleniyor. Kilise yetkilileri durmamacasına gerekçe üretiyorlar. Bir yüzyıl önce duyulsa küfür diye lanetlenecek denklemler kuruyorlar. Diyorlar ki, evlenme vaftiz ve «eucharistie»'nin (Kilise'nin kutsadığı ekmek ve şarabın Hz. İsa'nın eti ve kanını temsil ettiği inancı) yanında yer alır. En az onlar kadar kutsaldır. 12. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, evlenme töreni artık kız evinde değil, Kilise'de yapılıyor olmuş. Ancak, Duby'nin sıraladığı örneklerden anlaşılıyor ki resmî ideolojiyi bütünüyle Kilise'nin salgılaması, soylunun fırsat buldukça kurallardan yan çizmesine engel olmuyor.

Duby'nin zarif kanıtlarla örülmüş yapıtı Batı Avrupa'da X. yüzyıl öncesi kutsallık alanına girmeyen, laiklerin kendi bildikleri gibi sürdürdükleri evlenme uygulamalarının XIII. yüzyılda Kilise'nin düzenin işleyişinde söz sahipliğinin artmasıyla kutsallık niteliği kazandığını ortaya koyuyor. Böylece Hristiyan dünyasında günümüze dek uzanacak anlayışın temelleri atılmış oluyor.

Duby'nin kitabının değeri, bize göre, iki özellikten kaynaklanıyor: Bunlardan ilki, tek bir kurumu ele alıp, onun gelişim süreciyle ilgili ayrıntıları sergilerken yavaş yavaş toplumsal dokunun bütününün işleyiş mekanizmasını su yüzüne çıkarmış olması. İkincisi ise, bir ideolojik/zihnî yapının özgül tarihsel koşulların etkisiyle nasıl yoğrularak biçimlendiğini göstermesi.

Duby'nin araştırmasının bir de güncel yanı var. Özellikle 1970'lerden sonra Batı Avrupa'da gençler nerdeyse 700 yıl boyunca egemen olmuş evlilik anlayışını yadsımaktalar. İngiltere de, Fransa da resmî ideoloji de bu yeni tutumu meşrulaştırmak zorunda kalmakta, Örneğin, nikahsız olarak

(4) Kilisenin feodalitenin temel ideolojisini üretme sürecini Duby **Les trois ordres ou L'imaginaire du féodalisme** adlı yapıtında enine boyuna incelemekte.

birlikte yaşayanlara (concubinage) belediyeler evli çiftlere tanıdıkları hakları tanıyorlar. Çocuk yardımları, konut sağlama gibi hizmetlerden onları da yararlandırıyorlar. Toplumsal örgütlenişin ilk birimi olan aile-evlilik çevresindeki bu köklü dönüşüm birşeylerin göstergesi olsa gerek. Batı yeniden kabuk değiştiriyora benzemekte.

Duby'nin çalışmasında üzerinde durulması gereken bir nokta var. Aslında bu tüm tarihçilerin zaman zaman karşılaştıkları bir açmaz: Ortaçağın hemen hemen tüm yazılı belgeleri egemen kesim üyelerinin kaleminden çıkma. Geniş kitlelerin belgelerde yansıyan resmi ideolojiyi nasıl yaşadıklarına ilişkin yazılı ipuçları yok. Duby işin bu yönünün farkında. Geniş kitleler katındaki yankılanmaları resmi belgelerin «negatifi»ni alarak yakalıyor. Getirilen cezai önlemlerden davranışlara iniyor. Özellikle, papazlar gibi kendileri evlenmeyen, tenle ilgili deneyimleri olmayan bir kesimin evlilik ve cinsellik üzerine söylediklerini eleştirinin süzgecinden geçiriyor. Gerçeklere ilişkin çarpıtılmış resimleri düzeltmeye çalışıyor. Ancak, her tarihçi gibi bu düzeltme işlemini gerçekleştirirken kendi öznelliğinin etkisinden kurtulması olanaklı değil. Bereket versin, öznelliği o kadar zengin ve eleştirel boyutları o kadar güçlü ki, **Le chevalier, la femme et le prêtre** büyük ölçüde inandırıcı bir yapıt niteliği kazanıyor.

YAZARLAR

Hale Decdeli
State University of New York (Binghamton) Sosyoloji Bölümü'nde doktora öğrencisi.

Suraiya Faroqhi
O.D.T.Ü. öğretim üyesi, halen Harward Üniversitesi Orta-Doğu Merkezinde, H.A.R. Gibb araştırmacısı.

Huricihan İnan
Tarihçi.

Reşat Kasaba
State University of New York (Binghamton), Sosyoloji Bölümü'nde doktora öğrencisi.

Roger Owen
Oxford Üniversitesi, St Anthony College, Orta-Doğu Merkezi direktörü.

Şevket Pamuk
İktisat tarihçisi.

Halûk Şahin
Nokta *dergisi genel yayın yönetmeni.*

Zafer Toprak
Boğaziçi Üniversitesi öğretim üyesi, Türkiye'de Millî İktisat *(Ankara 1982)'ın yazarı.*

Serdar Turgut
Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, araştırma görevlisi.

Aydın Uğur
Ankara Üniversitesi, Basın-Yayın Yüksek Okulu, araştırma görevlisi.

Yabancı Dergi Tanıtma

TELOS

NUMBER 54 WİNTER 1982-83

SPECIAL ISSUE ON:

TERROR AND STATE TERRORİSM

Paul Piccone and Victon Zaslavsky Introduction 2-5 ● **Martin Jay** Introduction to Horkheimer 5-10 ● **Max Horkheimer** Egoism and the freedom Movement (1936) 10-61 ● **Juan E. Corradi** The Mode of Destructlon: Terror in Argentina 61-77 ● **Istvan Lovas and Ken Anderson** State Terrorism in Hungary: The case of friendly Repression 77-87 ● **Jadviga Staniszks** Martial Law in Poland 87-101 ● **Michal Reiman** Political Trials of the Stalinist Era 101-115 ● **Frederick Jonhstone** State Terror in South Africa 115-123 ● **Norberto Bobbio** Italy's Permanent Crisis 123-134 ● **Norbert Elias** Civilization and Violence 134-153 ●

NO 54 KIŞ 1982-1983

TERÖR VE DEVLET TERÖRÜ ÖZEL SAYISI

paul piccone ve victor zaslavsky Giriş ● **martin jay** Horkheimer'a Giriş ● **max horkheimer** Egoizm ve 1936'daki Özgürlük Hareketi ● **juan e. carradi** Yoketme Biçimi: Arjantin'de Terör ● **istvan lovas ve ken anderson** Baskı Olgusu ● **jadviga staniszkis** Polonya'da Sıkıyönetim Kanunu ● **michal reiman** Stalinist Dönemde Siyasal Mahkemeler ● **frederick johnstone** Güney Afrika'da Devlet Terörü ● **norberto bobbio** İtalya'nın Sürekli Bunalımı ● **norberto elias** Uygarlık ve Şiddet ●

THEORY and SOCIETY

CONTENS VOL. 11 NO. 5 SEPTEMB. 1982

A. P. Simonds On Being Informed 587-617 ● **Moishe Postone Barbara Brick** Critical Pessimism and the Limits of Traditional Marxism 617-659 ● **John B. Thompson** Ideology and the Social Imaginary: An Appraisal of Castoriadis and Lefort 659-683 ● **Martin E. Spencer** Social Science and the Consciousness of the Future 683-713 ● **F. L. Carsten** James J. Sheehan, German Liberalism in the Nineteenth Century 713-715 ● **J. Craig Jenkins** Michael Schwartz, Radical Protest and Social Structure: The Southern Farmer's Alliance and Cotton Tenancy, 1880-1890 and Lawrence Goodwyn, Democratic Promise: The Populist Movement in America 715-719 ● **Thomas Burger** Lawrence Goodwyn, Democratic Promise: The Populist Movement in America William J. Goode, The Celebration of Heroes: Prestige as a Social Control System 719-724 ● **Philip Steedman** P. K. Feyerabend, Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge, and P.K. Feyerabend, Science in a Free Society 724 ●

CİLT 11 NO: 5 EYLÜL 1982

a. p. simonds Haberdar Olma Üzerine ● **moishe postone ve barbara brick** Eleştirel Kötümserlik ve Geleneksel Marksizmin Sınırları ● **john b. thompson** İdeoloji ve Toplumsal Tasarım: Cornelius Castoriadis ve Claude Lefont Üzerine Bir Değerlendirme ● **martin e. spencer** Toplumsal Bilim ve Gelecek Bilinci ●

COMPARATIVE STUDIES IN SOCIETY AND HISTORY

VOLUME 25 NUMBER 1 JANUARY 1983

Lenore O'Boyle Learning for Its Own Sake: The German University as Nineteenth-Century Model 3-25 ● **C. R. Day** The Rustic Man: The Rural Schoolmaster in Nineteenth-Century France 26-49 ● **Charles Camic** Experience and Ideas: Education for Universalism in Eighteenth-Century Scotland 50-82 ● **Anthony Winson** The Formation of Capitalist Agriculture in Latin America and Its Relationship to Political Power and the State 83-104 ● **Susan Eckstein** Transformation of a «Revolution from Below»—Bolivia and International Capital 105-135 ● **Bruce Lincoln** «The Earth Becomes Flat»—A Study of Apocalyptic Imagery 136-153 ● **Mary Lowenthal Felstiner** Family Metaphors: The Language of an Independence Revolution 154-180 ● **Peter Burke** From Pioneers to Settlers: Recent Studies of the History of Popular Culture. A Review Article 181-187 ●

CİLT 25 NO 1 OCAK 1983

leonore o'boyle Öğrenmek Uğruna Öğrenmek: 19. Yüzyıl Modeli Olarak Alman Üniversitesi ● **c.r.day** 19. Yüzyıl Fransa'sında Köy Öğretmeni ● **charles camic** Deney ve Düşünceler: 18. Yüzyıl İskoçya'sında Evrensellik Eğitimi ● **anthony winson** Latin Amerika'da Kapitalist Tarımın Oluşumu ve Siyasal İktidar ve Devletle İlişkisi ● **susan eckstein** «Tabandan Başlayan Bir Devrim»in Dönüşümü: Bolivya ve Uluslararası Sermaye ● **bruce lincoln** Dünya Düzleşiyor: Kıyamet Günüyle İlgili Düşlemler Üzerine Bir Çalışma ● **peter burke** Öncülerden, Yerleşiklere: Popüler Kültür Tarihi Üzerine Son Çalışmalar ●

The Journal of Peasant Studies

VOLUME 10 NUMBERS 2 AND 3

JANUARY-AVRİL 1983

T.J.Byres Historical Perspectives on Sharecropping 7-42 ● **R. Pearce** Sharecropping: Towards a Marxist View 42-71 ● **Utsa Patnaik** Classical Theory of Rent and Its Application to India: Some Preliminary Thoughts on Sharecropping 71-88 ● **Amit Bhaduri** Cropsharing as a Labour Process 88-94 ● **Juan Martinez-Alier** Sharecropping: Some Illustrations 94-107 ● **José Maria-Caballero** Sharecropping as an Efficient System: Further Answers to an Old Puzzle 107-120 ● **Jay R. Mandle** Sharecropping and the Plantation Economy in the Unites States South 120-130 ● **Çağlar Keyder** The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey 130-146 ● **Desmond Gill** Tuscan Sharecropping in United Italy: The Myth of Class Collaboration Destroyed 146-170 ● **Verena Stolcke and Michael M. Hall** The Indroduction of Free Labour on São Paulo Coffee Plantations 170-201 ● **Timothy Keegan** The Sharecropping Economy on the South African Highveld in the Early Twentieth Century 201-226 ● **Adrienne Cooper** Sharecroppers and

Landlords in Bengal, 1930-50: The Dependency Web and its Implications 226-256 ● **Fatimah Halim** The Major Mode of Surplus Labour Appropriation in the West Malaysian Countryside: The Sharecropping System 256 ●

Cilt 10 NO: 2-3 OCAK-NİSAN 1983

TARIMDA ORTAKÇILAR VE ORTAKÇILIK ÖZEL SAYISI

t. j. byres Ortakçılığın Tarihsel Boyutları ● **r. pearce** Tarımda Ortakçılık ● **usta patnaik** Klasik Rant Kuramı ve Hindistan'da Uygulanması: Ortakçılık Üzerine Giriş Niteliğinde Bazı Düşünceler ● **amit bhaduri** Bir Emek Süreci Olarak Ortakçılık ● **juan martinez-alier** Ortakçılık: Bazı Örnekler ● **jose maria-cahallero** Etkin Bir Sistem Olarak Ortakçılık: Eski Bir Bilmece İçin Yeni Çözümler ● **jai r. mandle** ● Ortakçılık ve A.B.D.'nin Güneydeki Plantasyon Ekonomisi ● **çağlar keyder** Türkiye'de Ortakçılığın Devrevîliği ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Güçlenmesi ● **desmond gill** Birleşik İtalya'da Toskana Bölgesinde Ortakçılık: Sınıf İttifakı Mitosunun Yokoluşu ● **verena stolcke ve michael m. hall** Sao Paulo Kahve Plantasyonlarına Özgür Emeğin Girişi ● **timothy keegan** 20. yy başlarında Güney Afrika Highveld'inde Ortakçılık Ekonomisi ● **adrienne cooper** Bengal'de Ortakçılar ve Toprak Ağaları (1930-1950) Bağımlılık Ağı ve Bunun Sonuçları ● **fatimah halim** Batı Malezya Kırsal Kesiminde Bellibaşlı Artıemek Edimin Biçimi: Ortakçılık Sistemi ●

REVUE TIERS-MONDE

TOME XXIV NO 93 JANVIER-MARS 1983

LE RÔLE DE L'ETAT DANS LE TİERS MONDE

Sous la direction de **Moïses İkonicoff** **Moïses İkonicoff** Présantation 5-9 ● **Moïses İkonicoff** Théorie et stratégie du développment: le rôle de l'Etat 9-35 ● **Kostas Vergopulos** L'Etat dans le capitalisme périphérique 35-53 ● **Mieczyslaw Szcstak** Méthodes de la formation et de l'extension du sectuer public dans le pays périphériques 53-75 ● **Pierre Salama** Violence et précarisation de l'emploi: rôle de L'Etat périphérique 75-93 ● **Jean Masini** L'etat face aux contraintes de l'industrialisation 93-105 ● **Alain Rouquié et Ricardo Sidicaro** Etats autoritaires et libéralisme économique en Amérique latine une approche hétérodoxe 105-115 ● **George W. Irvin** L'Etat et l'accumulation le cas du Nicaragua actuel 115-127 ● **Pierre Jacquemot** Le Proto-Etat africain: quelques réflexions autour de l'histoire contemporaine du Mali 127-143 ● **Martin R. Docınbos** Rôle de l'Etat en Afrique de l'Est 143-153 ● **Philippe Adair** Rétrospective de la réforme agraire en Algérie (1972-1982) 153-169 ●

CİLT 24 NO 93 OCAK-MART 1983

«ÜÇÜNCÜ DÜNYA'DA DEVLETİN ROLÜ» ÖZEL SAYISI

moises ikonicoff Kalkınma Kuramı ve Stratejisi: Devletin Rolü ● **kostas vergopulos** Çevre Kapitalizminde Devlet ● **mieczyslaw szostak** Çevre Ülkelerinde Kamu Sektörünün Oluşma ve Gelişme Yöntemleri ● **pierre salama** Şiddet ve İstihdamın Eğretiliği: Çevre Ülkelerindeki Devletin Rolü ● **jean masini** Sanayileşmeden Kaynaklanan Sınırlamalar Karşısında Devlet **alain rouquie ve ricardo sidicaro** Latin Amerika'da Otoriter Devletler ve Ekonomik Liberalizm: Bir Aykırı Yaklaşım ● **george w. irvin** Devlet ve Birikim: Günümüz Nikaragua'sı Örneği ● **pierre jacquemot** Afrika Proto-Devleti: Mali'nin Yakın Tarihi Etrafında Bazı Düşünceler ● **martin r. doornbos** Doğu Afrika'da Devletin Rolü **philippe adair** Cezayir'deki Tarım Reformuna Bakış (1972-1982) ●

YAPIT

toplumsal araştırmalar dergisi

yazı kurulu
Türker Alkan, Halil Berktay, Korkut Boratav, Nuri Karacan, Yakup Kepenek, Çağlar Keyder, Şevket Pamuk, Bülent Tanör, Mete Tunçay.

İÇİNDEKİLER

korkut boratav
Türkiye'de Popülizm : 1962-76 Dönemi Üzerine Bazı Notlar

seyfettin gürsel
Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Kapitalizm

ilber ortaylı
Osmanlılarda İlk Telif İktisat El Yazması

şehmuz güzel
1908 Grevleri, İki Rapor

sina akşin
1919 Yılında Ulusal Harekette İhtilâlci Bilinç

yılmaz akyüz
Joan Robinson : Bir Devir Tarih mi Oluyor?

KİTAPLAR

uygur kocabaşoğlu
«Cesareti Sınırsız» Olanlara «Dur» Demek.

şirin tekeli
Çağdaş Evliliğin Ortaçağ Kökenleri

halil berktay
Pirenne Üzerine Notlar

hasan ersel
Bir Sömürü Kuramı Üzerine

YAPIT, İki Aylık, 96 Sayfa, 250 TL.
Yıllık ABONE: 1200 TL. Posta Çeki 10687-9
Yazışma Adresi: P.K. 658 Kızılay-ANKARA
İsteme Adresi: DOST KİTABEVİ Konur So. No. 4 Kızılay-ANKARA

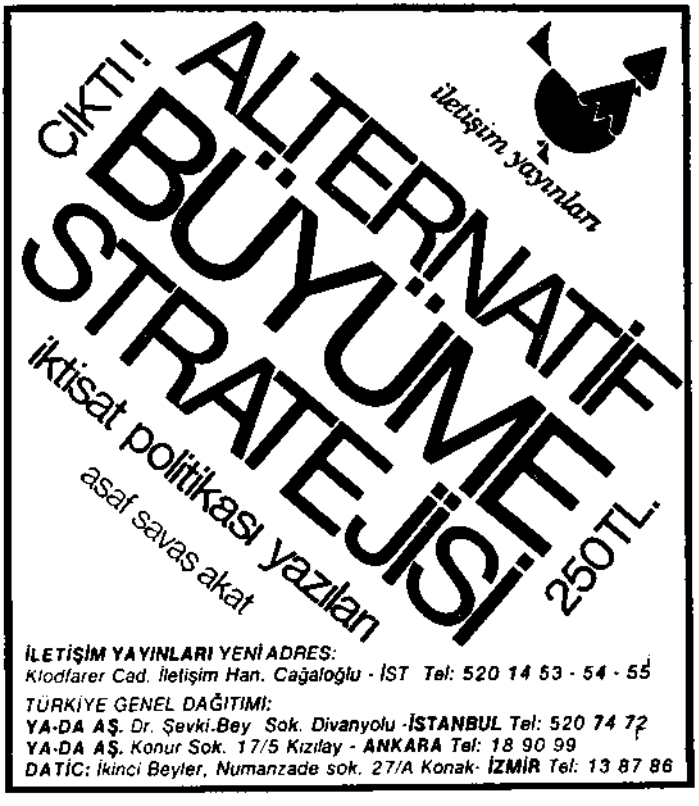

yakup kadri karaosmanoğlu

bütün eserleri

- yaban
- nur baba
- hüküm gecesi
- kiralık konak
- bir sürgün
- vatan yolunda
- anamın kitabı
- atatürk
- hep o şarkı

iletişim yayınları

- ankara
- sodom ve gomore
- milli savaş hikayeleri
- bir serencam
- tiyatro eserleri

şerif mardin

toplu eserleri

- jön türklerin siyasi fikirleri 1895-1908
- din ve ideoloji

asaf savaş akat

- alternatif büyüme stratejisi

yeni çıktı!

İLETİŞİM YAYINLARI *YENİ ADRES:*
Klodfarer Cad. İletişim Han. Cağaloğlu-İSTANBUL Tel. 520 14 53 54-55

TÜRKİYE GENEL DAĞITIMI:
YA-DA AŞ. *Dr. Şevki Bey Sok. Divanyolu -***İSTANBUL** *Tel: 520 74 72*
YA-DA AŞ. *Konur Sok. 17/5 Kızılay -* **ANKARA** *Tel: 18 90 99*
DATİC: *İkinci Beyler. Numanzade sok. 27/A Konak-* **İZMİR** *Tel: 13 87 86*

VARLIK

ELLİ YILLIK BİRİKİMDEN HIZ ALAN
DİNAMİK DERGİ

Genel Yayın Danışmanı: Kemal Özer

Modern Akımlar/Görüşler Üzerine
Özel Bölüm
YAPISALCILIĞIN ELEŞTİRİSİNE DOĞRU – 2

Natalia Avtonomova
Fransız Yapısalcılığı: Yöntembilimsel Notlar

İleana Bauer
Yapısalcılık Tartışması Üzerine Düşünceler

Veysel Atayman
Yapısalcılıktan Çıkış-2

Bernard Pingaud
Nasıl Yapısalcı Olunur?

Aziz Çalışlar
Yapısalcılık: Status quo İdeolojisi

Sargut Şölçün
Yapısalcılık - Bir Yöntemin Kavranması Yolunda
Sınırlı Notlar

Özdemir İnce
Yapısalcılık Karşısında Zorunlu Bir Alan Savunması

Asım Bezirci
Yapısalcılık İçin Kaynakça

Önceki Tartışmalara Yeni Boyutlar Getirecek Yazılar

Şiirler
Ahmet Telli/Turgay Fişekçi/Suat Vardal/Hüseyin Ferhad/
Hidayet Karakuş/Alev Alatlı

Yazı ve Eleştiriler
Orhan Barlas/Özdemir Ince/Alpay Kabacalı/Kemal Sülker/
Zehra Güngör/Arif Damar/İ. Güven Kaya/Mustafa Sercan/
Uğur Ünel/Muzaffer Uyguner
Her Sayı Yeni Bir Ozan: Yelda Karataş
Sanatın Düşmanı Folklor mu?/Ataol Behramoğlu
Nobel 1983/İnsanoğlunun İç Dünyasının Gerçekliğini Sergileyen
Bir Yazar: William Golding

Kasım Sayısında Varlık'ta
Büyük Boy 42 Sayfa

Cağaloğlu Yokuşu 40/2 İstanbul
Yıllık abone: 1500 TL; Öğretmen ve Öğrencilere: 1200 TL.

Toplum ve Bilim

ELİMİZDE BULUNAN ESKİ SAYILAR

KIŞ 80 — 12

trak ihtiyaçlar üstüne • **gürsel** iktisat teorisi • **toprak** korporatizmin doğuşu • **gülmez** 1909 tatil-i eşgal yasası • **vassaf** psikıyatrinin eleştirisi • **akat** türkiye'nin dış ticareti

BAHAR 81 — 13

gürsel yunus emre ve nazım hikmet • **schick** ideoloji ve bilim • **vajda** marksçılık ve görüngübilim • **berksoy** uluslararası ticaret • **altuğ** devlet memurlarının mali durumları • **önder** aşar'ın kaldırılması • **keyder** proto-endüstri kavramı • **varlık** iş yasası üzerine

YAZ 81 — 14

keyder kriz üzerine • **şeni** ekonomik kriz ve birikim • **trak** devlet ve fert • **günçe** türkiye'de planlama • **durdağ** 1980 istikrar programı • **tura** althusser ve psikiyatri

GÜZ 81 - KIŞ 82 — 15-16

behar marks ve nüfusbilim • **kuçuradi** ahlaksal politika • **canbeyli** deneysel psikoloji • **ortaylı** 17. yüzyılda toplumsal ekonomik durum • **boratav** anadolu köyünde savaş ve yıkım • **parla** cumhuriyet anayasaları

BAHAR 82 — 17

pamuk osmanlı tarımında üretim ilişkileri • **öner** buda felsefesinin sistematiği • **kazancıgil** türkiye'de devlet ve kemalizm • **koç** 1974-80'de belediyelerde işçi-işveren ilişkileri • **behar** nüfusbilim

YAZ 1983 — 18-19-20-21-22

peker inkılap dersleri

BIRIKIM
YAYINLARI